

1

КИЇВ-1981

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Історики УРСР до XXVI з'їзду КПРС «Круглий стіл» в редакції «Українського історичного журналу».
- Сільське будівництво — важлива складова частина аграрної політики партії.
- Всесоюзна наукова конференція, присвячена 60-річчю переможного закінчення громадянської війни в СРСР (1918 — 1920 рр.)
- Комплексне визначення джерел — важлива умова їх наукового використання.
- Критика сучасних буржуазних і реформістських теорій імперіалізму.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилук** (заст. головного редактора), **П. М. Калениченко**, **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **Г. Я. Туранська**

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34.

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *І. Ф. Міхалкіна*

Коректор *П. О. Пляшков*

Здано до набору 8.12.80. Підп. до друку 20.01.81. БФ 20410. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл. вид. арк. 14,97. Тираж 4100 пр. Зам. К-160.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Рєпіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 1 (238), 1981, январь. (На украинском языке).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (238)

СІЧЕНЬ

1981

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

ІСТОРИКИ УРСР ДО XXVI З'ЇЗДУ КПРС

«Круглий стіл» в редакції «Українського історичного журналу»

5

СТАТТІ

Назустріч XXVI з'їзду КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Цалюк М. Я., Клименко П. П. Сільське будівництво — важлива складова частина аграрної політики партії 33

* * *

Всесоюзна наукова конференція, присвячена 60-річчю переможного закінчення громадянської війни в СРСР (1918—1920 рр) 43

Методологія та методика історичних досліджень

Стрельський В. І. Комплексне вивчення джерел — важлива умова їх наукового використання 51

* * *

Петряєв К. Д. (Одеса), Матвеев С. О. (Одеса). Критика сучасних буржуазних і реформістських теорій імперіалізму 58

ПОВІДОМЛЕННЯ

Черв'якова Р. І. (Москва). Досвід розвитку університетської освіти в СРСР 69

Бабко Ю. В., Кентій А. В. Підготовка партизанських кадрів у роки Великої Вітчизняної війни 75

Даниленко В. М. Науково-технічне співробітництво Югославії з країнами — членами РЕВ 83

Кириченко В. П. Загострення міжімперіалістичних суперечностей у Латинській Америці в 70-х роках 89

Шевченко І. Д. Соціально-політичні процеси в сучасній Мавританії 96

Борці за щастя народу

Калінцев Ю. О., Крижанівський В. П. Діяльність К. Є. Ворошилова на Україні (до 100-річчя з дня народження) 102

Мешков О. В. (Севастополь), Діброва С. С. Партійний діяч, вчений-історик (до 90-річчя з дня народження М. М. Попова). 110

ЗАМІТКИ

До 1500-річчя Києва

●нбаков М. О. З історії околиць Києва . . .

. 116

Трибуна молодого автора

Старунська Н. В. Лекційна пропаганда товариства «Знання» УРСР (1970—1975 рр.) 119

КОНСУЛЬТАЦІЇ З ПРОБЛЕМ МЕТОДОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ «ЗРОСТАННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ — ЗАКОНОМІРНІСТЬ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ»

Панченко П. П., Плющ М. Р. Керівництво КПРС розвитком економіки на етапі зрілого соціалізму 125

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Диченко О. А. Грудневе збройне повстання 1905 р. на Україні в мемуарній літературі 137

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Сільченко З. О., Слюсаренко А. Г. До нових звершень у комуністичному будівництві. Збірник наукових праць 146

Буцько М. О., Паньків Є. В. *(Тернопіль)*. Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма. Из опыта парторганизаций Украины 147

Замлинський В. О. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы 149

Варгатюк П. Л. В. Г. Коновалов. Барометр показывает бурю 161

Марахов Г. І. Содружество польского народа в Королевстве польском. Густав Эренберг и «свентокшижцы» 153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Данилюк Ю. З. Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства 156

Кулінська С. Ю. Засідання наукової ради «Історія історичної науки». 157

Сас П. М., Шандра В. С. Науково-теоретичний семінар з історії Києва 158

Клинченко Т. В. Виставка книги Академії наук Угорщини 158

Зінченко Ю. І. Зустріч з болгарським ученим 159

Кікалов Г. Т. Захист докторської дисертації Б. І. Корольовим 159

Сидоренко В. П. Вшанування заслуженого діяча науки УРСР, доктора історичних наук К. І. Стецюк з нагоди її ювілею 160

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИКИ УССР К XXVI СЪЕЗДУ КПСС

«Лугельный стол» в редакции «Українського історичного журналу» . 5

СТАТЬИ

Навстречу XXVI съезду КПСС

Актуальные проблемы коммунистического строительства

Цалюк М. Я., Клименко Ф. П. Сельское строительство — важная составная часть аграрной политики партии 33

* * *

Всесоюзная научная конференция, посвященная 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918—1920 гг.) 43

Методология и методика исторических исследований

Стрельский В. И. Комплексное изучение источников — важное условие их научного использования 51

* * *

Петряев К. Д. (Одесса), Матвеев С. А. (Одесса). Критика современных буржуазных и реформистских теорий империализма 58

СООБЩЕНИЯ

Червякова Р. И. (Москва). Опыт развития университетского образования в СССР 69

Бабко Ю. В., Кентий А. В. Подготовка партизанских кадров в годы Великой Отечественной войны 75

Даниленко В. М. Научно-техническое сотрудничество Югославии со странами — членами СЭВ 83

Кириченко В. П. Обострение межимпериалистических противоречий в Латинской Америке в 70-е годы 89

Шевченко И. Д. Социально-политические процессы в современной Мавритании. 96

Борцы за счастье народа

Калинцев Ю. А., Крижановский В. П. Деятельность К. Е. Ворошилова на Украине (к 100-летию со дня рождения) 102

Мешков О. В. (Севастополь), Диброва С. С. Партийный деятель, ученый-историк (к 90-летию со дня рождения Н. Н. Попова) 110

ЗАМЕТКИ

К 1500-летию Киева

Рыбаков М. А. Из истории окраин Киева 116

Трибуна молодого автора

Старунская Н. В. Лекционная пропаганда общества «Знание» УССР (1970 — 1975 гг.). 119

КОНСУЛЬТАЦИИ ПО ПРОБЛЕМАМ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО СЕМИНАРА «ВОЗРАСТАНИЕ РУКОВОДЯЩЕЙ РОЛИ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ — ЗАКОНОМЕРНОСТЬ СТРОИТЕЛЬСТВА СОЦИАЛИЗМА И КОММУНИЗМА»

Панченко П. П., Плющ Н. Р. Руководство КПСС развитием экономики на этапе зрелого социализма 125

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Диченко О. А. Декабрьское вооруженное восстание 1905 г. на Украине в мемуарной литературе. 137

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Сильченко З. А., Слюсаренко А. И. До нових звершень у комуністичному будівництві. Збірник наукових праць	146
Луцко Н. А., Паньків Е. В. (Тернополь). Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма. Из опыта парторганизаций Украины	147
Замлинский В. А. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы	149
Варгатюк П. Л. В. Г. Коновалов. Барометр показывает бурю.	151
Марахов Г. И. Содружество польского народа в Королевстве польском. Густав Эренберг и «свентокшижцы»	153

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Данилюк Ю. З. Республиканская научная конференция по историческому краеведению	156
Кулинская С. Ю. Заседание научного совета «История исторической науки».	157
Сас П. М., Шандра В. С. Научно-теоретический семинар по истории Киева.	158
Клиниченко Т. В. Выставка книги Академии наук Венгрии.	158
Зинченко Ю. И. Встреча с болгарским ученым.	159
Кикалов Г. Т. Защита докторской диссертации Б. И. Королевым.	159
Сидоренко В. П. Чествование заслуженного деятеля науки УССР, доктора исторических наук К. И. Стецюк по случаю ее юбилея	160

«Круглий стіл»

в редакції «Українського історичного журналу»

У зв'язку з наступним XXVI з'їздом КПРС редакція «Українського історичного журналу» провела «Круглий стіл», присвячений стану і перспективам розвитку історичної науки в республіці.

Головний редактор «Українського історичного журналу» член-кореспондент АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор відзначив, що розвиток радянського суспільства в роки десятиї п'ятирічки переконливо підтвердив даліше зростання ролі науки в комуністичному будівництві. У Проекті ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» відзначається, що за минулу п'ятирічку прискорилися темпи науково-технічного прогресу. «Великий вклад у розв'язання цих завдань,— підкреслено у вказаному документі,— внесла радянська наука»¹. Особливо важливе значення мають дослідження проблем створення матеріально-технічної бази нового суспільства, шляхів підвищення ефективності виробництва, зростання добробуту і культури нашого народу, формування комуністичного світогляду трудящих. У справі забезпечення дальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві КПРС значну увагу приділяє історичній науці. Це визначається особливою роллю цієї науки, що базується на марксистсько-ленінській теорії, у правильному розумінні об'єктивних закономірностей подій і явищ минулого й сучасності, дальшого суспільного розвитку.

Комуністична партія постійно дбає про неухильне дотримання марксистсько-ленінської методології, принципів об'єктивності й комуністичної партійності у наукових дослідженнях радянських істориків. Яскравим свідченням цього є рішення XXV з'їзду КПРС, праці й виступи Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, постанови ЦК КПРС у зв'язку з відзначенням 110-річчя з дня народження В. І. Леніна, 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, положення нової Конституції СРСР, партійні документи останнього часу, що є дороговказом для вчених-істориків Радянського Союзу, зокрема й Української РСР. На тематиці й змісті історичних досліджень, виконаних науковцями нашої республіки, позитивно позначилося також святкування 75-річчя II з'їзду РСДРП та 60-річчя I з'їзду Компартії України, 325-річчя возз'єднання України з Росією, 40-річчя возз'єднання Західної України з Українською РСР в єдиній Радянській соціалістичній державі та ін.

¹ Рад. Україна, 1980, 2 груд.

Період після XXV з'їзду КПРС був надзвичайно плідним для вчених-істориків. Завдяки піклуванню Комуністичної партії й Радянської держави було створено умови для ефективної творчої роботи суспільствознавців, у тому числі й істориків. Зрослий ідейно-теоретичний рівень наукових праць і наявність відповідних кадрів забезпечили виконання важливих завдань, поставлених Комуністичною партією перед радянськими дослідниками, насамперед у вивченні, узагальненні й популяризації історичного шляху радянського народу, його видатних звершень у побудові соціалізму й комунізму.

За роки десятої п'ятирічки в нашій республіці зросли масштаби наукових досліджень у таких провідних галузях історичної науки, як історія КПРС, вітчизняна й загальна історія. Виявом дальшого розширення діапазону творчих пошуків учених є посилена комплексна розробка актуальних питань історії та історіографії зарубіжних країн, історико-краєзнавчої проблематики, джерелознавства, історичної географії та ін.

Численні колективні й індивідуальні монографії, тематичні збірники статей, міжвідомчі видання, що побачили світ у 1976—1980 рр., є яскравим свідченням підвищення ідейно-теоретичного рівня наукових розробок, поліпшення справи планування й координації дослідницької праці, зміцнення творчої співдружності істориків Української РСР з ученими братніх республік.

Виступаючи на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК Компартії України, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслив, що партія вправі розраховувати на значно більшу допомогу в розв'язанні політичних і соціально-економічних завдань, які стоять перед республікою, від учених, у тому числі й суспільствознавців². Це зобов'язує істориків науково-дослідних установ і вузів УРСР спрямувати всю свою наукову і громадсько-політичну діяльність на розв'язання відповідальних завдань, які стоять перед республіканською партійною організацією.

Для ознайомлення громадськості УРСР із здобутками і найближчими перспективами української радянської історичної науки редколегія «Українського історичного журналу» публікує виступи завідуючого сектором суспільних наук Відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України І. Ф. Кураса, заступника міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Л. О. Каніщенка, начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюкова, заступника голови Державного комітету УРСР у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі М. О. Шибика, директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС члена-кореспондента АН УРСР В. І. Юрчука, директора Інституту історії АН УРСР члена-кореспондента АН УРСР Ю. Ю. Кондуфора, директора Інституту економічних і соціальних проблем зарубіжних країн АН УРСР члена-кореспондента АН УРСР А. М. Шлепакова, директора Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Чугайова.

На основних підсумках і перспективах розвитку історичної науки на Україні спинився І. Ф. Курас.

Виконуючи рішення XXV з'їзду партії та наступних пленумів ЦК КПРС, відповідні постанови Центрального Комітету, вказівки Гене-

² Рад. Україна, 1980, 30 жовт.

рального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, ЦК Компартії України постійно спрямовував зусилля вчених-істориків республіки на творчу розробку актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, комплексне вивчення всіх періодів вітчизняної історії, особливо глибинних соціально-економічних, політичних і духовних процесів, що відбуваються в суспільстві зрілого соціалізму. Великого значення надавалося також дослідженню закономірностей формування комуністичного світогляду трудящих, розвитку соціалістичного способу життя, активізації боротьби проти буржуазної ідеології.

В сучасний період значно посилилася роль історичної науки в усій ідеологічній роботі партії. Дедалі більшого значення набувають світоглядна, ідеологічна та виховна функції радянської історичної науки.

За роки, що минули після XXV з'їзду КПРС, ЦК Компартії України вжив ряд заходів до розвитку суспільних та гуманітарних наук, зокрема історичної, спрямував увагу вчених на підготовку і видання «Історії Української РСР» українською та російською мовами, дальшу розробку історії всенародної боротьби проти фашистів на окупованій території Української РСР в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., на підвищення ефективності наукових досліджень в інститутах Секції суспільних наук АН УРСР.

Нині наукові кадри істориків республіки зосереджені в таких установах АН УРСР: Інституті історії, Інституті археології, Інституті суспільних наук та Інституті соціальних і економічних проблем зарубіжних країн, а також на історичних факультетах 9 університетів та 11 педінститутів.

На історичних факультетах вузів викладацьку та наукову роботу здійснюють 470 викладачів, серед них — 56 докторів, професорів і 226 кандидатів наук, доцентів. У згаданих вище інститутах АН УРСР працюють 4 академіки АН УРСР, 5 членів-кореспондентів АН УРСР, майже 40 докторів і близько 140 кандидатів наук. Останнім часом партійні організації наукових установ зміцнили, посилилася їх авангардна роль у творчих колективах. Після XXV з'їзду КПРС цехові парторганізації було створено в усіх підрозділах Інституту історії АН УРСР.

За роки десятиї п'ятирічки вчені академічних установ та істфаків університетів опублікували з актуальних проблем вітчизняної історії близько 250 монографій і збірників статей.

Розвивалась і збагачувалась на ідейно-теоретичній і методологічній основі марксизму-ленізму історико-партійна наука. Значний вклад у висвітлення героїчного шляху нашої партії, в узагальнення діяльності КПРС по підготовці і проведенню Великої Жовтневої соціалістичної революції, здійсненню будівництва соціалізму і комунізму, комуністичному вихованню трудящих вносять викладачі історії партії вузів. Нині на 123 кафедрах працює близько 1,5 тис. викладачів історії КПРС.

Науковим і координуючим центром історико-партійних досліджень в республіці є Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. Тісна творча співдружність цих установ сприяє зосередженню основних наукових сил на дослідженні найважливіших проблем розвитку радянського суспільства, діяльності КПРС. Вона дає змогу більш глибоко розкривати найбільш актуальні наукові питання.

Основним підсумком діяльності вчених-істориків у десятиї п'ятирічці є підготовка масштабних колективних праць, багато з яких стали помітними віхами у науковому і суспільно-політичному житті республіки, справляють істотний вплив на практику ідеологічної роботи. Це насампе-

ред багатотомна «Історія Української РСР» — праця, яка зафіксувала якісні зрушення в історичній науці республіки, зсвідчила здатність суспільствознавців УРСР створювати вагомі узагальнюючі монографічні дослідження.

Колектив Інституту історії АН УРСР видав ряд монографій і збірників, присвячених найважливішим питанням соціально-економічного і культурного розвитку Української РСР в умовах зрілого соціалізму. Вийшли в світ фундаментальні праці з історії робітничого класу, про непорушну дружбу народів СРСР, про втілення у життя ленінських ідей інтернаціональної солідарності, про співробітництво країн соціалістичної співдружності.

Тривало дослідження проблем історії Великого Жовтня та громадянської війни. Зокрема, були видані збірник статей «Боротьба за владу Рад на Україні» та монографія М. І. Супруненка «Боротьба трудящих України проти денікінщини». Велося всебічне вивчення найважливіших питань здійснення в республіці ленінського плану соціалістичного будівництва. Успішно реалізуються настанови ЦК Компартії України про необхідність дальшої розробки історії всенародної боротьби на тимчасово окупованій території УРСР у роки Великої Вітчизняної війни. Видаєно тритомний збірник «Українська РСР в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.». За участю Головного архівного управління при Раді Міністрів Української РСР видано близько 40 документальних збірників, у тому числі двотомник «Промисловість і робітничий клас Української РСР», «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР» та ін. Посилилася критика ідеології антикомунізму, ревізіоністських концепцій, буржуазного націоналізму і сіонізму. Опублікована важлива праця «Буржуазний націоналізм — ворог соціального прогресу і міжнародної розрядки». Значна робота проводиться в галузі історії природознавства і техніки. Активізувалося дослідження різних аспектів соціально-економічного розвитку, класової і визвольної боротьби на Україні в період феодалізму, капіталізму та імперіалізму.

Вчені-археологи одержали важливі наукові результати у вивченні проблем первісного заселення Східної Європи, етнокультурного та соціально-економічного розвитку населення в кам'яному віці, епоху бронзи та залізному віці, історії грецьких поселень на території Північного Причорномор'я. У широких масштабах проводилися охоронні археологічні розкопки в зонах новобудов. Були знайдені нові цінні матеріали, які дають можливість глибше досліджувати життя народних мас — справжніх творців історії. Тривала розробка питань слов'янського етногенезу. Важливе наукове і політичне значення має археологічне обґрунтування часу заснування міста Києва.

Історики Інституту суспільних наук АН УРСР провели значну роботу по дослідженню питань співробітництва СРСР з іншими країнами соціалістичної співдружності, історії матеріальної культури на території західних областей УРСР. Напружено займаються вивченням сучасного соціально-політичного розвитку держав Східної і Західної Європи та Америки, країн, що розвиваються, науковці-історики нещодавно створеного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР.

Досить широкий спектр проблем досліджують викладачі історичних факультетів педагогічних вузів республіки. В їх полі зору історія первіснообщинного ладу, феодалізму та капіталізму, історичне краєзнавство, історіографія та джерелознавство. Третина істориків, що працюють у педвузах, розробляє актуальні питання соціалістичного і комуніс-

тичного будівництва в нашій країні. Викладачі педагогічних інститутів видали монографії «Класова боротьба в українському селі 1907—1914 рр.», «Мемуари як джерело вивчення Великого Жовтня на Україні», «Перші соціалістичні перетворення на селі», «Ленінська програма миру в дії», «Література і мистецтво в шкільному курсі нової історії» та ін.

Наукова спеціалізація істориків, які працюють в університетах, має такий вигляд: 28 чол. досліджують проблеми історії СРСР, 124 — історії УРСР, 98 — загальної історії, 36 — історіографії, 14 — джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, 23 — археології. В тому числі питаннями сучасного періоду вітчизняної та зарубіжної історії займаються 157 викладачів. Університетськими істориками випущено такі книги: «Формування і розвиток радянського народу — нової історичної спільності людей», «Виховання студентської молоді на традиціях Великого Жовтня», «Здійснення ленінської аграрної політики на Україні. 1917—1923 рр.», «Робітничий клас України в період соціалістичної реконструкції народного господарства», «Сільські Ради України у боротьбі за побудову соціалізму. 1921—1929 рр.» та ін.

Праці істориків республіки здобули визнання широкої наукової громадськості, дістали високу оцінку партії і уряду. Так, Державної премії СРСР була удостоєна 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР». Тритомна колективна праця «Археологія Української РСР» відзначена Державною премією республіки. Крім того, три академічні премії ім. Д. З. Мануїльського присуджено за монографії «На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970 рр.)» та «Співробітництво народів СРСР у боротьбі за побудову соціалізму (1917—1937 рр.)», підготовлені в Інституті історії АН УРСР, а також за цикл праць «Середньовічні написи Софії Київської (за матеріалами графіті XI—XVII ст.)» і «Давньоруські написи Софії Київської XI—XIV ст.», підготовлених в Інституті археології АН УРСР.

Враховуючи велике наукове і суспільно-політичне значення видання багатотомної «Історії Української РСР», яка є першою фундаментальною марксистською працею, де глибоко і всебічно, з урахуванням найновіших досягнень радянської історичної науки висвітлено величній історичний шлях, пройдений народом України від найдавніших часів до сьогодення, ЦК Компартії України та Рада Міністрів УРСР присудили Державну премію Української РСР у галузі науки і техніки за 1980 р. авторам і членам редколегії Ю. Ю. Кондуфору, І. І. Артеменку, В. О. Голобуцькому, П. П. Гудзенку, Ф. Є. Лосю, А. В. Лихолату, П. С. Соханю, Г. Я. Сергієнку, М. Н. Лещенку.

Велике значення для активізації діяльності учених-істориків мали наукові форуми. Важливим етапом у підготовці суспільствознавців республіки до XXVI з'їзду КПРС стала республіканська наукова конференція «Ленінізм—революційний прапор нашої епохи», присвячена 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна. Її матеріали видано окремою книгою. Були проведені також ювілейні конференції, присвячені 60-річчю Великого Жовтня, 75-річчю II з'їзду РСДРП та 60-річчю I з'їзду Компартії України, 325-річчю возз'єднання України з Росією, 40-річчю возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі СРСР, 35-річчю визволення республіки від фашистських загарбників і 35-річчю Перемоги радянського народу над гітлерівською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні, 75-річчю революції 1905—1907 рр. у Росії.

Значну роботу здійснили редколегія та колектив редакції «Українського історичного журналу» — науково-теоретичного органу Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Це видання стало важливим засобом ідеологічного впливу на трудящих. Виправдала себе практика підготовки ювілейних номерів журналу, яка утвердилася в десятій п'ятирічці.

Історики Радянської України беруть дедалі активнішу участь у громадсько-політичному житті республіки. Рік у рік міцніють їх зв'язки з представниками робітничого класу і колгоспного селянства, студентством. Останнім часом посилилася увага науковців до лекційної пропаганди, проведення «Днів науки» на підприємствах і в установах. Вони часто виступають по радіо і телебаченню.

Багатогранна і плodотворна робота великого загону істориків УРСР була б ще ефективнішою, коли б не ряд істотних упущень, які, на жаль, мали в ній місце. Головний недолік полягає в тому, що результати наукових досліджень не завжди націлені на розв'язання актуальних народногосподарських і соціальних завдань, підвищення ефективності ідеологічної роботи. Величезний потенціал історичної науки використовується далеко не в повній мірі. Ще недостатньо уваги приділяється розробці її методологічних проблем. Практична віддача багатьох досліджень залишається низькою.

Значної активізації вимагає вивчення наукових основ ідеологічної, політико-виховної роботи, питань інтернаціонального та патріотичного виховання трудящих, насамперед молоді, критики сучасних ідеологічних концепцій антикомунізму, зокрема міжнародного сіонізму та маоїзму. Мало ще видається у нас фундаментальних праць, в яких узагальнювався б історичний досвід СРСР у боротьбі за побудову соціалізму й комунізму.

В республіці ще не вистачає фахівців з ряду важливих періодів і проблем вітчизняної історії (Київська Русь, епоха феодалізму, історія релігії і атеїзму та ін.). Не досить активно здійснюються наукові розробки і в галузі історіографії та джерелознавства, інших допоміжних історичних дисциплін. За результатами досліджень ще рідко готуються доповідні записки для директивних, місцевих партійних і радянських органів.

Потребує вдосконалення координація як внутрівузівської науково-дослідної роботи, так і зв'язків між ученими вищих навчальних закладів і академічних інститутів. На окремих кафедрах історичного профілю науково-дослідна робота майже не проводиться (Миколаївський, Кіровоградський педінститути). У цих вузах, а також у Запорізькому і Ворошиловградському педінститутах немає спеціалістів вищої кваліфікації. Все ще слабо залишається матеріально-технічна база історичних факультетів вузів.

Головним завданням учених-істориків республіки на сучасному етапі є неухильне підвищення ідейно-теоретичного рівня, ефективності та результативності наукових досліджень, які повинні максимальною мірою сприяти поліпшенню ідеологічної, політико-виховної роботи, комплексній розробці актуальних проблем вітчизняної історії, узагальненню історичного досвіду КПРС та її бойового загону — Компартії України.

Першорядне значення має даліше освоєння суспільними науками безсмертної спадщини марксизму-ленінізму, вивчення в історичному аспекті об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, нових процесів і тенденцій, що відбуваються в сучасному світі, наукове забезпечення потреб соціалістичного державного, господарського і культурного будів-

ництва. Важливу роль у цьому плані покликані відіграти підготовка і видання багатотомної «Історії Української РСР» російською мовою.

Необхідно нарощувати зусилля у справі дальшої розробки історичної Ленініани, історії Великого Жовтня і захисту його завоювань, проблем інтернаціонального згуртування трудящих, становлення соціальної однорідності нашого суспільства при провідній ролі робітничого класу, шляхів консолідації радянського народу як нової історичної спільності людей, розвитку єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Надзвичайно важливим є дослідження конкретно-історичних питань розвинутого соціалізму. Потрібно активізувати підготовку до створення серії праць з історії робітничого класу, селянства та інтелігенції України.

Значно більшої уваги вчених потребують проблеми історії Давньоруської держави, розвитку промисловості і сільського господарства України XIX — початку XX ст., історії культури дожовтневої доби. Важливе значення має завершення роботи над «Атласом історії Української РСР».

Одним з найважливіших завдань істориків є наукове забезпечення підготовки і проведення таких ювілеїв, як 60-річчя утворення СРСР та 80-річчя II з'їзду РСДРП. Особлива відповідальність покладається на історичну науку у зв'язку з наближенням 1500-річчя Києва.

Немає сумніву, що історики Радянської України докладуть усіх зусиль до того, щоб з честю виконати завдання, які стоять перед ними, новими успіхами зустрінуть XXVI з'їзд рідної Комуністичної партії, своєю натхненною працею сприятимуть втіленню в життя його історичних рішень.

Л. О. Каніщенко у своєму виступі дав загальну характеристику наукової роботи істориків держуніверситетів республіки.

Розвиток історичних досліджень в роки десятої п'ятирічки у вузах УРСР, як і країни в цілому, визначався насамперед рішеннями історичного XXV з'їзду КПРС, зокрема висновком про те, що на сучасному етапі комуністичного будівництва «...потреба в дальшій творчій розробці теорії не зменшується, а, навпаки, стає ще більшою»³.

Велика увага партії й уряду, яку вони приділяли розвитку суспільних наук, знайшла відображення у ряді документів, у тому числі в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.) та постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (1979 р.). Благотворний вплив на тематичну спрямованість, ідейно-теоретичний рівень і зміст досліджень в історичній науці справили загальне піднесення теоретичної діяльності КПРС, висновки і положення, що містяться в документах XXV з'їзду партії. Це сприяло активізації дослідної роботи істориків, зокрема на кафедрах вузів Української РСР, збагаченню й актуалізації тематики праць, підвищенню їх науково-теоретичного рівня, якості та практичного значення.

Стан розвитку історичної науки і підготовки кадрів у вузах визначається насамперед рівнем наукової кваліфікації і творчою активністю професорсько-викладацького складу. За роки десятої п'ятирічки відбулися кількісні і якісні зміни у складі вузівських кадрів. Нині 71% викладачів, що працюють на кафедрах історичних факультетів університетів, наприклад, мають вчені ступені і звання, у тому числі 13,3% є докторами наук, професорами. 60% викладачів історії КПРС мають вчені ступені і звання. За останні п'ять років у системі Міністерства

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

вищої і середньої спеціальної освіти УРСР підготовлено 9 докторів та більш як 120 кандидатів наук із спеціальності «Історія КПРС».

Дальшій активізації науково-дослідної роботи в галузі історичної науки, розширенню її масштабів сприяє не лише поліпшення якісного складу кадрів, а й удосконалення самої організації цієї роботи. Збагатився досвід перспективного планування досліджень, більш досконалою стала їх координація, активніше, ніж раніше, впроваджується в практику програмно-цільове планування, в тому числі система плану-замовлення. Так, у 1976—1980 рр. колективи кафедр 8 історичних факультетів і одного факультету міжнародних відносин університетів здійснювали розробку 42 комплексних міжкафедральних і кафедральних наукових тем, присвячених вітчизняній і загальній історії, археології, архівознавству та іншим допоміжним історичним дисциплінам.

Значна увага приділялася розробці проблем, пов'язаних із зростанням ролі КПРС у соціалістичному і комуністичному будівництві, провідною роллю робітничого класу у побудові нового суспільства, зміцненям робітничого класу і селянства на всіх її етапах та ін.

До найважливіших завершених у десятиї п'ятиріччі тем належать такі: «Історія радянського суспільства — втілення в життя ленінських ідей» (Київський університет), «Формування радянського робітничого класу в західних областях України і його провідна роль у соціалістичному і комуністичному будівництві (1939—1975 рр.)» (Львівський університет), «Інтернаціональне братерство і братерська дружба народів у боротьбі за перемогу соціалістичного будівництва і побудову розвинутого соціалізму (на матеріалах Української РСР)» (Одеський університет).

Після XXV з'їзду КПРС тільки істориками 9 університетів республіки з громадянської історії видано 20 колективних і 23 індивідуальні монографії, написано 54 розділи до монографій, підготовлених іншими науковими центрами, опубліковано понад 50 брошур, 1100 статей. За цей же час зусиллями істориків партії, які працюють у вузах, чи за їх участю видано більш як 200 колективних та індивідуальних монографій, 620 брошур і майже 5 тис. статей, повідомлень, заміток. За п'ятиріччя видано 33 підручники та навчально-методичні посібники.

Історики вузів узяли активну участь у підготовці таких фундаментальних праць, як четверте видання «Нарисів історії Комуністичної партії України», нарисів історії семи обласних партійних організацій, багатотомна «Історія Української РСР», у перевиданні багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою, «Української Радянської Енциклопедії» та ін.

Посилилися зв'язки вузівських істориків з ученими братніх республік і країн соціалістичної співдружності. Так, співробітники історичного факультету Львівського університету спільно із своїми колегами з Люблінського університету (ПНР) підготували монографію «Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917—1939 рр.)».

Викладачі-історики вищих навчальних закладів УРСР виступали з доповідями і повідомленнями на міжнародних, всесоюзних, республіканських і вузівських конференціях. У 1978 р., наприклад, на базі історичного факультету Одеського університету була проведена всесоюзна наукова конференція «Міжнародний робітничий рух і боротьба за демократію (історія і сучасність)», організована Науковою радою АН УРСР з комплексної проблеми «Історія міжнародного робітничого руху», Інститутом міжнародного робітничого руху АН СРСР, Секцією суспільних наук АН СРСР і Одеським університетом. У роботі конфе-

ренції взяли участь 120 науковців з Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та інших міст країни.

В роки десятої п'ятирічки стала більш різноманітною тематика міжвідомчих збірників «Наукові праці з історії КПРС», «Питання суспільних наук». Результати досліджень вузівських учених стали частіше з'являтися на сторінках «Українського історичного журналу». Великою популярністю користується, наприклад, його постійна рубрика «На допомогу викладачу історії», під якою опубліковано понад 15 матеріалів тільки з досвіду викладання історії КПРС у вищій школі, у тому числі з питань методики комплексного вивчення окремих тем, застосування нових методів навчання, зокрема проблемного та ін.

Підбиваючи підсумки наукових досліджень і намічаючи плани на майбутнє, важливо забезпечити позитивний досвід, закінчити розпочаті теми, критично осмислити і врахувати недоліки і прорахунки. Саме на це орієнтує нас промова товариша Л. І. Брежнєва на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Магістральною темою історичних досліджень була й залишається ленінська тема: поглиблене вивчення ленінської теоретичної спадщини, висвітлення історичної ролі В. І. Леніна у створенні партії нового типу, в підготовці і проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції, в утворенні СРСР, розробці і втіленні у життя наукового плану побудови соціалізму і комунізму.

Особливу увагу історики, зокрема вузівські, мають приділити вивченню і пропаганді рішень і висновків наступного XXVI з'їзду КПРС, реалізації тих конкретних завдань, що їх поставить найвищий форум партії. При цьому на передній план висувається даліше поліпшення якості досліджень, підвищення їх результативності, наукового і практичного значення. Важливо, з одного боку, закріпити досягнуті успіхи, а з другого, — зробити якісно новий крок, тісніше пов'язувати праці істориків із завданнями комуністичного виховання трудящих, посилити боротьбу з буржуазною ідеологією, антикомунізмом, націоналізмом. Багато належить зробити й у справі підготовки наукових кадрів, особливо докторів наук, в організації досліджень тощо. Так, у зв'язку з недостатньою кількістю висококваліфікованих спеціалістів на ряді кафедр скоротилася питома вага досліджень багатьох важливих проблем вітчизняної історії феодального і капіталістичного періодів. Помітно скоротилася також кількість історіографічних досліджень з історії СРСР, загальної історії, зокрема новітньої.

Належної уваги заслуговують дослідження історії країн Азії, Африки і Латинської Америки. Серйозне занепокоєння викликає стан наукових досліджень з історії середніх віків та історії стародавнього світу. За останні десятиріччя в республіці опубліковано лише дві монографії з історії середніх віків. Мінвуз передбачає створити у вузах опорні кафедри з найважливіших проблем історії, поклавши на них обов'язки організаційних та координуючих центрів для розробки певної наукової тематики та підготовки спеціалістів відповідного профілю.

На цих важливих проблемах зосереджують нині увагу ректорати, партійні організації вузів і кафедр, проблемних рад, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти республіки. Закріплюючи досягнуті успіхи та використовуючи нагромаджений досвід, історики вузів сконцентрують свої зусилля на виконанні нових масштабних і відповідальних завдань, що їх поставить перед суспільствознавцями наступний XXVI з'їзд КПРС.

Про науково-інформаційну та видавничу роботу архівних установ УРСР розповів О. Г. Мітюков.

Історичне минуле — багатюще джерело досвіду радянського народу. Це, як підкреслював товариш Л. І. Брежнев, «матеріал для роздумів, для критичного аналізу власних рішень і дій. Ми черпаємо з минулого натхнення для нинішніх і майбутніх справ»⁴.

Хранителями багатостороннього історичного досвіду радянського народу є державні архіви. Численні документи Державного архівного фонду СРСР відображають перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, становлення й розвиток Радянської держави, будівництво розвинутого соціалізму.

Прагнучи забезпечити дедалі зростаючу потребу радянського суспільства в ретроспективній інформації, архівні установи поряд з іншими напрямками науково-інформаційної роботи багато уваги приділяють організації використання документальних джерел.

Традиційною його формою є організація роботи дослідників у читальних залах архівів. За роки десятиї п'ятирічки лише в читальних залах центральних й обласних державних архівів республіки працювали понад 23 тис. науковців, що на 3 тис. чол. більше, ніж у 1971—1975 рр. Основна кількість досліджень проводилася з історико-революційної тематики, а також з питань розвитку економіки, науки, культури республіки, краєзнавства, охорони пам'яток історії та культури. Широко використовувалися документальні матеріали під час підготовки багатотомних наукових праць, таких як «Історія міст і сіл Української РСР» та «Історія Української РСР».

Особливо широким попитом користуються документи Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР, Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР. Інтенсивно до історичних досліджень залучалися матеріали державних обласних архівів.

Характерною тенденцією в роботі читальних залів державних архівів стало розширення наукового використання документів з історії радянського суспільства. Особливо воно збільшилося у зв'язку з відзначенням таких визначних дат, як 110-річчя з дня народження В. І. Леніна, 60-річчя Великого Жовтня і 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні, 60-річчя I з'їзду Компартії України, 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі СРСР, 25-річчя початку освоєння цілинних і перелогових земель. За роки десятиї п'ятирічки у читальні зали було видано близько 550 тис. справ документів, що відбивають події радянського періоду історії нашої країни.

Більш успішному використанню документів сприяє організація роботи читальних залів у суботні дні та у вечірній час. Оснащення державних архівів сучасним устаткуванням, зокрема множиною технікою, дає змогу виготовляти на замовлення дослідників ксерокопії, мікрофільми, фотокопії і т. п. За роки десятиї п'ятирічки науковці одержали 160 тис. копій архівних матеріалів.

Знайти необхідну інформацію про наявність тих чи інших документів в архіві допомагає науково-довідковий апарат, основними видами якого є путівники, описи й огляди фондів і колекцій документів, каталоги, міжфондові покажчики та ін. З фондами центральних республіканських і обласних державних архівів республіки знайомлять 24 путівники. Широком попитом користується короткий довідник «Державні архі-

⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 333.

ви Української РСР». На всі 128 тис. фондів, що зберігаються у них, складено описи. Вони є основними довідниками про склад і зміст фондів. До описів найбільш цінних фондів створюються предметно-тематичні покажчики. Так, дослідниками широко використовуються міжархівний покажчик «Твори В. І. Леніна на Україні. 1894—1917 рр.», «Покажчик населених пунктів до фонду «Генеральний опис Лівобережної України», «Покажчик населених пунктів поземельних кадастрів Галичини», а також анотовані каталоги кінодокументів, зокрема «Кінолітопис Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр.» В усіх державних архівах створено каталоги — систематичні, географічні, іменні. В них налічується близько 6 млн. карток.

Дальшому розвитку історичних досліджень сприяє археографічна робота — підготовка й видання збірників документів і матеріалів. За роки десятиї п'ятирічки архівні установи республіки у творчій співдружності з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститутом історії АН УРСР, Інститутом суспільних наук АН УРСР, партійними архівами, історичними кафедрами вузів видали 38 найменувань збірників. У них вміщено близько 8 тис. важливих історичних документів.

Важливе наукове значення має робота архівних установ у співдружності з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститутом історії Академії наук УРСР та рядом кафедр вузів по публікації документів з історії робітничого класу і промисловості Української РСР. Уже вийшло 5 томів документів, присвячених цим темам, в тому числі 2 томи в трьох книгах — у десятиї п'ятиріччі. Підготовлено до публікації наступний том, що хронологічно охоплює 1951—1959 рр.

Чимало документів увійшло до наукового обігу у зв'язку з виданням Головархівом УРСР у співдружності з Київським університетом ім. Т. Г. Шевченка та Київським інститутом культури ім. О. Є. Корнійчука першого тома (1917—1929 рр.) документальної серії «Культурне будівництво в Українській РСР».

Значна робота проведена працівниками архівних установ по підготовці видань документів до ювілеїв міст республіки. Вийшли друком публікації, присвячені 800-річчю Полтави, 200-річчю Дніпропетровська і Херсона. Нині співробітники державних архівів працюють над виданнями, присвяченими 700-річчю Ровно, 900-річчю Луцька, 200-річчю Севастополя і Сімферополя.

Дальшого розвитку набули творчі контакти архівістів республіки з працівниками відповідних установ Російської Федерації, Білорусії та Молдавії. Так, архівісти Брянської, Гомельської і Чернігівської областей опублікували збірники документів, які висвітлюють дружбу і співробітництво трудящих прикордонних областей трьох братніх республік у післявоєнний час. Працівники державних архівів Одеської та Чернівецької областей спільно з істориками Молдавії здійснили видання збірників документів «Хотинское восстание. 1919» та «Советское строительство в Левобережных районах Молдавии. 1921—1924 гг.»

Видано ряд збірників з історії України дожовтневого періоду. Серед них — перший том (з середини XVIII ст. до 1825 р.) «Історії селянського руху на Україні», в підготовці якого взяли участь працівники центральних державних історичних архівів у містах Києві та Львові, співробітники Інституту історії АН УРСР, Інституту суспільних наук АН УРСР, історичного факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Закінчується робота над другим томом цієї серії. Передано до

видавництва також перший том серійного видання документів з історії робітничого руху на Україні (з середини XVIII ст. до початку XX ст.).

Узагальненню практики підготовки документальних збірників, поширенню передового досвіду в цій справі сприяли республіканські наради-семінари з питань науково-публікаційної роботи державних архівів (Кам'янець-Подільський, 1977 р. та Чернігів, 1980 р.).

Певний вклад у розвиток історичної науки вносить науково-інформаційний бюлетень Головархіву УРСР «Архіви України», що виходить тиражем близько 18 тис. примірників. На його сторінках регулярно публікуються огляди джерел, тематичні добірки архівних документів. За роки десятої п'ятирічки «Архіви України» опублікували 130 джерелознавчих матеріалів та 70 тематичних добірок, в яких вміщено понад 700 маловідомих і невідомих документів. Такі публікації розширюють документальну базу історичних досліджень і дають змогу орієнтуватися у великій кількості різноманітних архівних матеріалів. У постійно діючій рубриці «Критика та бібліографія» протягом 1976—1980 рр. було вміщено 70 рецензій на нові документальні публікації, монографії, колективні історичні праці. В них акцентується увага на характеристиці використаних архівних джерел, що допомагає історикам в подальшій роботі над досліджуваними темами.

Важливе значення має публікація матеріалів у зв'язку з підготовкою до відзначення 1500-річчя Києва. Було створено спеціальний довідник, в якому відображено 20 тис. фактів з історії міста, зокрема близько 4 тис. фактів стосуються Київської організації РСДРП. Виявлення документів з історії міста проводиться не тільки в архівосховищах республіки, а й за її межами. Ці матеріали публікуються у довідниках і журналах, експонуються на виставках. Лише в 1—5 номерах «Архівів України» за 1980 р. опубліковано 10 статей, добірок документів і оглядів джерел про соціально-економічний, політичний та культурний розвиток Києва у дореволюційний час. Широко використовуються й кінофотодокументи. Центральний державний архів кінофотофонодокументів, наприклад, у 1980 р. виготовив і видав близько 1300 фотовідбитків.

Введенню нових архівних матеріалів до наукового обігу сприяє організація тематичних документальних виставок. За роки десятої п'ятирічки їх підготовлено понад 500. Схвальні відгуки одержала виставка документів Центрального державного архіву науково-технічної документації УРСР, присвячена книзі Л. І. Брежнєва «Відродження». На ній представлена науково-технічна документація будівництва (1940—1941 рр.), проекти відбудови (1944—1945 рр.), розширення і реконструкції (1974 р.) заводу «Запоріжсталь». Увагу громадськості привернули виставки архівних матеріалів, присвячені 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 60-річчю I з'їзду Компартії України, а також виставка архівних документів і друкованих видань «В. І. Ленін і Україна», організована на честь 110-ї річниці з дня народження вождя для учасників урочистих зборів представників партійних, радянських і громадських організацій Києва, що відбулися 21 квітня 1980 р. у Палаці культури «Україна».

Як бачимо, у роки десятої п'ятирічки досвід творчої співдружності працівників архівних установ та істориків-дослідників у використанні документів архівів значно збагатився і поглибився.

М. О. Шибик зупинився на характеристиці видавничої діяльності в галузі історичної науки.

За п'ять років видавництва України випустили майже 700 назв праць з історичної тематики. Тираж цієї літератури за десяту п'ятирічку (за попередніми даними) зріс, порівняно з дев'ятою, на 1396 тис. примірників.

Протягом останніх років на книжкових полицях з'явилися тематичні збірники «В. І. Ленін, КПРС про єдність партії», «В. І. Ленін, КПРС про підвищення життєвого рівня трудящих», багатотомні видання промов, виступів і статей Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва «Ленінським курсом», «Актуальні питання ідеологічної роботи», які є цінним джерелом і методологічним керівництвом для вивчення досвіду боротьби КПРС за побудову соціалізму й комунізму, виховання радянських людей у дусі патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму.

Повчальним є досвід «Наукової думки» — провідного видавництва республіки, що спеціалізується на підготовці фундаментальної наукової літератури, в тому числі і з історичної проблематики. За п'ятирічку воно випустило 60 книг, створених істориками УРСР. Серед них — видання, що стали значною подією в культурному житті республіки. Це насамперед фундаментальна «Історія Української РСР» у восьми томах і десяти книгах, яка вийшла в 1977—1979 рр. Високо оцінені науковою громадськістю, працівниками ідеологічного фронту та масовим читачем й інші колективні монографії, що побачили світ у цьому видавництві.

Ще одна знаменна подія в розвитку української радянської культури сталася за роки десятої п'ятирічки. Почало виходити друге видання «Української Радянської Енциклопедії» в 12 томах (13 книгах) двома мовами. Уже вийшло 4 томи українською й російською мовами, до кінця 1980 р. читачі одержали і 5-й том УРЕ українською мовою. В «Українській Радянській Енциклопедії» велика увага приділена визначним історичним подіям, видатним політичним і культурним діячам минулого й сучасності.

Десятки праць з історичної та історико-партійної проблематики запропонував у 1976—1980 рр. науковцям, партійним та ідеологічним працівникам, широким колам читачів Політвидав України. Серед них помітне місце зайняли монографічне дослідження М. І. Куліченка «Зміцнення інтернаціональної єдності радянського суспільства» і колективна праця «Велика сила інтернаціональної єдності». У першій, що дістала високу оцінку в центральній і республіканській пресі, автор глибоко аналізує національні та інтернаціональні процеси, які відбуваються у радянському суспільстві. У другій книзі, написаній вченими Москви, Ленінграда, Києва, ряду союзних республік, висвітлюється діяльність КПРС, спрямована на даліше зміцнення інтернаціональної єдності радянських народів у процесі комуністичного будівництва, розкривається міжнародне значення розв'язання національного питання в СРСР.

У десятій п'ятирічці видавництво започаткувало серію науково-популярних книг «Вони були першими» про активних борців за перемогу влади Рад у союзних республіках. Перші дві з них вийдуть до 60-річчя утворення Союзу РСР. Перевидано ряд цікавих науково-популярних та мемуарних праць, присвячених 35-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Це «Наш позивний — свобода» Т. А. Строкача, «Від Путивля до Карпат» С. А. Ковпака, «Червонопрапорний Київський» та ін.

Немало книг з історичної тематики випустило в десятій п'ятирічці видавниче об'єднання «Вища школа». Це — 10 назв оригінальних і перекладних підручників, навчальних посібників для студентів вузів і учнів технікумів, зокрема підручники «Історія СРСР» Ю. Ю. Кондуфора і В. Н. Котова, «Історія Української РСР. Дорадянський період» І. К. Рибалки, «Теорія і методика джерелознавства історії СРСР» В. І. Стрельського, «Нова історія країн Азії і Африки» Р. М. Бродського і З. А. Єнольського та ін.

Цілком природно, що підготовка до відзначення знаменних дат в історії Комуністичної партії і Радянської держави, нашого народу стимулює творчі зусилля учених-істориків, а, отже, дарує читачам нові цікаві і повчальні книги.

До 60-річчя Великого Жовтня, зокрема, було видано книгу, підготовлену колективом авторів, «У боротьбі за владу Рад на Україні». Ряд праць присвячено 40-річчю возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі у складі СРСР. Серед них — «Борьба за власть Советов в Придунайском крае и воссоединение с Украинской ССР (1917—1940 гг.)» С. К. Мельника, колективна монографія «Інтернаціональна єдність західноукраїнських і польських трудящих у боротьбі проти імперіалізму, за соціалізм (1917—1939)» тощо. До 110-річчя з дня народження В. І. Леніна видано працю Й. Д. Ремезовського «Ульянови в Києві». Чимало книг випущено різними видавництвами республіки до 325-річчя возз'єднання України з Росією.

Крім спеціальних наукових, науково-популярних й розрахованих на масового читача історичних та історико-партійних видань, на Україні виходить дедалі більше краєзнавчої літератури, в якій значна увага приділяється історії і сучасному розвитку різних міст, районів і областей, розповідається про пам'ятники історії і культури того чи іншого краю.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» перед працівниками ідеологічного фронту поставлено завдання викривати антинародну, антигуманістичну сутність сучасного капіталізму, грабіжницький характер політики неоколоніалізму, справжнє обличчя лицемірних захисників прав і свобод, давати рішучу відсіч ідеологічним диверсіям імперіалізму. Ці питання широко висвітлюються у літературі, випущеній усіма видавництвами й насамперед Політвидавом України. Так, книга Б. Г. Антонова «Під маскою борців за права людини» присвячена викриттю підривних акцій проти Радянського Союзу, здійснюваних спецслужбами імперіалістичних держав, які використовують для цього сіоністів, реакційних емігрантів і так званих дисидентів.

У видавництві «Наукова думка» побачила світ колективна монографія «Державна політика і загострення національних відносин у країнах капіталізму». В ній показано соціально-економічне становище національних меншостей у США, Англії, Франції, Канаді, Бельгії, викриваються спроби буржуазних істориків та інших ідеологів імперіалістичної реакції фальсифікувати історичний досвід розв'язання національного питання в Радянському Союзі та інших братніх країнах соціалізму.

Привернула увагу спеціалістів, широкого читача книга В. П. Чередниченка «Анатомія зради» (Політвидав України), в якій показано підривну діяльність організацій українських буржуазних націоналістів, що існують за кордоном, проти СРСР, зокрема проти Радянської України, з часу закінчення громадянської війни до наших днів. Книга публіцистично загострена і закликає читачів посилювати полі-

тичну пильність, непримиренно ставитися до будь-яких виявів буржуазної ідеології та її носіїв. Значна частина історичної літератури присвячена також викриттю реакційної суті міжнародного сіонізму.

Для боротьби з буржуазною ідеологією, викриття фальсифікацій буржуазної пропаганди велике значення має випуск Політвидавком України літератури іноземними мовами, розрахованої на закордонного читача. Рік у рік зростає її кількість, розширюється тематика. Щороку двома-трьома іноземними мовами видається ілюстрований проспект «Радянська Україна», книги і брошури, присвячені видатним подіям у житті країни чи республіки. У 1979 р. українською, англійською й французькою мовами побачила світ серія з шести брошур під назвою «Возз'єднанням оновлений край» (до 40-річчя возз'єднання західно-українських земель в єдиній Українській Радянській державі в складі СРСР).

Підвищенню ефективності історичної літератури, кращому її розповсюдженню серед трудящих республіки значною мірою сприяє пропаганда книг. Для цього використовуються різні її форми: книжкові виставки, читальні конференції, літературні вечори (з участю авторів книг), а також повідомлення про вихід монографій чи брошур у пресі, по радіо і телебаченню, випуск рекламно-інформативних матеріалів тощо. Цікаво, наприклад, пройшли в будинках книги, магазинах-клубах, магазинах-опорних пунктах читальні конференції за трилогією товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження», «Цілина». Перед їх учасниками виступали герої книг, свідки описаних подій.

Однак у справі випуску, пропаганди й розповсюдження історичної літератури є ще окремі упущення і недоробки. На жаль, серед численних публікацій були й такі, що піддавалися справедливій критиці. Не завжди у них минуле вміло пов'язане з сучасністю, а їх автори і редактори, готуючи праці до видання, не завжди пам'ятають про свою відповідальність за правильне, об'єктивне висвітлення історичних подій, фактів тощо. В деяких працях, присвячених критиці буржуазної ідеології, мають місце зайва деталізація, описовість, позиції буржуазних теоретиків викладаються недостатньо конкретно, не чітко показано хибність їхніх методологічних принципів. Інколи трапляються неточні трактування історичних явищ і фактів.

Чимало нарікань викликає недостатньо високий ідейно-теоретичний рівень публікацій у так званих міжвідомчих наукових збірниках, присвячених висвітленню проблем вітчизняної та зарубіжної історії.

Якість тієї чи іншої публікації певною мірою залежить і від кваліфікації редактора, що готує книгу до видання. Тому правильно роблять у тих видавництвах, де організовано систематичне навчання творчих працівників, діють школи молодого редактора. Постійне навчання, ідейне загартування редакторських кадрів — справа політичної ваги, відповідальне завдання керівників видавництва. Гостра необхідність цієї роботи визначається тим, що видавництво, його творчі працівники — остання інстанція на шляху книги до її вимогливого судді — радянського читача.

Редакторам слід уважніше ставитися до рекомендацій та критичних зауважень істориків та інших фахівців. Водночас не можна не згадати й про те, що рекомендації рецензентів не завжди бувають об'єктивними, достатньо кваліфікованими. А інколи працівники наукових установ відмовляються рецензувати складні рукописи, посилаючись на надмірну зайнятість чи відсутність спеціалістів з даної проблеми.

Колегія Держкомвидаву УРСР постійно тримає в полі зору весь комплекс питань, від яких залежить якість літератури, в тому числі й

історичної, зокрема систематично обговорює їх на своїх засіданнях, нарадах і семінарах редакторів, готує спільно з фахівцями огляди випущених книг. Немало робиться для вдосконалення тематичних і перспективних планів видавництва республіки. Щоправда, і в цій справі є певні труднощі. Взяти хоча б намагання окремих авторів будь-яким шляхом «просунути» свої, часто й не дуже актуальні, праці, заручившись при цьому підтримкою різних установ, інститутів та кафедр.

Звичайно, нам, видавцям, хотілося б також завжди одержувати від авторів досконалі у всіх відношеннях (як з фахового боку, так і з літературного) рукописи.

Засідання «Круглого столу», що відбувається в період інтенсивної підготовки до XXVI з'їзду КПРС, має сприяти аналізу досягнень та виявленню недоліків і допоможе встановити ще тісніші контакти між вченими-істориками та видавцями їх праць.

Про багатогранну діяльність істориків партії в УРСР розповів В. І. Юрчук.

Історики партії республіки, як і всі радянські суспільствознавці, з великим творчим піднесенням йдуть назустріч XXVI з'їзду КПРС.

У рішеннях партійних форумів з найбільшою повнотою проявляються колективний розум нашої партії, її могутня революційно-перетворююча сила. «Кожен з'їзд відкривав нові горизонти перед нашою партією і країною,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у промові на червневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС. — Впевнений, що таким буде і наступний з'їзд, покликаний визначити стратегію і тактику боротьби на наступному етапі комуністичного будівництва»⁵.

Перед істориками партії в передз'їздівський період стоять особливі почесні і відповідальні завдання. Вони полягають у тому, щоб, спираючись на ленінську ідейну спадщину, у своїх публікаціях і лекційній пропаганді якомога яскравіше і переконливіше розкривати легендарні звершення нинішнього і попередніх поколінь радянського народу, озброювати наші ідеологічні кадри, комуністів, усіх трудящих глибоким розумінням досвіду КПРС в будівництві соціалізму і комунізму, його всесвітньо-історичного значення, правдиво показувати труднощі, які виникають на шляху першопроходців і першобудівників нового світу. Історики партії покликані максимально сприяти, говорячи словами В. І. Леніна, «...свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати»⁶.

Головний напрям розвитку історико-партійної науки на сучасному етапі визначений завданнями, поставленими XXV з'їздом КПРС, в постановах Центрального Комітету «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», інших документах партії, в працях товариша Л. І. Брежнева та інших керівників партії і держави.

Історики партії одержали в останні роки такі важливі видання, як «Ленінський збірник. XXXIX», дев'ятий і десятий томи біографічної хроніки «Владимир Ильич Ленин», 11-й і 12-й томи документів «КПСС

⁵ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 23 червня 1980 року. К., 1980, с. 6.

⁶ Ленін В. І. Революційні дні.— Повне зібр. творів, т. 9, с. 198.

в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК». Вийшли в світ п'яте, доповнене видання «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» (керівник авторського колективу академік Б. М. Пономарьов), 2-га книга 5-го тому «История Коммунистической партии Советского Союза». Позитивну роль в ідейно-теоретичному й методологічному орієнтуванні істориків КПРС, в спрямуванні їх на наукову розробку і пропаганду найбільш актуальних проблем відіграла скликана в жовтні 1979 р. Всесоюзна нарада ідеологічних працівників, на якій з доповіддю «Справа всієї партії» виступив член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС М. А. Суслов. Глибокий аналіз історико-партійної науки на сучасному етапі дано в передовій статті № 14 журналу «Коммунист» за 1980 р. — «Историко-партийная наука к XXVI съезду КПСС». Ці та інші загальносоюзні видання мали благотворний вплив на розвиток історико-партійної науки в усіх радянських республіках.

Важливу роль в постановці і розробці загальнотеоретичних і конкретних проблем історико-партійної науки, партійного будівництва в республіці відіграли доповіді і виступи члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на Всесоюзній науково-практичній конференції, присвяченій соціалістичному способу життя і питанням ідеологічної роботи (1977 р.), на республіканській науковій конференції, присвяченій 75-річчю II з'їзду РСДРП і 60-річчю I з'їзду Компартії України (1978 р.), на зборах партійного активу республіки, на яких обговорювалися завдання партійних організацій по виконанню постанови ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.), на загальних зборах Академії наук УРСР тощо.

Могутнім стимулом для наукових досліджень історії КПРС є розширення видання творів основоположників марксизму-ленізму, документів партії. Поряд із дедалі зростаючим розповсюдженням на Україні творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна російською мовою, успішно здійснюється їх видання українською мовою. Слідом за виходом Повного зібрання Творів В. І. Леніна в 55 томах в українському перекладі, тематичного збірника в двох томах «В. І. Ленін про Україну» нині здійснюється видання українською мовою 50-томного видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса і дванадцятитомного збірника документів «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК».

Серйозному збагаченню джерельної бази історико-партійної науки, партійного будівництва, наукового комунізму та інших суспільних наук сприяють виданий Інститутом історії партії при ЦК Компартії України двотомний збірник документів «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», опубліковані статистичні матеріали про Компартію України — «Бойовий загін КПРС. До 60-річчя I з'їзду Компартії України». До 35-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні підготовлено і видано три томний документальний збірник «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945» — перше фундаментальне видання в республіці такого типу. Вийшов у світ і ряд інших збірників документів і матеріалів. Опублікована в 1979 р. частина перша⁷, передана до видавництва частина друга фундаментальної хронікальної праці про Велику Жовтневу соціалістичну революцію і перемогу Радянської влади на Україні. В ній вміщено і анотовано 7,5 тис. фактів і подій про діяльність більшовиків і розвиток революції на Україні з лютого 1917 р. по лютий 1918 р.

⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших революционных событий. К., 1979. Т. 1.

За час, що минув після XXV з'їзду КПРС, історико-партійна наука в республіці збагатилась працями з усіх періодів історії партії, збільшився обсяг досліджень в галузі партійного будівництва. Загальна кількість праць з історії КПРС, партійного будівництва в роки десятиї п'ятирічки зросла у 1,5 раза порівняно з попередньою п'ятирічкою. В тому числі Інститутом історії партії при ЦК Компартії України підготовлено і видано в 10-й п'ятирічці понад 100 праць, що майже вдвічі перевищує обсяг опублікованих ним досліджень в 9-й п'ятирічці. Зусилля істориків партії зосереджені на висвітленні кардинальних питань історичного досвіду КПРС, її бойового загону — Компартії України. Найбільш істотним результатом наукових зусиль істориків партії була підготовка і вихід у світ четвертого, доповненого видання «Нарисів історії Комуністичної партії України», що стало важливою подією в ідейно-політичному, науковому житті республіки. Розгорнулась широкопланова робота по підготовці і виданню нарисів історії усіх 25 обласних партійних організацій. Вона буде завершена на початку одинадцятої п'ятирічки. Вийшло в світ четверте видання узагальнюючої праці з історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.

За останні роки посилилась увага до розробки проблем методології історико-партійної науки. Цим питанням присвячені колективні дослідження «Методологические проблемы историко-партийной науки», «Вопросы методологии историко-партийной науки», праці М. Я. Варшавчика, В. В. Косолапова. Про видатну роль В. І. Леніна в створенні і діяльності більшовицьких організацій України, в їх боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції видані монографії П. М. Шморгуна, П. Л. Варгатука, І. Ф. Кураса, В. Ф. Солдатенка, Н. М. Якупова. Увагу широкого читача привернули праці про торжество ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму «Великая сила интернационального единства (Деятельность КПСС по дальнейшему укреплению интернационального единства и развитию сотрудничества народов СССР)» та «Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине». Опубліковано ряд праць з питань партійного будівництва. Важливі питання партійного керівництва соціально-економічними й ідейно-політичними процесами досліджені в монографії «КПСС и научно-техническая революция: управление единым народнохозяйственным комплексом», «КПРС і творча активність мас», «Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны». Авторами згадуваних досліджень є В. М. Мазур, Ю. В. Бабко, Л. П. Нагорна, В. М. Орлов, В. Ф. Шевченко, В. А. Чирко, Г. Я. Пономаренко, І. І. Коломійченко, В. М. Нем'ятий, Д. П. Григорович, В. О. Замлинський, В. П. Шевчук, М. М. Матвійчук, М. О. Буцько, Л. Ю. Беренштейн та ін. Частина з перерахованих вище праць одержала позитивну оцінку в республіканській пресі і на сторінках газети «Правда», журналів «Коммунист», «Партийная жизнь», «Вопросы истории КПСС», «Плановое хозяйство».

В умовах загострення ідеологічного протиборства на сучасному етапі історики партії вносять свій вклад у викриття спроб ідейного противника дискредитувати партію, перекреслити світове значення її історичного досвіду. Дослідження місця і ролі КПРС в політичній системі радянського суспільства супроводиться викриттям буржуазних, право- і «ліво»- опортуністичних фальсифікацій її історії і політики. Видано ряд праць, в яких викривається реакційна ідеологія, політика і антинародна практика українського буржуазного націоналізму, підготовлено до друку монографію, що узагальнює досвід Компартії України у боротьбі проти нього.

Важливе значення для спрямування істориків партії на розробку актуальних проблем, підвищення виховної ролі історико-партійних досліджень мали республіканські наукові конференції, присвячені 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна, 35-річчю великої Перемоги радянського народу над фашизмом та ін.

Історики партії республіки продовжували зміцнювати творчі зв'язки з практикою комуністичного будівництва, з діяльністю партійних організацій. Науковці Інституту історії партії і Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, вузівські кафедри історії КПРС приділяли увагу узагальненню досвіду партійно-організаційної й ідеологічної роботи в республіці, дослідженню проблем, які знаходяться в центрі уваги республіканської партійної організації. Проводились наукові, науково-практичні конференції з залученням до їх роботи працівників партійних органів. В результаті спільної творчої співдружності вчених і партійних працівників було проаналізовано ряд актуальних питань історії КПРС, партійного будівництва, видані праці «Ленінізм — революційне знамя нашої епохи. Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 110-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина», «Передовой опыт — в практику партийной работы», «Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма» й ін., які отримали високу оцінку громадськості. В їх підготовці активну участь взяли завідувачі відділами ЦК Компартії України Г. К. Крючков, Л. М. Кравчук, Ф. М. Рудич, А. В. Меркулов та інші працівники.

Велика роль у розвитку суспільних наук належить Архівному фонду КПРС. В республіці зараз функціонує 26 партійних архівів, документальна база яких налічує понад 8 млн. справ. Тільки в 1976—1980 рр. партійні архіви видали 400 тис. справ, над якими працювали понад 6 тис. дослідників.

Об'єктивно оцінюючи все позитивне, що є в розвитку історико-партійної науки в республіці, історики партії усвідомлюють, що в них є чимало невирішених проблем, недоліків в роботі. Вони ще не повною мірою використовують сприятливі умови, які створила партія для високоєфективної праці суспільствознавців. З ряду проблем (діяльність партії по здійсненню ленінського плану побудови соціалізму на Україні, проведенню національної політики КПРС, по відбудові народного господарства в республіці в післявоєнні роки, по узагальненню організаторської й ідеологічної роботи партійних організацій республіки в умовах розвинутого соціалізму і деяких інших) ще не створено фундаментальних праць. Ще не завжди публікації з питань історії партії, партійного будівництва містять глибокий аналіз суспільних явищ, серйозні узагальнення, практичні рекомендації. В деяких працях недостатньо враховується загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені. В інших — мало використано дані конкретних соціологічних досліджень. Потребують більш глибокого висвітлення такі важливі проблеми, як історичний досвід боротьби КПРС, в тому числі Компартії України, за ідейну й організаційну єдність партійних рядів, за зміцнення зв'язків з масами, за розвиток соціалістичної демократії, питання критики сучасних антикомуністичних, ревізіоністських, буржуазно-націоналістичних, маоїстських та сіоністських фальсифікацій історії КПРС, соціально-економічного й ідейно-політичного розвитку соціалістичного суспільства. Історикам партії необхідно з ще більшою наполегливістю оволодівати діалектико-матеріалістичною методологією, ленінським мистецтвом переконання мас, зміцнювати зв'язки з практикою комуністичного будівництва.

Історики партії республіки, як і всі суспільствознавці, готують нові дослідження до таких видатних дат в історії нашої партії і народу, всього прогресивного людства, як 60-річчя утворення Союзу РСР і 80-річчя II з'їзду РСДРП.

Рішення XXV з'їзду КПРС, викладена в промові товариша Л. І. Брежнєва на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС передз'їздивська платформа партії, проект ЦК КПРС до XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» вимагають підвищення ефективності та якості наших публікацій, поліпшення їх змісту і форми викладу. Немає сумніву в тому, що історики партії республіки докладуть всіх зусиль, щоб з новими здобутками прийти до XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, активно допоможуть партійним організаціям повніше розкрити теоретичні, політичні, організаційні й ідеологічні аспекти рішень нового форуму партії, його вплив на прогресивний розвиток людства.

Велику науково-дослідницьку роботу колективу Інституту історії АН УРСР підсумував Ю. Ю. Кондуфор.

Керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, в роки десятої п'ятирічки науковці Інституту історії АН УРСР проводили важливі дослідження, брали активну участь у політико-масовій роботі та суспільно-політичному житті. Своїми працями вчені-історики прагнули зробити досвід побудови розвинутого соціалістичного суспільства здобутком широких верств трудящих, всіляко популяризували революційні, бойові й трудові традиції радянського народу, які допомагають йому будувати комунізм. Значна увага приділялася висвітленню історії та міжнародних відносин соціалістичних країн, боротьби прогресивних сил людства проти імперіалізму та реакції.

Головним підсумком роботи інституту в десятій п'ятиріччі був вихід у світ протягом 1977—1979 рр. восьми томної (в десяти книгах) «Історії Української РСР». Читачі одержали першу фундаментальну колективну працю з історії Української РСР обсягом понад 450 друкованих аркушів. 72 наукові співробітники інституту взяли участь (як автори і члени редколегій) у виданні багатотомника. Більше половини його авторського колективу становлять спеціалісти інших наукових і учбових установ республіки. До участі в роботі редколегій томів та головної редколегії праці було залучено провідних учених АН СРСР. Таким чином, проведено велику роботу у справі згуртування кращих наукових сил для створення багатотомної «Історії Української РСР».

У багатотомнику узагальнено досягнення радянської історіографії в галузі історії України з найдавніших часів до наших днів, на основі використання архівних і опублікованих джерел та новітніх досліджень висвітлено маловивчені досі питання, дано обґрунтовані трактування ряду дискусійних положень, проаналізовано проблеми історії розвинутого соціалізму, що є особливо важливими й актуальними на сучасному етапі.

Історичний шлях українського народу висвітлено в багатотомному виданні у нерозривному взаємозв'язку з історією російського, білоруського та інших народів нашої багатонаціональної Вітчизни. У ньому не тільки докладніше, ніж у попередніх узагальнюючих працях, подано історію України з найдавніших часів до наших днів, а й істотно розширено діапазон питань, що розглядаються. Автори багатотомника виявили партійно-класовий підхід і критичне ставлення до використан-

ня творів дожовтневої історіографії. На конкретному фактичному матеріалі, з допомогою переконливих аргументів вони викривають буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії.

Поряд з ґрунтовним викладом соціально-економічної історії, класової боротьби, виробничої діяльності трудящих велика увага в багатотомній праці приділяється питанням суспільно-політичного життя, розвитку культури, підвищення матеріального добробуту трудящих тощо. Значний інтерес викликає матеріал про зміни в соціальній структурі суспільства, особливо в радянський період.

Багатотомна «Історія Української РСР» є вагомим вкладом у розвиток радянської історичної науки. Її вихід у світ, як зазначалося в постанові Президії АН УРСР з цього приводу, став значною подією в науковому й суспільно-політичному житті республіки, істотним кроком вперед у дослідженні історії українського народу.

Вихід «Історії Української РСР» у восьми томах створив умови для видання більш досконалої і ґрунтовної десяти томної «Історії Украинской ССР» російською мовою (кожній книзі попереднього видання відповідатиме в ній окремий том), створення якої розгорнулося в останні роки п'ятирічки.

Десяти томник ґрунтується на більш широкій, ніж попереднє видання, джерельно-літературній базі. Значна увага приділяється системності викладу матеріалу. Так, з тому в том простежуватимуться кількісні та якісні зміни в складі основних виробничих класів — робітників і селян — та інших соціальних верств. Усуваючи прогалини українського видання, автори чітко простежать процеси виникнення, формування і розвитку української народності, українських буржуазної та соціалістичної націй. Це стосується й інших наскрізних проблем. Глибоко висвітлюватимуться історичні зв'язки українського народу з російським та іншими народами нашої країни, їх спільна багатовікова боротьба проти соціального й національного гноблення, взаємовплив і взаємозбагачення братніх культур. Особлива увага приділяється розкриттю закономірностей формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР, становлення нової історичної спільності людей — радянського народу, соціалістичного способу життя. До друку вже здано п'ять томів цієї праці.

Завершальним етапом видання «Історії Украинской ССР» російською мовою буде підготовка додаткового тому, присвяченого історіографії історії Української РСР. У ньому з позицій марксистсько-ленінської методології буде проаналізовано основну наукову літературу (дожовтневу і радянську), піддано аргументованій критиці праці буржуазно-націоналістичних дослідників з даної проблеми.

Колективом інституту широко розробляється актуальна тематика з історії братерської дружби і співробітництва народів СРСР. Так, у 1976 р. опубліковано комплексну колективну працю «Великий советский народ». Крім істориків, авторський колектив книги представляють також філософи, економісти, юристи, філологи республіки. Але провідну роль у створенні праці відіграв Інститут історії АН УРСР. У монографії на великому фактичному матеріалі розкриваються етапи розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу, показуються його економічні, політичні, ідеологічні й духовні корені, викриваються фальсифікаторські вигадки буржуазних і ревізіоністських ідеологів про радянський народ.

Дальшим етапом вивчення названої вище важливої проблеми було вперше розпочате в радянській історіографії узагальнююче дослідження двосторонніх історичних зв'язків і дружби російського й укра-

їнського, українського й білоруського, українського й молдавського народів. Наприкінці 1978 р., до 60-річчя Білоруської РСР і Компартії Білорусії, вийшли з друку книги, присвячені історичним зв'язкам і непорушній дружбі українського та білоруського народів — «Исторические корни дружбы украинского и белорусского народов», «Исторические связи и нерушимая дружба украинского и белорусского народов». До 40-річчя Молдавської РСР опубліковано монографії про історичні зв'язки й дружбу українського та молдавського народів. Завершується робота над двотомником про багатовікову співдружність російського й українського народів. Робота над створенням цих праць проводиться в тісній співдружності з істориками РРФСР, БРСР і Молдавської РСР. Інститут історії АН УРСР відіграє при цьому роль провідної установи. В кожному із згаданих вище трьох циклів праць розглядаються питання становлення і розвитку історичних зв'язків, дружби та взаємодопомоги братніх народів з найдавніших часів до наших днів.

У 1982 р. широко відзначатиметься видатна історична подія в житті братніх російського, українського, білоруського й інших народів нашої багатонаціональної Вітчизни — 1500-річчя заснування Києва — «матері міст руських». У зв'язку з цим особливого значення набуває підготовка і видання тритомної академічної «Історії Києва». Основний обсяг роботи має виконати колектив Інституту історії АН УРСР. У тритомнику буде показано боротьбу трудящих за соціальне і національне визволення, вклад Києва в культуру слов'янських народів, у світову цивілізацію, висвітлюватимуться трудові звершення киян — жителів міста-героя, розквіт його економіки й культури за роки Радянської влади. Вже рекомендовано до друку перший том, присвячений стародавньому і середньовічному періодам у розвитку міста. Він побачить світ у 1982 р. Останні томи вийдуть у наступні роки.

У 1979 р. за участю співробітників Інституту історії АН УРСР було видано книгу «Київ» (з серії «Історія міст і сіл Української РСР»), в якій стисло викладається 1500-річна історія столиці Радянської України.

Крім цього, за роки п'ятирічки співробітники інституту провели значну наукову й науково-методичну роботу, пов'язану з виданням доповнених і доопрацьованих томів «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою, присвячених Дніпропетровській, Донецькій, Кримській, Львівській, Одеській і Харківській областям.

Наприкінці п'ятирічки співробітники Інституту історії АН УРСР у тісній співдружності з істориками Донецька, Ворошиловграда й Ростова-на-Дону написали і здали до друку двотомну працю «История рабочих Донецкого бассейна», у якій вперше досліджується процес формування кадрів робітників усього Донбасу, розвиток пролетарського руху в краї від початкових форм протесту до масових виступів, що проходили під керівництвом більшовицьких організацій. Велика увага в ній приділяється боротьбі за владу Рад у Донбасі, трудовій і громадсько-політичній діяльності робітників у роки соціалістичного будівництва, їх вкладу у створення матеріально-технічної бази комунізму.

Поряд з розглянутими фундаментальними працями колектив інституту досліджував й інші актуальні теми. Важливими науковими працями було відзначено 325-річчя возз'єднання України з Росією, 75-річчя першої російської революції 1905—1907 рр.

Широким фронтом проводилися дослідження історії Великого Жовтня, громадянської війни, здійснення в республіці ленінського плану соціалістичного будівництва, всенародної боротьби на Україні

проти фашистських загарбників під час Великої Вітчизняної війни. Спільно з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України і Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР співробітники Інституту історії АН УРСР брали активну участь у підготовці тритомника документів і матеріалів «Советская Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза».

У роки десятої п'ятирічки співробітники інституту продовжували вивчати історію будівництва розвинутого соціалізму, актуальні питання соціально-економічного і культурного розвитку УРСР. Велика увага приділялася важливим проблемам соціалістичного будівництва в європейських країнах соціалізму, розвитку співробітництва і братерської взаємодопомоги між ними і, зокрема, ролі Української РСР у зв'язках Радянського Союзу з цими країнами.

Керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС про необхідність посилення наступальної критики антикомунізму та його різновидів, дослідники викривали класовий характер і антинародну сутність українського буржуазного націоналізму, інших ворожих радянському народові ідеологічних течій.

Велику плідну роботу виконав сектор історії природознавства і техніки Інституту історії АН УРСР. У співдружності з працівниками вузів та науково-дослідних установ країни вчені цього сектору підготували ґрунтовні видання з історії хімічної технології, математики, біології, неорганічного матеріалознавства, органічної хімії тощо. Систематично видавалися збірники статей «Нариси з історії природознавства і техніки».

Про загальні підсумки науково-дослідної діяльності інституту в десятих п'ятиріччі свідчать такі цифри. Протягом 1976—1980 рр. опубліковано 74 колективні та індивідуальні монографії, 15 збірників наукових статей, 64 брошури, понад 1100 журнальних і газетних статей. Загальний обсяг їх становить 3,5 тис. авт. арк. У межах 15 наукових проблем розроблялося 48 тем. Роботу над 26 темами було завершено в цій п'ятиріччі.

В 1976—1980 рр. учені інституту взяли участь у 203 міжнародних, всесоюзних, республіканських, обласних і міських наукових конференціях, сесіях, з'їздах, симпозіумах тощо, де виступили з 387 доповідями і повідомленнями.

Інститут історії АН УРСР постійно підтримує тісні творчі контакти з Інститутом історії АН СРСР. Це — і координація планів науково-дослідної діяльності, і взаємна допомога у підготовці та рецензуванні наукових праць, і участь у роботі редколегій та ін. Важко переоцінити допомогу, яку подали московські колеги при створенні багатотомної «Історії Української РСР».

Інститут провадить велику координаційну роботу в галузі історичних досліджень у республіці. У зв'язку із збільшенням фронту наукових досліджень створено нові Наукові ради з таких проблем, як «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни», «Історія Великої Вітчизняної війни», «Історія і міжнародні відносини країн соціалістичної співдружності». Переглянуто склад і уточнено спеціалізацію рад, що функціонували раніше, з проблем «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР», «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду». До кінця 1980 р. при інституті працювало вже 5 наукових рад, які забезпечували координацію історичних досліджень у республіці.

Нині в Інституті історії АН УРСР налічується 13 відділів (історії феодалізму, капіталізму, Великої Жовтневої соціалістичної революції

і громадянської війни, джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін, соціалістичного будівництва, Великої Вітчизняної війни, дружби народів СРСР, комуністичного будівництва, історіографії та історичних зв'язків України з зарубіжними країнами, історико-краєзнавчих досліджень, історії і міжнародних відносин соціалістичних країн, історії природознавства та історії техніки).

В одинадцятій п'ятирічці перед колективом Інституту історії АН УРСР стоять ще відповідальніші завдання. При плануванні роботи на наступну п'ятирічку увага концентрувалася на вивченні великих актуальних тем, які мають розроблятися головним чином шляхом колективних, комплексних досліджень.

Щоб бути готовими до створення в перспективі багатотомної серії колективних праць з історії робітничого класу, селянства й інтелігенції України, в останні роки одинадцятій п'ятирічці необхідно завершити дослідження окремих важливих питань цієї проблематики.

Ідучи назустріч XXVI з'їздові КПРС і XXVI з'їздові Компартії України, колектив Інституту історії АН УРСР докладає всіх зусиль до того, щоб неухильно підвищувати якість та ефективність наукових досліджень, вносити гідний вклад у справу будівництва комунізму.

Роботу істориків-науковців новоствореного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР висвітлив А. М. Ш л е п а к о в.

Історичні дослідження в Інституті соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР відповідно до його структурної і тематичної специфіки спираються на серйозну наукову базу.

Значна частина співробітників інституту довгий час працювала в Інституті історії АН УРСР. Певною мірою завдяки їх зусиллям створено понад 100 монографій, присвячених подіям минулого й сучасного зарубіжних країн, які опубліковано в республіці протягом трьох останніх десятиріч.

Увійшовши до складу новоствореного інституту, спеціалісти-історики вже мали чималий досвід науково-дослідної роботи. Своєрідність ситуації у період формування ІСЄПЗК АН УРСР, його обличчя визначало те, що на цьому етапі було завершено й видано монографічні праці, які готувалися ще в Інституті історії АН УРСР. Вважаємо, що традиції творчого співробітництва двох наукових колективів слід продовжити.

Нині вчені-історики нашої республіки приділяють значну увагу найактуальнішим проблемам. Цьому сприяла їх консолідація в структурних наукових підрозділах з чітко окресленою тематикою досліджень. Саме на останні роки припадає становлення таких тематичних напрямів, як вивчення історії держав Східної та Центральної Європи (особливо проблеми створення й розвитку країн соціалістичної співдружності) та американістика — новий напрям досліджень.

Вчені інституту активно розробляють актуальні проблеми сучасного розвитку зарубіжних країн, приділяють значну увагу міждисциплінарним дослідженням. Тому ми не побачимо в тематичних планах ІСЄПЗК АН УРСР традиційних назв з окресленим періодом. Втім є й певні винятки. Вони стосуються насамперед серії праць, присвячених історії руху міжнародної солідарності трудящих. Дві моногра-

фії уже вийшли з друку й одержали позитивну оцінку спеціалістів (у них проаналізовано періоди: 1917—1923 та 1924—1932 рр.). На черзі — підготовка двох наступних, які охоплюють не менш важливий етап — 1933—1945 рр. До них потрібно додати фундаментальну працю «Міжнародна солідарність трудящих: традиції і сучасність», назва якої досить виразно свідчить про наш задум: узагальнити історичний досвід і показати його практичне використання.

Та й в інших працях ми закономірно звертаємось до подій минулого з тим, щоб вивчити сучасні соціально-політичні явища. Йдеться, наприклад, про те, що, досліджуючи одну з магістральних для нашого інституту тем — національне питання в капіталістичних країнах, — ми передбачаємо розкрити в праці (вона складається з двох частин) соціальне обличчя національних меншостей і іммігрантських груп у державах капіталу, показати, як формувалися ці меншості й групи, за яких історичних умов виникла система їх дискримінації. Науковці ІСЄПЗК АН УРСР спільно із співробітниками Інституту етнографії АН СРСР та під егідою Всесоюзної координаційної ради з проблем міжнаціональних відносин виступають основними співавторами колективної монографії «Вивчення національних відносин зарубіжних країн у СРСР», яка, по суті, є історичною працею.

Досить широку програму досліджень накреслено щодо вивчення соціально-політичних і економічних проблем країн «третього світу», особливо регіону Близького та Середнього Сходу, а також інших держав, що розвиваються.

Це ж стосується й праць, які присвячені соціально-політичному розвитку країн соціалістичної співдружності. Обіцяє бути вагомим й актуальним монографічна праця про політичні та ідеологічні підступи буржуазних кіл Заходу проти країн соціалізму. В ній значне місце відводиться критиці сучасних теорій буржуазної історіографії. В окремій праці буде критично проаналізовано буржуазні концепції минулого Північної Буковини.

Конкретним результатом ряду досліджень з проблем суспільно-політичного розвитку окремих європейських соціалістичних країн стане узагальнююча праця, що створюється зусиллями трьох відділів (включаючи Ужгородський і Чернівецький). Заплановано фундаментальне дослідження, присвячене питанням науково-технічної політики, її історичної еволюції в різних соціально-політичних умовах — у країнах соціалістичної співдружності, в світі капіталу, в державах, що розвиваються. Значну увагу буде приділено викриттю ідеології й практики реакційних імперіалістичних сил, зокрема, з табору українського буржуазного націоналізму і міжнародного сіонізму, з'ясуванню їх ідейних джерел та еволюції протягом останніх десятиріч.

Та й в працях, в яких висвітлюються економічні, науково-технічні, екологічні проблеми зарубіжного світу, вчені не збираються обмежитися лише констатацією й аналізом сучасних процесів і явищ, а й прагнуть показати причини їх виникнення. Це, наприклад, стосується структурних змін в економіці капіталістичного світу. Економісти успішно розробляють питання соціалістичної інтеграції. Тут мова йде насамперед про розвиток прикордонних економічних зв'язків та експортного виробництва.

Скажимо, звичайно, не вичерпується сукупність задумів і тематичний спектр досліджень, запланованих на нову п'ятирічку. Творчий колектив інституту прагне вивчати актуальні проблеми сучасності, узагальнюючи досвід минулого, постійно поліпшувати рівень підготовки наукових праць.

Наукову діяльність істориків та археологів Інституту суспільних наук АН УРСР розкрив у своєму виступі В. П. Ч у г а й о в.

Керуючись настановами Комуністичної партії, колектив Інституту суспільних наук АН УРСР в минулу п'ятирічку зосередив увагу на вивченні закономірностей розвитку зрілого соціалістичного суспільства, дослідженні основних напрямів виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів, питань співробітництва СРСР з братніми країнами соціалістичної співдружності. Значне місце в роботі інституту належить також вивченню проблем історії матеріальної культури, історичної лексикології та лексикографії. Всі дослідження пройняті марксистсько-ленінським аналізом розвитку суспільства та критикою ворожої, буржуазної ідеології, зокрема, ідеології українського буржуазного націоналізму.

Згідно з планами інституту, розробленими у світлі рішень XXV з'їзду КПРС, науковці активно включилися в дослідження проблеми «Закономірності формування людини комуністичного суспільства». Ґрунтовне вивчення основних тенденцій розвитку суспільної свідомості та шляхів формування науково-матеріалістичного світогляду трудящих в сучасних умовах дало можливість створити базу для дальшого дослідження якісних змін у цій важливій сфері, на більш ґрунтовну основу поставити розробку питань атеїстичного виховання трудящих, підвищення ефективності ідеологічної роботи. За результатами досліджень підготовлено монографії «Комуністичний світогляд: закономірність становлення та основні риси», «Формування науково-матеріалістичного світогляду трудящих», «Радянська преса як засіб інтернаціонального виховання трудящих» та ін.

Значну увагу вчені інституту приділяють актуальним проблемам історії соціалістичного і комуністичного будівництва в Українській РСР. В межах проблеми «Історія розв'язання національного питання в СРСР» здійснено комплексне дослідження історії возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Радянській державі та соціалістичних перетворень на цих землях, завдяки чому створено наукову базу для вивчення внеску трудящих західних областей республіки в розвиток єдиного народногосподарського комплексу, в загальну справу комуністичного будівництва в Радянському Союзі.

Вагомим результатом наукових пошуків учених інституту до 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі у складі СРСР стали видання: «Подія великого історичного значення», «Соціальні перетворення в радянському селі», «За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939—1979», збірники документів і матеріалів «З історії колективізації сільського господарства західних областей УРСР», «Боротьба за возз'єднання Західної України з Радянською Україною. 1917—1939», «Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР за роки Радянської влади. 1939—1979». Підготовлено до друку монографії «Нариси історії Львівської обласної партійної організації», «Історія міста Львова».

У процесі розробки проблем історії вітчизняної суспільної думки досліджується ідейна спадщина прогресивних діячів минулого, яка засвідчує спільність розвитку філософської думки російського, українського і білоруського народів у боротьбі проти містицизму та середньовічної схоластики. Теоретичне узагальнення результатів наукових пошуків знайшло відображення в монографічних дослідженнях «Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського та білоруського народів у XVII—XVIII ст.», «Георгій Кониський» та ін.

Плідно працюють археологи інституту. Останнім часом вони опублікували такі важливі праці, як «Населення Прикарпаття і Волині в епоху розкладу первіснообщинного ладу і в давньоруський час», «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині», «Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери» та ряд ін. Ці дослідження відкривають нові сторінки далекого минулого нашого народу, сприяють викриттю антинаукових концепцій буржуазних авторів.

В сучасних умовах протиборства двох суспільних систем — соціалізму і капіталізму, коли в напруженому і безкомпромісному двобої зустрілися дві діаметрально протилежні ідеології — прогресивна, гуманістична і реакційна, псевдонаукова, особливо важливого значення набуває розробка питань формування науково-матеріалістичного світогляду, подолання релігійних пережитків, наступальної боротьби проти клерикалізму та сionізму. З цього погляду заслуговують на увагу підготовлені в інституті праці «Реакційна роль унії в історії українського народу», «Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій», «Антикомуністична спрямованість ідеології єговізму» та ряд ін. Позитивним є й те, що в рамках проблеми «Релігія і атеїзм у сучасному світі» розроблено і відповідно до госпдоговорів впроваджено в ряді виробничих колективів комплексні плани атеїстичної роботи серед трудящих.

В інституті сформувався колектив висококваліфікованих фахівців, який проводить важливі дослідження з історії української мови. В результаті наполегливої роботи створено «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» у 2-х томах, обсягом понад 210 друкованих аркушів. Ця фундаментальна праця представлена на здобуття премії імені Івана Франка.

В інституті працює 80 наукових співробітників, з них 7 докторів і 40 кандидатів наук. Про науковий доробок колективу інституту в десятиріччя п'ятиріччі свідчать, зокрема, такі дані: у 1976 р. було видано 7 монографій, у 1977 р. — 9, у 1978 р. — 10, у 1979 р. — 10, у 1980 р. — 12 монографій. Вчені інституту розробляють важливі наукові проблеми, які мають не лише теоретичне і методологічне, а й практичне значення.

Запорукою успішного розв'язання важливих завдань, що стоять перед суспільними науками, є постійна підготовка висококваліфікованих, політично зрілих наукових кадрів. За останні 5 років в інституті захищено 4 докторські і 16 кандидатських дисертацій. В аспірантурі навчаються 14 чол.

Інститут суспільних наук АН УРСР координує свою роботу з Інститутом слов'янознавства і балканістики АН СРСР, інститутами історії та філософії АН УРСР та іншими науковими установами, підтримує тісні контакти із спорідненими кафедрами вузів, закладами Західного наукового центру АН УРСР, а також рядом наукових установ країн соціалістичної співдружності.

Важливу роль у справі актуалізації наукової тематики відіграють науково-теоретичні конференції, симпозіуми та сесії. У роки десятиріччя п'ятирічки на базі інституту було проведено всесоюзні наукові конференції «Теоретичні проблеми розвитку марксистсько-ленінської філософії і суспільної думки в СРСР», «Проблеми історії соціально-політичного розвитку соціалістичних країн Центральної і Південно-Східної Європи, формування і розвиток світової соціалістичної співдружності», а також республіканські наукові конференції, присвячені 40-річчю возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі СРСР, 325-річчю возз'єднання України з Росією та ін.

Згідно з перспективним планом науково-дослідної роботи в одинадцятій п'ятирічці зусилля колективу будуть зосереджені на актуальних проблемах розвинутого соціалістичного суспільства, спільності історичного і духовного розвитку російського, українського і білоруського народів, співробітництва СРСР з країнами соціалістичної співдружності, формування науково-матеріалістичного світогляду трудящих в умовах будівництва комунізму.

Нині колектив Інституту суспільних наук АН УРСР, як і весь радянський народ, з великим піднесенням і творчим дерзанням готується гідно зустріти XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу.

* * *

Редколегія «Українського історичного журналу» дякує учасникам «Круглого столу» за змістовні розповіді й висловлює впевненість у тому, що вчені Радянської України, спираючись на здобуті успіхи, досягнуть нових творчих звершень у розвитку історичної науки, у боротьбі за втілення в життя рішень XXVI з'їзду КПРС.

Назустріч XXVI з'їзду КПРС Актуальні проблеми комуністичного будівництва

М. Я. ЦАЛЮК (Київ), П. П. КЛИМЕНКО (Київ)

СІЛЬСЬКЕ БУДІВНИЦТВО — ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ЧАСТИНА АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ПАРТІЇ

Ідучи назустріч XXVI з'їздові КПРС, партія, радянські органи, трудящі нашої країни підбивають підсумки виконання десятого п'ятирічного плану, визначають перспективи на одинадцяті п'ятирічку. Важливе місце в них відводиться дальшому розвитку сільського будівництва, від рівня якого значною мірою залежать зростання сільськогосподарського виробництва, піднесення добробуту радянських людей.

Велика увага питанням сільського будівництва була приділена на липневому (1978 р.) Пленумі Центрального Комітету партії. У доповіді, з якою виступив на Пленумі Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, наголошувалося, що нині воно стало найважливішою складовою частиною аграрної політики партії, що після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС було чимало зроблено для розширення і підвищення рівня сільського будівництва як нової галузі народного господарства¹.

Розвиток сільського будівництва є суттєвим елементом продовольчої програми, про розробку якої йшлося на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС, зокрема у промові товариша Л. І. Брежнева².

У своїй багатогранній діяльності по розгортанню сільського будівництва партія спирається на ідеї і положення з цього питання класиків марксизму-ленінізму, у тому числі на їх думки про споруди як засоби праці³ і показники рівня виробничих відносин⁴, про сільську електрифікацію⁵, меліоративне будівництво⁶ та ін. Розглядаючи сільське будівництво як засіб створення матеріальної бази, необхідної для прогресу сільського господарства, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін вбачали в ньому важливий фактор для вирішення соціальних проблем, насамперед проблеми поступового стирання істотних відмінностей між містом і селом.

Подолання в умовах соціалізму колишньої протилежності між містом і селом, що панувала за капіталізму, коли буржуазне місто

¹ Див.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови, привітання, статті, спогади. К., 1977. Т. 7, с. 420.

² Див.: Рад. Україна, 1980, 22 жовт.

³ Див.: Маркс К. Капітал. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 178.

⁴ Див.: Там же, с. 177.

⁵ Див.: Ленін В. І. Промова на III Всеросійській нараді завідуючих позашкільними підвідділами губернських відділів народної освіти 25 лютого 1920 р. — Повне збір. творів, т. 40, с. 159.

⁶ Див.: Ленін В. І. Тетради по аграрному вопросу 1900—1916 гг. М., 1969, с. 129—130.

експлуатувало село, а потім і стирання істотних відмінностей між ними вимагає, поряд з електрифікацією села, створення в ньому комплексних підприємств, що поєднують землеробство з машинним виробництвом. Про це свого часу писали К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін⁷.

Розвиток сільського будівництва активно впливає на зміну класової структури суспільства, сприяє зміцненню союзу робітничого класу і селянства, є передумовою економічного і культурного піднесення села, зміни психології його трудівників, виступає важливим інструментом виробничої змички між містом і селом. «...Все, що створено в місті кращого щодо палаців, приміщень, щодо культури,— писав В. І. Ленін,— все це міські робітники несуть на село...»⁸.

Важливим показником піднесення культури і фактором матеріального добробуту населення, у тому числі сільського, є поліпшення його житлових умов. В. І. Ленін надавав цьому питанню великого значення, про що, зокрема, свідчить включення у розроблену ним і прийняту VIII з'їздом РКП(б) Програму партії спеціального розділу⁹. В сучасних умовах усунення відмінностей між містом і селом передбачає докорінну реконструкцію сіл і створення на цій основі принципово нових типів поселень. Ще в 1920 р. В. І. Ленін у розмові з англійським письменником Г. Уеллсом так викладав свої погляди на це питання: «Будуть перебудовані не тільки міста,— говорив він,— села також зміняться до невпізнання»¹⁰. Нині сільське будівництво досягло такого рівня, що дозволяє практично втілювати в життя думки, які свого часу висловлювали класики марксизму-ленінізму.

Збільшення в період розвинутого соціалізму обсягів сільського будівництва — виробничого, енергетичного, водного господарського — було, зокрема, намічено XXIII з'їздом КПРС. Особливо значні роботи передбачалося виконати по спорудженню у сільській місцевості житла та об'єктів соціального і культурно-побутового призначення¹¹. Про необхідність рішуче поліпшити всю справу сільського будівництва йшлося також на XXIV з'їзді партії¹². Курс на підвищення ефективності і якості будівництва на селі закріпив XXV з'їзд КПРС. В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» передбачено поліпшити проектування сільськогосподарських об'єктів, знижувати кошторисну вартість їх будівництва, застосовувати більш ефективні будівельні конструкції, прогресивні проектні і технологічні вирішення¹³.

Таким чином, XXIII—XXV з'їзди Комуністичної партії виробили всеохоплюючу програму розвитку сільського будівництва, початок якої поклали історичні рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Його значення саме в тому й полягало, що він знаменував собою перехід до глибоко наукових методів керівництва аграрним сектором економіки, зокрема сільським будівництвом.

⁷ Див.: Енгельс Ф. До житлового питання.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 267; Маркс К. Капітал. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 24, с. 249—250; Ленін В. І. Тези про виробничу пропаганду. — Повне збір. творів, т. 42, с. 15.

⁸ Ленін В. І. Засідання I з'їзду сільськогосподарських робітників Петроградської губернії 13 березня 1919 р.: Промова про організацію професійної спілки сільськогосподарських робітників. — Повне збір. творів, т. 38, с. 24.

⁹ Див.: КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК. М., 1970. Т. 2, с. 57.

¹⁰ Воспоминания о В. И. Ленине. В 5-и томах. М., 1969. Т. 5, с. 310.

¹¹ Див.: КПСС в резолюціях... М., 1972. Т. 9, с. 60—62, 64, 74, 76, 96.

¹² Див.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. М., 1972. Т. 8, с. 345.

¹³ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 230.

Реалізуючи рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, партія і уряд стали здійснювати курс на перерозподіл капітальних вкладень між різними галузями економіки, що знайшло свій вияв і в різкому збільшенні асигнувань для сільського будівництва. Так, у прийнятій невдовзі після березневого Пленуму постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про капітальні вкладення на розвиток сільського господарства в 1966—1970 рр.» містилася розгорнута програма фінансування сільського будівництва, характеристика його питомої ваги в загальному обсязі капітальних вкладень на розвиток сільського господарства. Постановою передбачалося асигнувати на будівельно-монтажні роботи в сільській місцевості 21 млн. крб.¹⁴

Курс на збільшення коштів для потреб сільського господарства, у тому числі й будівництва на селі, був закріплений у рішеннях XXIV і XXV з'їздів КПРС та наступних документах партії. В цей період продовжувався процес перерозподілу нагромаджень на користь сільського господарства, включаючи й сільське будівництво. Якщо в 1961—1970 рр. капітальні вкладення в сільське господарство на виробниче будівництво становили 110 млрд. крб., то в наступному десятиріччі вони збільшилися до 260 млрд. крб. Їх частка у загальній сумі капітальних вкладень у народне господарство зросла з 18 до 23%¹⁵. Тільки за чотири роки десятої п'ятирічки організаціями Міністерства сільського будівництва УРСР освоєно близько 3 млрд. крб. Введені в експлуатацію тваринницькі комплекси і приміщення на 660 тис. голів великої рогатої худоби і свиней, птахофабрики і пташники на 23 млн. місць, елеватори місткістю 3,6 млн. т, комбикормові підприємства потужністю 3,9 тис. т на зміну¹⁶.

В сучасних умовах головне завдання виробничого будівництва на селі полягає у створенні індустріальної бази сільського господарства, здатної забезпечити всезростаючі темпи інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, ефективного використання сировини, устаткування і трудових ресурсів. Лише за цих умов можна здійснити агропромислову інтеграцію, що є магістральним напрямом руху села до комунізму.

При розв'язанні питань економічного і соціального піднесення села Комуністична партія і Радянський уряд, керуючись теоретичними висновками марксистсько-ленінської науки, послідовно проводять курс на створення комплексних підприємств, що поєднують землеробство з машинним виробництвом. Важливою передумовою вирішення цієї проблеми є даліше підвищення енергоозброєності сільського господарства. Нині, коли незмірно виросли продуктивні сили радянського суспільства, повна електрифікація радянського села здійснюється шляхом підключення сільських населених пунктів до мережі великих державних електричних станцій і енергосистем, а також будівництва районних і міжрайонних електростанцій підвищеної потужності. Таким чином, з одного боку, зростає якість і стабільність забезпечення сільських господарств електроенергією, а з другого,— в цьому процесі виявляється тенденція до зближення двох форм соціалістичної власності — державної і кооперативно-колгоспної при провідній ролі першої. Обсяг електроспоживання на селі зростає з 21 млрд. квт. год. на початку восьмої п'ятирічки до 130 млрд. квт. год. наприкінці десятої¹⁷.

Розширення і вдосконалення виробничого будівництва на селі пар-

¹⁴ Див.: КПСС в резолюциях... М., 1972. Т. 8, с. 508—509.

¹⁵ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 138.

¹⁶ Сільське будівництво, 1980, № 4, с. 3.

¹⁷ Правда, 1976, 21 мая.

тія і уряд безпосередньо пов'язують з вирішенням такої важливої проблеми сільського господарства, як розвиток тваринництва. Її розв'язання здійснюється двома шляхами, які тісно взаємозв'язані. По-перше, приділяється велика увага зміцненню кормової бази тваринництва за рахунок розширення виробництва штучних кормів, а по-друге, — проводиться велика робота щодо переведення цієї трудомісткої галузі на нову технічну базу, впровадження промислової технології виробництва тваринницької продукції шляхом будівництва нових підприємств та реконструкції існуючих ферм. У цьому зв'язку в рішеннях XXV з'їзду КПРС вказувалося на необхідність розширювати будівництво державних, колгоспних і міжгосподарських тваринницьких комплексів, механізованих ферм і птахофабрик, реконструкцію діючих тваринницьких і птахівницьких ферм з урахуванням застосування нової техніки і технології¹⁸.

Аналізуючи роботу, яка проводиться в цьому напрямі, партія звертає увагу на те, що ефективність створення тваринницьких комплексів могла бути набагато вищою за умови застосування при їх спорудженні типових індустріальних конструкцій та елементів, а також раціональнішого підходу до проблеми забезпечення громадського тваринництва кормами. Конкретні заходи, спрямовані на повніше використання наявних можливостей у цій справі були накреслені у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і організації будівництва тваринницьких комплексів і птахофабрик», прийнятій у січні 1975 р.¹⁹ В результаті цілеспрямованої копіткої роботи партійних і господарських організацій помітно підвищився технічний рівень будівництва об'єктів тваринництва. В 1980 р. в Мінсільбуді УРСР рівень збірності цих споруд, з використанням полегшених конструкцій, перевищив 75%²⁰. Іншим важливим документом, у якому конкретизувалися основні напрями виробничого будівництва на селі стала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по збільшенню виробництва м'яса птиці» (травень 1977 р.)²¹. В ній містилася програма будівництва і реконструкції державних птахівницьких підприємств, яка передбачала глибоко науковий підхід до розв'язання проблеми. Серед заходів, спрямованих на розвиток виробничого будівництва у сільській місцевості, звертає на себе увагу подання промисловими підприємствами допомоги колгоспам і радгоспам у спорудженні та ремонті тваринницьких приміщень²², що, безумовно, має важливе соціальне значення, насамперед з погляду дальшого зміцнення союзу робітничого класу і селянства.

Важлива роль у сучасному сільському будівництві належить спорудженню об'єктів водного господарства. Творчо збагачуючи ленінські ідеї про меліорацію земель, партія розробила широку, науково обгрунтовану програму водного господарського будівництва в нашій країні. Зокрема, було розвинуто далі положення про необхідність будівництва зрошувальних систем у посушливих районах і проведення меліоративних робіт у зонах надмірного заволоження. На важливість такого підходу вказував у доповіді на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв²³. Реалізуючи програму водного господарського будівництва, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанови «Про

¹⁸ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 161, 227.

¹⁹ Див.: Решения партии и правительства... М., 1976. Т. 10, с. 339—346.

²⁰ Сільське будівництво, 1980, № 4, с. 3.

²¹ Правда, 1977, 17 мая.

²² Правда, 1977, 18 окт.

²³ Див.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. I, с. 82—83.

заходи по дальшому розвитку меліорації земель і їх сільськогосподарському освоєнню в 1971—1975 рр.»²⁴ та «Про план меліорації земель на 1976—1980 рр. і заходи по поліпшенню використання меліоративних земель»²⁵.

Могутній економічний потенціал, нагромаджений Союзом РСР за роки Радянської влади, вирішальні переваги соціалістичної системи господарства дали Комуністичній партії можливість висунути завдання комплексної перебудови цілих регіонів країни і перейти до їх практичного втілення у життя. Свідченням цього є, зокрема, величезна робота, що розгорнулася нині на виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства Нечорноземної зони РРФСР»²⁶. Її виконання приведе до соціального і господарського перетворення великого зернового району. Це буде досягнуто за допомогою різноманітних засобів, у тому числі всіх видів сільського будівництва.

Розвиваючи ідеї В. І. Леніна про необхідність технічного оснащення землеробства, партія визначила своєю генеральною лінією в галузі сільського господарства його всебічну механізацію і послідовну інтенсифікацію²⁷. Роль сільського будівництва у розв'язанні цих завдань полягає насамперед у створенні в колгоспах і радгоспах нових об'єктів сільськогосподарського призначення із застосуванням досконалої технології, з автоматичними і автоматизованими виробничими лініями. Крім того, значне надходження на село сільськогосподарської техніки вимагає прискорення темпів будівництва об'єктів, необхідних для її зберігання і ремонту. Автоматизація і комплексна механізація, у свою чергу, служить основою для підвищення продуктивності сільськогосподарської праці, прискорення темпів зростання якої є невід'ємною умовою створення матеріально-технічної бази комунізму²⁸.

Комуністична партія і Радянська держава безперервно збагачують ленінські положення про роль будівництва на селі у підвищенні продуктивності праці сільських трудівників. Розвиток механізації, меліоративного та інших видів будівництва створює сприятливий ґрунт для дальшого зростання продуктивності праці у землеробстві. Тільки на цій основі буде ліквідоване відставання сільського господарства від промисловості, яке все ще зберігається. Воно перетвориться у високорозвинуту галузь економіки.

Велике значення для підвищення врожайності сільськогосподарських культур має хімізація сільського господарства. Поставки хімічних добрив колгоспам і радгоспам постійно збільшуються. Тому, як зазначив товариш Л. І. Брежнев у доповіді на жовтневому (1968 р.) Пленумі ЦК КПРС, будівництво складів для них повинно відповідати сучасному рівню виробництва і забезпечувати якісне їх зберігання²⁹. Велика увага питанню спорудження складських приміщень на селі була приділена, зокрема, і в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому підвищенню ефективності використання мінеральних добрив, скороченню їх втрат при транспортуванні, зберіганні та внесенні у ґрунт і вдосконаленню агрохімічного обслуговування колгоспів і радгоспів» (1976 р.)³⁰.

²⁴ Решения партии и правительства..., т. 8, с. 423—432.

²⁵ Справочник партийного работника, М., 1977, вып. 17, с. 241—250.

²⁶ Решения партии и правительства..., т. 10, с. 12.

²⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 67.

²⁸ Там же, с. 58, 66.

²⁹ Див.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 284—285.

³⁰ Справочник партийного работника, вып. 17, с. 219.

Здійснення широкої програми будівництва на селі перебуває у тісному зв'язку з питанням про скорочення плінності кадрів у сільськогосподарському виробництві. Благоустрій сіл, піднесення культурного рівня та налагодження побуту їх трудівників, зміна характеру і змісту сільськогосподарської праці, сприяють послабленню міграційних процесів у сільській місцевості.

Із сільським будівництвом пов'язана також проблема розгортання ідейно-виховної роботи на селі, оскільки її рівень певною мірою залежить від наявності необхідної матеріальної бази. На це звертав увагу ще В. І. Ленін. «Треба добитися, щоб кожна фабрика, кожна електрична станція перетворилася в огнище освіти...»³¹, — вказував він. Ця ідея дістала свій дальший розвиток. Нині мова йде вже про роль і вплив побудованих у сільській місцевості клубів, бібліотек, спортивних споруд як опорних пунктів ідеологічної роботи на селі³², пропаганди соціалістичного способу життя.

Керуючись ленінськими положеннями, Комуністична партія і Радянський уряд приділяють постійну увагу питанням поліпшення житлового будівництва, створенню нормальних побутових умов для трудівників села. «...Першочергова наша турбота, — говорив товариш Л. І. Брежнев у виступі на Харківському тракторному заводі 13 квітня 1970 р. — дати кожній радянській сім'ї впорядковане житло, а також забезпечити потреби в школах і лікарнях, дитячих садках і яслах»³³. Розвиток сільського будівництва практично сприяє створенню у майбутньому в селах культурно-побутових умов, які нічим не відрізнятимуться від міських.

За чотири роки десятої п'ятирічки трудівники села республіки одержали від будівельників Мінсільбуду УРСР нові школи, профтехучилища і дитячі дошкільні заклади на 275 тис. місць, лікарні на 6 тис. ліжок, поліклініки на 9,9 тис. відвідувань³⁴.

В селах республіки багато робиться для розв'язання житлової проблеми. Якщо у 1966 р. у сільській місцевості було споруджено житлових будинків загальною площею 758 тис. кв. м, то в 1980 р. — майже 3 млн. 500 тис. кв. м. За десятку п'ятирічку збудовано понад 17 млн. кв. м житла³⁵.

Розширення масштабів спорудження на селі об'єктів культурно-побутового призначення здійснюється на основі зміцнення економіки сільського господарства і підвищення добробуту працівників колгоспів і радгоспів, що створює реальні передумови для зростання їх загальнокультурного рівня³⁶. Тому належну організацію побутового обслуговування сільського населення партія розглядає як одне з найважливіших завдань. «...Для того, щоб підняти село по-справжньому, — наголошував товариш Л. І. Брежнев, — треба подбати також і про поліпшення умов праці, культурного відпочинку та побуту працівників сільського господарства...»³⁷. «Основними напрямками народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» передбачено збільшити обсяг реаліза-

³¹ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад. 22—29 грудня 1920 р.: Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня. — Повне зібр. творів, т. 42, с. 154.

³² Див.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, т. 1, с. 370.

³³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, т. 2, с. 502.

³⁴ Сільське будівництво, 1980, № 4, с. 3.

³⁵ Хлібороб України, 1980, № 11, с. 7.

³⁶ Див.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, т. 1, с. 370; Щербицкий В. В. Курс плодотворный, проверенный жизнью, — В кн.: Курсом мартовского Пленума. М., 1975, с. 74.

³⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, с. 370.

щії побутових послуг населенню в 1,5 раза, в тому числі в сільській місцевості — в 1,7 раза³⁸.

Збільшення обсягів сільського будівництва зумовлюється також створенням міжколгоспних та змішаних державно-колгоспних об'єднань, поширення яких має важливі соціальні наслідки³⁹. Беручи активну участь у розвитку міжколгоспних відносин, у створенні змішаних виробничих об'єднань і підприємств, численна армія сільських трудівників вносить свій вклад у поступове зближення двох форм соціалістичної власності при провідній ролі загальнонародної, державної форми, що сприяє розв'язанню одного з головних питань формування економічної основи комуністичного суспільства.

Враховуючи переваги, що їх приносять об'єднані зусилля споріднених підприємств у галузі будівництва, партія вважає за доцільне далі заохочення практики спільного будівництва міжколгоспних підприємств і культурно-побутових закладів, державно-колгоспних електростанцій, підприємств по первинній переробці, зберіганню і транспортуванню сільськогосподарських продуктів, по різних видах будівництва, виробництву будівельних матеріалів, конструкцій і т. д.⁴⁰

Економічне піднесення села створює реальну основу для розв'язання проблеми його комуністичного перетворення. У Програмі КПРС зазначається, що поступова зміна типу сільських населених пунктів, їх планомірна забудова, наближення за благоустроєм і культурою до міських умов є головним напрямом у перебудові сільського побуту⁴¹.

Проблема зміни обличчя наших сіл тісно пов'язана з їх укрупненням і концентрацією сільського населення у великих населених пунктах, з ліквідацією дрібних сіл і хуторів. Створення великих поселень сприяє піднесенню культурного рівня жителів села, докорінному поліпшенню їх побутових умов, ефективному впровадженню комунальних послуг. Питання полягає не в механічному укрупненні сіл, а в якісній реконструкції сільського побуту на основі створення селищ міського типу. «Міста і селища, — зазначається в Програмі КПРС, — повинні являти собою раціональну комплексну організацію виробничих зон, житлових районів, сітки громадських і культурних закладів, побутових підприємств, транспорту, інженерного устаткування і енергетики, які забезпечують найкращі умови для праці, побуту і відпочинку людей»⁴².

Те, що англійський письменник-фантаст Г. Уеллс вважав нездійсненною ілюзією, стало в СРСР реальністю. КПРС, радянські люди на практиці втілюють у життя ленінську мрію про перетворення сіл. Нині в країні відбувається концентрація цивільного будівництва у перспективних з точки зору дальшого розвитку селах, ліквідація дрібних поселень і переміщення їх жителів у великі населені пункти. Створюється нове село — село розвинутого соціалістичного і комуністичного суспільства. Отже, закладається основа для розв'язання соціальної сторони проблеми стирання істотних відмінностей між містом і селом. Успіхи у становленні села майбутнього дістали відображення у статті 22-й Конституції СРСР. «В СРСР, — говориться в ній, — послідовно втілюється в життя програма перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної; розширення в сільській місцевості мережі закладів народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі і громад-

³⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 247.

³⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1972. Т. 3, с. 265.

⁴⁰ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 74.

⁴¹ Там же, с. 76.

⁴² Там же, с. 84.

ського харчування, побутового обслуговування і комунального господарства; перетворення сіл у благоустроєні селища»⁴³.

Тільки на Україні, де сільські будівельники нагромадили чималий досвід зразково-показового будівництва, в роки восьмої п'ятирічки споруджувалося 15 зразкових сіл. При цьому було виконано будівельно-монтажних робіт на суму 63 млн. крб. У роки дев'ятої п'ятирічки капітальні вкладення на ці цілі потроїлися⁴⁴. Виконання програми перебудови села є практичною реалізацією ленінських ідей і положень, покладених в основу постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування будівництва на селі» (1966 р.)⁴⁵.

Важливе значення для дальшого розвитку сільського будівництва мала прийнята в 1971 р. постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення проектування і будівництва сільськогосподарських об'єктів і зміцнення виробничої бази сільських будівельних організацій»⁴⁶. Цей документ націлив будівельників, які працюють на селі, партійні і радянські органи на підвищення ефективності використання капітальних вкладень, докорінне поліпшення проектування та скорочення строків тривалості спорудження об'єктів, зниження затрат на будівництво і поліпшення якості виконання робіт, всемірне зміцнення виробничої бази сільських будівельних організацій. На липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС були проаналізовані підсумки практичної діяльності партії по розвитку і вдосконаленню сільського будівництва за період, що минув з часу березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Як відзначалося на Пленумі, тільки протягом 1965—1978 рр. у селах було введено в експлуатацію 450 млн. кв. м. житла, тобто рівно стільки, скільки в 1940 р. становив житловий фонд усіх міст нашої країни, збудовані дошкільні заклади для 2 млн. дітей, загальноосвітні школи для 11 млн. учнів, клуби і палаци культури загалом на 8 млн. місць та багато інших об'єктів соціально-культурного призначення. Разом з тим були проаналізовані й причини недоліків у сільському будівництві, які гальмують розвиток виробничих сил села⁴⁷.

У матеріалах Пленуму вказувалося на необхідність посилити увагу партійних і господарських організацій до питань сільського будівництва, підкреслювалася важливість наукового підходу до цієї перспективної галузі, постійного враховування під час проектування і спорудження об'єктів особливостей життя та інтересів сільського населення. «...Сільське будівництво,— говорив на Пленумі товариш Л. І. Брежнев,— слід орієнтувати на забезпечення сімей, як правило, окремими впорядкованими будинками з присадибними ділянками і надвірними будівлями для домашньої худоби і особистих транспортних засобів»⁴⁸. Ці ідеї були покладені в основу постанови Пленуму «Про дальший розвиток будівництва індивідуальних житлових будинків і закріплення кадрів на селі». Постановою передбачалося значне розширення сільських будівельних комбінатів, надання пільг працівникам сільського господарства на покриття вартості житлових будинків та проведення інших заходів, спрямованих на розвиток житлового будівництва на селі⁴⁹.

⁴³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 12.

⁴⁴ Сільські вісті, 1971, 5 жовт.

⁴⁵ Решения партии и правительства... М., 1970. Т. 7, с. 90—95.

⁴⁶ Правда, 1971, 21 сент.

⁴⁷ Правда, 1978, 4 июля; Партийная жизнь, 1978, № 14.

⁴⁸ Брежнев Л. И. Ленинским курсом: Промови, привітання, статті, спогади, т. 7, с. 423.

⁴⁹ Правда, 1978, 11 июля.

Матеріали липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання, що випливали з його рішень, зокрема і в галузі сільського будівництва, були всебічно обговорені на пленумах партійних комітетів чи зборах партійного активу в усіх союзних республіках, краях, областях і районах, а також у первинних парторганізаціях. Їх учасники проаналізували стан справ у сільському будівництві на місцях і стосовно до конкретних умов намітили заходи по усуненню наявних недоліків. Так, липневий (1978 р.) Пленум ЦК Компартії України поряд з питаннями розвитку виробничого будівництва багато уваги приділив проблемам перебудови села, розширенню тут мережі соціально-культурних і побутових об'єктів⁵⁰. Усе це сприяло прискоренню процесу зближення міста і села, зміцненню виробничої бази існуючих сільських будівельних організацій і комбінатів та створенню нових, підвищенню темпів та розширенню обсягів робіт у сільському будівництві. У 1979 р., наприклад, у системі Мінсільбуду країни та Росколгоспбудоб'єднанні діяло близько 40 будівельних комбінатів. За 4 роки десятої п'ятирічки обсяг виконаних підрядних робіт становив 19,5 млрд. крб., або на 3 млрд. крб. більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці⁵¹. За цей же час у сільській місцевості введено в експлуатацію більш як 120 млн. кв. м житла, збудовані тисячі нових шкіл, клубів, спортивних споруд⁵². Значних успіхів досягнуто у галузі виробничого будівництва на селі. Тільки в 1979 р. на Україні стали до ладу тваринницькі приміщення, механізовані ферми і комплекси для великої рогатої худоби на 0,9 млн. місць, для свиней — на 0,5 млн. місць, для овець — на 0,5 млн. місць, у меліоративне будівництво вкладено 700 млн. крб.⁵³

У період після липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС партія і уряд приділяють значну увагу розвитку дерев'яного домобудування на селі. У січні 1979 р. в Ризі відбулася Всесоюзна науково-технічна нарада з проблеми «Прогресивні типи і конструкції великопанельних, малоповерхових житлових і громадських будівель на основі деревини і досвід їх виробництва»⁵⁴, яка виробила рекомендації, спрямовані на вдосконалення цього виду сільського будівництва. У листопаді того ж року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про дальший розвиток заводського виробництва дерев'яних панельних будинків і комплексів дерев'яних панелей для будинків з місцевих матеріалів для сільського житлового будівництва»⁵⁵.

Комуністична партія і Радянський уряд послідовно здійснюють кадрову політику в галузі будівництва, зокрема сільського. Свідченням їх піклування про забезпечення будівельних організацій спеціалістами була постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки кваліфікованих кадрів і закріплення їх у будівництві» (1979 р.). Виконуючи її, сільські будівельники розробили план організаційно-технічних заходів підготовки робітничих кадрів через систему профтехосвіти⁵⁶.

Характерною особливістю сучасного розвитку села є комплексність його перебудови, тобто одночасне спорудження виробничих, житлових і культурно-побутових об'єктів. Прикладом цього може служити створення житлових селищ при таких великих агропромислових комплексах, як радгосп-комбінат «Калитянський» на Київщині, колгоспи

⁵⁰ Правда України, 1978, 21 юлія.

⁵¹ Строительная газ., 1979, 17 юнія; 1980, 18 янв.

⁵² Сельская жизнь, 1980, 20 марта.

⁵³ Сільські вісті, 1980, 31 січ.

⁵⁴ Строительная газ., 1979, 10 янв.

⁵⁵ Строительная газ., 1979, 18 нояб.

⁵⁶ Строительная газ., 1979, 10 юнія.

«Дружба народів» і «Росія» в Криму, «Зоря комунізму» в Ровенській області та ін.⁵⁷

Розробляючи плани одинадцятої п'ятирічки, партія висуває грандіозні завдання, що охоплюють усі галузі народного господарства країни, в тому числі й сільське будівництво, вимоги до якого ще більше зростають. У виступі на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев значну увагу приділив соціальним проблемам сучасного села, від розв'язання яких безпосередньо залежить підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Незважаючи на те, що після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС у країні немало зроблено в галузі сільського будівництва, в ряді районів усе ще не вистачає впорядкованого житла, культурно-побутових об'єктів. Проблеми перебудови села, наголосив товариш Л. І. Брежнев, слід розв'язувати енергійно і ґрунтовно, вишукуючи для цього необхідні ресурси як у загальнодержавному масштабі, так і в республіках, краях і областях, у кожному колгоспі і радгоспі⁵⁸.

Стан справ у сільському будівництві нашої республіки було критично проаналізовано у доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Перед капітальним будівництвом, як промисловим, так і сільським, насамперед стоять завдання пов'язані з концентрацією ресурсів на пускових та найбільш важливих об'єктах, скороченням обсягів незавершеного будівництва⁵⁹.

Керуючись рішеннями жовтневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС, четверта сесія Верховної Ради СРСР десятого скликання поставила перед усіма галузями народного господарства, у тому числі перед сільським будівництвом, нові конкретні завдання. Ідучи назустріч XXVI з'їзду КПРС, сільські будівельники беруть підвищені соціалістичні зобов'язання, роблять усе для того, щоб, як говорив товариш Л. І. Брежнев, «...будувати швидко, економно і на сучасному технічному рівні. А точніше кажучи, на рівні вимог завтрашнього дня»⁶⁰.

М. Я. Цалюк, Ф. П. Клименко

СЕЛЬСКОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО — ВАЖНАЯ СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ПАРТИИ

Резюме

В статье раскрыта деятельность Коммунистической партии и Советского государства по становлению и развитию сельского строительства как одной из важнейших составных частей аграрной политики КПСС на современном этапе.

* * *

⁵⁷ Коммунист Украины, 1979, № 12, с. 25.

⁵⁸ Правда, 1980, 22 окт.

⁵⁹ Рад. Україна, 1980, 30 жовт.

⁶⁰ Рад. Україна, 1980, 30 серп.

**ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА
60-річчю ПЕРЕМОЖНОГО ЗАКІНЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
В СРСР (1918—1920 рр.)**

29 вересня — 5 жовтня 1980 р. в Дніпропетровську і Сімферополі відбулася Всесоюзна наукова конференція, присвячена 60-річчю переможного закінчення громадянської війни в СРСР (1918—1920 рр.). Її організували Академія наук СРСР, Наукова рада АН СРСР з комплексної проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція», Інститут історії СРСР АН СРСР, Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Інститут воєнної історії Міністерства оборони СРСР, Інститут історії АН УРСР, Наукова рада АН УРСР з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні», Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і УРСР, Дніпропетровський і Кримський обкоми Компартії України, Дніпропетровський і Сімферопольський державні університети.

У роботі конференції взяли участь і виступили з доповідями та повідомленнями близько 200 чол. з різних союзних республік і міст країни. Серед них — 4 академіки союзної і республіканських академій наук, 39 професорів і докторів історичних наук, понад 90 кандидатів наук, які представляли 54 вузи (в тому числі 14 університетів) і наукові установи, 3 історичні журнали, відповідальні працівники Дніпропетровського, Кримського обкомів і міськкомів Компартії України, ветерани партії, учасники громадянської війни в Країні Рад, співробітники архівів, музеїв і бібліотек, викладачі вузів, технікумів і шкіл, студенти.

Таке високе представництво, насамперед учених-істориків і широкої громадськості, є свідченням неослабного інтересу до вивчення проблем історії громадянської війни. У сучасних умовах особливо актуального значення набувають дослідження проблем переходу нашої країни до будівництва соціалізму і захисту її революційних завоювань, науковий аналіз факторів, що зумовили перемогу трудящих першої в світі держави робітників і селян над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією, історичний досвід діяльності Комуністичної партії і народу в цей надзвичайно складний і відповідальний період. Важливість розробки даної наукової і політичної проблеми викликається і активізацією ідеологів імперіалізму, які всіляко намагаються дезорієнтувати народи, що борються за своє соціальне і національне визволення, і приховати від них злочини міжнародного імперіалізму проти трудящих Країни Рад. Як підкреслювалося в Тезах ЦК КПРС з нагоди 50-ї річниці Великого Жовтня, «поразка об'єднаних сил світового імперіалізму і повний розгром внутрішньої контрреволюції мали величезне значення не тільки для долі нашої країни, але і для визвольної боротьби трудящих інших країн. Країна Рад — надія і опора трудящих усього світу — вистояла й перемогла»¹.

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції: Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 11.

Останнім часом радянська історична наука досягла певних успіхів у вивченні уроків громадянської війни. Видано узагальнюючі праці, де відтворено героїчну боротьбу робітників і селян нашої країни під керівництвом Комуністичної партії, В. І. Леніна за свободу і незалежність молодого Радянської республіки, яка виграла першу вирішальну битву проти сил капіталістичного світу.

Підвести підсумки проведеної роботи і накреслити нові завдання на майбутнє й мала на меті конференція. Її відкрив 29 вересня в Палаці культури студентів ім. Ю. О. Гагаріна ректор Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією акад. АН УРСР В. І. Моссаковський. Вступне слово виголосив секретар обласного комітету Компартії України І. В. Васильєв, який привітав учасників конференції і побажав їм плідної роботи.

На пленарному засіданні доповідь на тему «Уроки громадянської війни 1918—1920 рр. і сучасність» зробив акад. І. І. Мінц (Москва). Він охарактеризував основні напрями дослідження історії громадянської війни, звернув увагу на важливість теоретичного узагальнення багатогранної діяльності партії більшовиків, що мала інтернаціональний характер, сформулював питання історії громадянської війни, які найбільше спотворюються в сучасній буржуазній історіографії, і підкреслив необхідність аргументованої критики фальсифікаторів.

Діяльність В. І. Леніна, РКП(б) в умовах іноземної військової інтервенції та громадянської війни висвітлювалася в доповідях д. і. н., проф. П. Я. Голуба (Москва) «Керівництво Комуністичної партії—вирішальний фактор перемоги над інтервентами і внутрішньою контрреволюцією» і д. і. н., проф. Ю. І. Коробльова (Москва) «В. І. Ленін — організатор і керівник розгрому іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції у 1918—1920 рр.» багатопланово, в різних аспектах: політичному, воєнно-організаційному, оперативно-стратегічному, економічному.

Акад. АН УРСР М. І. Супруненко (Київ) присвятив свою доповідь участі трудящих України у розгромі іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Він розкрив керівну роль більшовицьких організацій України у революційній боротьбі робітників і селян, висвітлив братерську дружбу і взаємодопомогу трудящих радянських республік.

Д. і. н., проф. К. В. Гусєв (Москва) проаналізував діяльність пролетарських партій Росії в період громадянської війни, боротьбу більшовиків проти них, спинився на причинах падіння їх авторитету і впливу, ідейному та організаційному краху, а також відході найбільш свідомої їх частини від політики лідерів і програмних настанов цих партій.

Д. і. н., проф. М. М. Азовцев (Москва) зробив доповідь на тему «Вплив досвіду громадянської війни на розвиток військової справи», в якій розкрив переваги радянської військової організації і військового мистецтва, показав творче використання досвіду громадянської війни під час Великої Вітчизняної війни.

Став дослідження проблеми в радянській історіографії було розкрито на пленарному засіданні в двох доповідях — д. і. н., проф. Л. М. Спіріна (Москва) «Радянська історіографія останнього десятиріччя про проблеми керівництва Комуністичної партії обороною країни в 1918—1920 рр.» і д. і. н., проф. В. П. Наумова (Москва) «Новітня радянська історіографія іноземної військової інтервенції і громадянської війни». Вони, зокрема, підкреслили, що історична наука

останнім часом поповнилася значною кількістю ґрунтовних досліджень: опубліковано десятки монографій, колективних праць, підбірок документів, статей у тематичних збірниках і спеціальних періодичних виданнях, які поглиблюють наші знання з різних питань історії цього героїчного періоду. Доповідачі не тільки проаналізували досягнення, але й вказали на причини окремих помилок і недоліків, що інколи трапляються в працях радянських істориків, визначили питання, які потребують дальшої розробки.

В наступні дні конференція продовжувала роботу в 6 секціях і 2 підсекціях.

Члени секції «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги над іноземними інтервентами і внутрішньою контрреволюцією» розглянули широке коло питань. Зокрема, питання про характер і зміст громадянської війни в Росії в працях В. І. Леніна висвітлив д. і. н. В. Д. Полікарпов (Москва). Збройну боротьбу проти сил контрреволюції в перші дні існування Радянської влади він охарактеризував як фактичний початок громадянської війни, вказав на суттєві відмінності між цим етапом і основним її періодом, який розгорнувся влітку 1918 р. Керівництво РКП(б) підпіллям і партизанським рухом у роки громадянської війни розкрив к. і. н. Я. С. Павлов (Мінськ). Д. і. н., проф. К. І. Позняков (Дніпропетровськ) спинився на діяльності Комуністичної партії по зміцненню Червоної Армії та її тилу в 1920 р., на створенні регулярної армії, матеріальному її забезпеченні, підготовці військових кадрів.

Агітаційно-масова та ідейно-виховна робота в тилу і на фронті — теми доповідей к. і. н., доц. О. Ф. Батаріної (Дніпропетровськ) і В. Г. Количева (Москва). Д. і. н., проф. П. М. Шморґун (Київ) показав процес вивчення та поширення творів В. І. Леніна на Україні в 1918—1920 рр., висвітлив заходи Комуністичної партії по забезпеченню їх видання. Д. і. н., проф. А. М. Черненко (Дніпропетровськ) відобразив хід партійного будівництва та діяльність бійців ленінської гвардії в такому пролетарському районі, як Катеринославщина. Значну увагу він приділив показу участі катеринославських більшовиків у роботі партійних з'їздів та ролі трудящих губернії у розгромі внутрішньої контрреволюції.

З науковими повідомленнями, присвяченими багатогранній діяльності комуністичних організацій різних районів країни по мобілізації трудящих на розгром внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів, переходу до мирного будівництва, виступили д. і. н. А. М. Малашко (Мінськ), д. і. н., проф. М. І. Гіоев (Орджонікідзе), к. і. н., доц. Н. А. Петухова (Москва), к. і. н., доц. Т. М. Шульга (Дніпропетровськ), М. М. Сапун (Київ), д. і. н., проф. М. Ф. Хорошайлов (Київ), к. і. н., доц. В. К. Бризгалова (Дніпропетровськ), к. і. н., доц. В. М. Сіматова (Куйбишев), к. і. н. Г. М. Мельниченко (Київ), І. В. Анікеева (Дніпропетровськ), к. і. н., доц. О. Ф. Кривошеєнкова (Москва), В. П. Дибенко (Москва).

Значна група повідомлень присвячена боротьбі більшовиків проти численних зовнішніх та внутрішніх ворогів. Серед них — повідомлення к. і. н. І. Д. Ейнгорна (Новосибірськ), д. і. н., проф. О. Л. Литвина (Казань), к. і. н. Н. С. Сташкевича (Мінськ), к. і. н., доц. А. С. Зав'ялова (Дніпропетровськ), к. і. н. Е. І. Черняка (Томськ), к. і. н. Н. Г. Думової (Москва), д. і. н., проф. В. В. Коміна (Калінін), к. і. н., доц. Р. І. Ветрова (Дніпродзержинськ), к. і. н. І. О. Черемиського (Москва), к. і. н. Г. І. Ільяшук (Мінськ).

У роботі секції взяли участь акад. І. І. Мінці д. і. н., проф. П. Я. Голуб, які виступили в ході обговорення питань періодизації історії громадянської війни. На засіданні секції вносилися пропозиції щодо дальшого вивчення ленінської теоретичної спадщини, приділення більшої уваги методологічним проблемам, глибокому дослідженню окремих важливих напрямів діяльності партії у ті роки. Йшлося, зокрема, про необхідність підготовки спеціального дослідження про ідеологічну діяльність партії в перші роки Радянської влади, всебічного висвітлення її боротьби проти опортуністичних груп і течій у рядах самої партії, а також проти дрібнобуржуазних і буржуазних партій.

Роль комсомолу та молоді в громадянській війні висвітлювалася в доповідях і повідомленнях, заслуханих учасниками підсекції, де виступили к. і. н. Л. М. Топлюк (Дніпропетровськ), Ю. М. Теплицький (Ворошиловград), О. Я. Прохоренко і Т. О. Іванова (Дніпропетровськ), к. і. н., доц. О. М. Маковська (Донецьк) і В. Є. Романов (Дніпропетровськ), к. і. н. Н. І. Станкевич і к. і. н. А. Ф. Гордєєв (Дніпропетровськ), к. і. н., доц. Г. І. Юферов (Севастополь), В. А. Дедков (Дніпропетровськ).

Члени секції «Радянське військове будівництво та збройна боротьба на фронтах громадянської війни» розглянули особливості збройної боротьби Червоної Армії проти військ інтервентів і білогвардійців та використання стратегічних резервів (довідачі к. і. н. С. Д. Гусаревич (Москва) і к. і. н. П. М. Дмитрієв (Москва). Військовому будівництву, підготовці командних кадрів, використанню військових спеціалістів, створенню національних формувань присвятили свої виступи д. і. н., проф. В. С. Скробов (Свердловськ), к. і. н. А. Г. Кавтарадзе (Москва), к. і. н. О. Й. Щусь (Київ), к. і. н. І. Г. Гіззатулін (Казань), Ф. К. Межлаук (Москва), к. і. н., доц. О. Є. Іваненко, к. і. н. І. С. Савчин і В. С. Батюк (Дрогобич), І. В. Толстих (Дніпропетровськ). Ряд доповідачів — д. і. н., проф. І. Ф. Плотніков (Свердловськ), д. і. н., проф. Т. Д. Бондар (Київ), С. М. Пучков (Москва) — торкалися історії більшовицького підпілля, ролі й значення партизанського руху на тимчасово окупованій території, взаємодії партизанів з регулярними частинами Червоної Армії. На конкретних подіях громадянської війни, тісних взаємозв'язках ленінського Центрального Комітету і місцевих більшовицьких організацій, на стратегії і тактиці партії в боротьбі за маси, на співвідношенні політичних сил і особливостях боротьби в різних районах країни зупинились: у Вірменії — акад. АН Вірменської РСР Ц. П. Агаян (Єреван), на Україні — д. і. н., проф. П. Л. Варгач (Київ), в Туркестані — д. і. н., проф. Д. І. Соїфер (Дніпропетровськ), в Азербайджані — к. і. н., доц. Я. Т. Шварц (Горький).

Збройна боротьба на різних фронтах громадянської війни розглядалась у виступах генерал-полковника у відставці, проф. І. С. Глебова (Москва), д. і. н., проф. М. Ю. Раковського (Одеса), д. і. н. М. О. Малишева (Ленінград), к. і. н., доц. В. М. Дарієнка (Херсон). Провідна роль комуністів у боротьбі трудящих проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції, зокрема куркульського бандізму, участь московських робітників у боях, виступи трудящего селянства проти контрреволюції та окупаційних режимів, дії військ ряду округів і окремих частин на фронтах громадянської війни висвітлили в своїх виступах д. і. н., проф. А. А. Чернобаєв (Москва), д. і. н., проф. Н. М. Якупов (Одеса), к. і. н. І. В. Хміль (Київ), к. і. н. В. О. Дайнес (Москва), к. і. н. В. С. Скулько (Ровно).

Ролі більшовицької преси України в мобілізації трудящих на боротьбу проти австро-німецьких імперіалістів присвятив свій виступ к. і. н. В. Ф. Солдатенко (Київ), а Т. С. Коряєва (Москва) спинилася на перспективах документальної розробки історії громадянської війни.

Особливості організації Військово-Морського флоту та його використання в 1918—1920 рр. показав д. і. н. С. С. Хесін (Москва), про дії моряків-чорноморців на фронтах громадянської війни розповів к. і. н., доц. М. Я. Белан (Дніпропетровськ), а про участь моряків броненосця «Потемкин» у боях за владу Рад — О. Б. Шляхов (Дніпропетровськ).

На засіданнях секції «Країна Рад — єдиний військовий табір (1918—1920 рр.)» та її підсекції з питань соціалістичного будівництва в ці ж роки розглядалася провідна роль робітничого класу в забезпеченні перемоги над інтервентами і білогвардійцями, політика «воєнного комунізму» та її вплив на соціалістичне будівництво, продовольча політика, аграрні перетворення і перші кроки соціалістичного будівництва на селі, заходи Радянської держави в галузі культури та інші питання.

У доповідях д. і. н. Ю. Г. Гімпельсона (Москва), д. і. н. А. П. Гриценко (Київ), к. і. н., доц. А. Л. Попова (Москва) і к. і. н., доц. М. А. Молодцигіна (Москва), к. і. н. Ж. П. Тимченко (Київ) аналізувалися ленінські ідеї про визначну роль робітничого класу в захисті завоювань Великого Жовтня, про вирішальну роль союзу робітничого класу з селянством у досягненні перемог, про набуття трудящим селянством необхідного політичного досвіду і його рішучу підтримку міського пролетаріату.

К. і. н., доц. Я. О. Титаренко (Київ) показав значення воєнно-політичної єдності радянських республік для згуртування всіх народів країни у боротьбі з інтервентами і білогвардійцями. Діяльності надзвичайних органів диктатури пролетаріату — революційних комітетів у роки громадянської війни присвятив свій виступ к. і. н. М. Ф. Бугай (Москва).

У ряді повідомлень, зокрема д. і. н. М. М. Алещенка (Москва) і к. і. н., доц. В. І. Федорова (Іваново), розкрито роль робітничого класу Центральної Росії в захисті завоювань Жовтня, допомога трудящих Москви Збройним Силам Радянської республіки. Вони підкреслили, що російський робітничий клас виніс на своїх плечах головний тягар громадянської війни і виконав історичну місію — захистив соціалістичну Вітчизну. К. і. н., доц. Є. Д. Каширін і І. О. Воронов (Дніпропетровськ), О. Д. Бойко (Київ) розкрили закономірність всенародної підтримки Червоної Армії з боку Рад і комітетів допомоги фронту. Досвід боротьби комуністів за профспілки та його значення для викриття позицій сучасних ревізіоністів, які перетворили профспілки ряду капіталістичних країн на bastiони опортунізму, висвітлив к. і. н., доц. Ю. Т. Осадчий (Комунарськ).

К. і. н., доц. Е. М. Кукель (Дніпропетровськ) розповів про комуністичні частини особливого призначення України на заключному етапі громадянської війни, зокрема показав процес їх створення, специфіку, завдання, діяльність, навів численні приклади масового героїзму бійців цих частин. К. і. н. А. В. Чузавков (Москва) присвятив свій виступ роботі радянської міліції в роки громадянської війни.

Питання використання науково-технічних досягнень для зміцнення обороноздатності Радянської республіки в творчій спадщині В. І. Леніна стали темою виступу на конференції к. і. н. В. Г. Британа

і к. і. н. Д. І. Юніса (Дніпропетровськ). Про діяльність Урало-Сибірської комісії ВРНГ в справі мобілізації промисловості східних районів на потреби оборони країни розповів к. і. н., доц. Т. Ф. Кобилкін (Усть-Каменогорськ).

Братерську допомогу трудящих Росії робітникам і селянам України в роки громадянської війни висвітлив к. і. н., доц. П. В. Агапов (Дніпропетровськ). Стан народної освіти та процес формування радянської інтелігенції на Україні в 1918—1920 рр. висвітлили к. і. н. П. І. Проценко та В. Д. Бронніков (Дніпропетровськ).

Проблеми соціалістичного будівництва на Україні в роки громадянської війни були порушені у доповіді д. і. н., проф. І. К. Рибалки (Харків). Суть воєнно-продовольчої політики Радянської влади у роки громадянської війни розкрив д. і. н., проф. М. І. Давидов (Херсон), а політики «воєнного комунізму» на Україні — к. і. н. Ю. І. Терещенко (Київ). Про зміни у класовій структурі населення України, соціалістичні перетворення на селі розповіли к. і. н., доц. Р. Д. Лях (Донецьк), к. і. н. В. Ф. Верстюк (Київ). На заходах Радянської влади у справі охорони природи і пам'яток культури в роки громадянської війни спинилися к. і. н. Ю. М. Жуков (Москва), к. і. н. М. С. Казакова (Донецьк) і В. Я. Шибко (Дніпропетровськ).

У своїх пропозиціях виступаючи звертали увагу на необхідність більш детального вивчення механізму впливу російського робітничого класу на непролетарські верстви населення, залучення селян національних районів країни на бік Радянської влади, на глибоке дослідження історії Рад, ревкомів, профспілок, міліції та інших важливих питань першого етапу соціалістичного будівництва.

На засіданнях секції «Інтернаціональна солідарність трудящих у боротьбі проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції» було заслухано ряд доповідей і повідомлень з різних аспектів даної проблеми. Висвітленню питань інтернаціонального руху в працях істориків СРСР і країн соціалістичної співдружності присвятив свій виступ д. і. н. О. Я. Манусевич (Москва). Ленінські ідеї про інтернаціональну згуртованість трудящих у роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни розкрив к. і. н. В. Ю. Мельниченко (Київ).

Про участь зарубіжних інтернаціоналістів у захисті першої в світі соціалістичної Вітчизни, діяльність їх формувань у різних районах країни, зокрема про чеських і югославських інтернаціоналістів, йшлося у виступах д. і. н. А. Х. Клеванського (Москва), д. і. н., проф. П. М. Калениченка і д. і. н. І. М. Кулініча (Київ), к. і. н. В. Р. Копилова (Москва), к. і. н., доц. В. В. Зеленіна (Москва), В. Г. Краснова (Москва), І. І. Грошева (Ворошиловград).

Ряд повідомлень присвячено інтернаціональній солідарності міжнародного пролетаріату з боротьбою трудящих Країни Рад проти імперіалістичної інтервенції і допомозі пролетаріату Радянської Росії трудящим зарубіжних країн у 1918—1920 рр. (к. і. н., доц. І. Ф. Новиков (Київ), к. і. н. Л. Ф. Кондратюк і Т. Н. Кондратюк (Дніпропетровськ), В. В. Іванов (Дніпропетровськ).

На секції «Проблеми історіографії та джерелознавства іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни» у виступах д. і. н. О. І. Зевельова (Москва) і к. і. н., доц. Д. Д. Лаппо (Воронеж) було наголошено на важливості дальшого вивчення ленінської теоретичної спадщини, яка є джерелом дослідження історії громадянської війни. Широке коло проблем було пов'язане із станом дослідження ходу громадянської війни в різних районах нашої країни: на Дону і Північно-

му Кавказі — у виступах д. і. н., проф. К. А. Хмелевського (Москва), д. і. н., проф. А. І. Козлова і д. і. н., проф. Л. А. Етенка (Ростов-на-Дону), у Вірменії — д. і. н., проф. Л. А. Хуршудяна і д. і. н., проф. К. С. Худавердяна (Єреван), на Уралі — д. і. н., проф. О. А. Васьковського (Свердловськ), д. і. н., проф. Л. І. Фуюрянського (Оренбург) і к. і. н. А. Т. Тертишного (Свердловськ), на Далекому Сході — д. і. н., проф. О. П. Шурігіна (Москва), в Білорусії — д. і. н. П. А. Селіванова (Мінськ), у Середній Азії — д. і. н. Х. Ш. Іноятова (Ташкент), в Естонії — д. і. н. А. Лібмана і к. і. н. А. Арум'яе (Таллін). Історіографії громадянської війни на Україні було присвячено доповіді д. і. н. Ю. М. Гамрецького (Київ) про підсумки вивчення боротьби за владу Рад на Україні в новітній радянській історіографії, к. і. н., доц. В. В. Мусієнка (Київ) і к. і. н., доц. В. К. Якуніна (Дніпропетровськ) про партійне будівництво на Україні в 1918—1920 рр. в історико-партійній літературі. Історіографію профспілкового руху на Україні в 1918—1920 рр. розглянув П. М. Бабєць (Дніпропетровськ), а про висвітлення становища в Донбасі у роки громадянської війни в радянській історіографії доповів к. і. н., доц. Д. О. Першак (Донецьк).

Як важливе історичне джерело охарактеризував документальні матеріали про початковий період громадянської війни на Україні д. і. н., проф. В. Я. Борщевський (Дніпропетровськ).

Розробку питань громадянської війни на сторінках сучасної наукової періодики висвітлив к. і. н., доц. Я. П. Парусимов (Полтава), стан вивчення історії ревкомів виклав к. і. н. В. І. Шишкін (Новосибірськ), а к. і. н., доц. Н. І. Миронець (Київ) спинилася на питанні про народну творчість часів громадянської війни.

Виступи к. і. н., доц. О. І. Суслова (Рязань) і к. і. н. С. Ф. Фоміних (Томськ) були присвячені критичному аналізу основних концепцій сучасної англо-американської буржуазної історіографії про воєнну інтервенцію і громадянську війну.

Засідання секції «Завершення розгрому інтервентів і білогвардійців восени 1920 р.» проходили в Сімферопольському державному університеті ім. М. В. Фрунзе. Їх відкрив 3 жовтня проректор університету В. Г. Ена. В своєму виступі секретар Кримського обкому Компартії України М. В. Багров привітав учасників конференції, висловив подяку її організаторам за те, що місцем заключного етапу її роботи обрано Кримську область, де була написана незабутня сторінка в історії громадянської війни, підкреслив, що на численних прикладах героїчної боротьби за встановлення Радянської влади виховуються нові покоління будівників комунізму.

З доповідями виступили акад. І. І. Мінц, д. і. н., проф. К. В. Гусєв і Ю. І. Корабльов, учасник штурму Перекопа, генерал-полковник у відставці, проф. І. С. Глебов. Повідомлення з різних питань історії громадянської війни зробили д. і. н., проф. П. І. Гарчев (Сімферополь) — «В. І. Ленін про створення єдиного фронту оборони на півдні країни в березні-квітні 1918 р.», д. і. н., проф. Е. М. Шагін (Москва) — «Сучасна радянська історіографія союзу робітничого класу і трудящего селянства в роки громадянської війни», д. і. н., проф. М. М. Максименко (Сімферополь) — «Діяльність Д. І. Ульянова в Криму в роки громадянської війни», к. і. н., доц. В. О. Широков (Сімферополь) — «Чорноморський флот в боротьбі за Радянську владу в 1918—1920 рр.», к. і. н. Л. П. Мороко (Запоріжжя) — «Діяльність Олександрівської парторганізації по мобілізації трудящих на розгром Врангеля», В. М. Карнаушенко (Сімферополь) —

«Участь Червоної Армії в ліквідації наслідків інтервенції і громадянської війни в Криму» та ін.

На заключному пленарному засіданні виступили акад. І. І. Мінц, а також керівники секцій і підсекцій д. і. н., проф. М. М. Азовцев, Ю. Г. Гімпельсон, О. Я. Манусевич, В. П. Наумов, І. К. Рибалка, Л. М. Спірін. Вони підвели підсумки роботи конференції, накреслили завдання на майбутнє.

У рекомендаціях, прийнятих учасниками конференції, визнано за необхідне зосередити основну увагу дослідників на всебічному вивченні багатогранної діяльності В. І. Леніна і Комуністичної партії, спрямованої на організацію захисту завоювань соціалістичної революції, керівництво збройною боротьбою трудящих, зміцнення воєнно-політичного союзу робітників і селян, інтернаціональну згуртованість трудящих усіх націй і народностей, продовжити вивчення питань партійного і національно-державного будівництва, соціально-економічних перетворень у роки громадянської війни. Конференція відзначила також потребу створення історії фронтів і окремих армій, Військово-Морського флоту, написання праць, присвячених партійно-політичній роботі в армії, історії військового мистецтва, більшовицького підпілля і партизанського руху на тимчасово окупованій території, ролі національних формувань робітничо-селянської Червоної Армії, наголосила на успішному продовженні роботи по написанню біографічних нарисів про героїв громадянської війни, видатних воєначальників і політпрацівників.

На конференції підкреслювалася необхідність дальшої розробки теми про керівну і спрямовуючу роль В. І. Леніна і Комуністичної партії у здійсненні перших кроків соціалістичного будівництва, створенні міцного тилу, розв'язанні продовольчого питання; потребує глибокого вивчення історія становлення радянської культури і боротьби з буржуазною ідеологією в роки громадянської війни.

Важливим завданням, зазначалося на конференції, є створення узагальнюючих праць про політичний і економічний крах білогвардійських і буржуазно-націоналістичних режимів. Водночас конференція звернула увагу дослідників на недостатнє вивчення антинародної контрреволюційної суті і показ неспроможності «теорій» і практичної діяльності різних дрібнобуржуазних і націоналістичних партій, на розкриття тактики партії більшовиків щодо них, що має важливе наукове і політичне значення.

У рекомендаціях йшлося і про створення історіографічних праць як з проблеми в цілому, так і основних її складових частин, про розширення джерельної бази за рахунок максимального використання матеріалів вітчизняних і закордонних архівів, а також публікації стенограм Всеросійських з'їздів Рад, протоколів ВЦВК, Ради робітничо-селянської оборони, Раднаркому, ВРНГ та інших центральних органів державного управління.

Конференція особливо підкреслила необхідність в умовах загострення ідеологічної боротьби аргументованого викриття наклепницьких вигадок буржуазних фальсифікаторів історії Великого Жовтня і громадянської війни.

Учасники конференції виступили ініціаторами створення багатомної праці з історії іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, в якій були б враховані досягнення історичної науки минулого двадцятиріччя, тобто з часу видання п'ятитомної «Истории гражданской войны». Було прийнято рішення про видання матеріалів конференції.

Конференція стала важливим етапом у дослідженні проблем іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни в нашої країні.

Методологія та методика історичних досліджень

В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ (Київ)

КОМПЛЕКСНЕ ВИВЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ — ВАЖЛИВА УМОВА І ЇХ НАУКОВОГО ВИКОРИСТАННЯ

Наукова об'єктивність у відборі фактів і джерел, їх класовий аналіз створюють необхідні умови для синтезу та комплексного вивчення джерел.

Метод викладу історичного процесу за подіями (головним чином політичними), що панував у Західній Європі і в Росії до виникнення марксизму, ґрунтувався на дослідженні окремо взятих джерел як свідчень про поодинокі явища. З виникненням і утвердженням матеріалістичного розуміння історії буржуазна історична наука у другій половині XIX ст., заперечуючи марксизм і борючись з ним, починає, однак, дедалі частіше звертатися до соціально-економічної проблематики, розглядати певною мірою базисні та надбудовні фактори історії.

Соціально-економічний напрям в історичній думці міг розвиватися лише на основі значного розширення кола історичних джерел та вдосконалення їх попередньої критичної перевірки. Складність соціально-економічних процесів і відносин періоду нової історії настійно вимагала розширення хронологічних і географічних рамок досліджень. Ці процеси і відносини не могли дістати цілісне відображення в одному чи навіть у кількох окремо взятих джерелах, а «виявляються піби розосередженими в масі різних джерел. Кожне з них, будучи свідченням, достатньо визначеним щодо окремого елемента соціально-економічного процесу, водночас виявляється досить невизначеним свідченням щодо даного процесу в цілому»¹.

Поглиблення теоретичних уявлень про історичний факт показало, що навіть так звані елементарні факти — незаперечні у хроніках та при викладі історичного процесу за подіями — можуть бути взяті під сумнів при залученні інших фактів. Розвиток історичної науки вже у другій половині XIX ст. з усією очевидністю підтвердив, що лише всеохоплюючий синтез джерел відкриває перед дослідниками можливість відтворювати справжню картину суспільних явищ у їх взаємозв'язку і розвитку, передбачати перспективу майбутнього, більш прогресивного ладу суспільно-економічних відносин. Однак такий підхід до історичного пізнання, а отже, й до його джерел, який неминуче впливає з наукової, марксистсько-ленінської інтерпретації історичного процесу, був неприйнятним для буржуазної історичної науки. У буржуазній історіографії почав утверджуватися антинауковий метод, який ігнорував сукупне вивчення фактів і джерел. Улюбленим прийомом авторів при цьому став довільний відбір потрібних їм фактів і джерел, які вкладалися в заздалегідь (апріорно) запрограмовану схему, у

¹ Иванов Г. М. Кризис позитивистской концепции исторического источника и Б. Кроче. — Вопросы истории, 1974, № 1, с. 93.

прокрустове ложе поглядів істориків і, таким чином, діставали наперед сформульовану, здебільшого упереджену оцінку. Єдино правильним залишався марксистсько-ленінський напрям у науці, одна з основних вимог якого полягала у строгому дотриманні об'єктивності у вивченні історичних явищ і подій.

Марксистсько-ленінська методологія історичного дослідження передбачає широкий синтез джерел, оскільки взяті ізольовано вони можуть призвести до суб'єктивізму в трактуванні фактів, у висвітленні об'єктивної дійсності. Вказуючи на діалектику суб'єктивного та об'єктивного, В. І. Ленін писав у «Філософських зошитах»: «Людські поняття суб'єктивні в своїй абстрактності, відірваності, але об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі»².

Отже, дати об'єктивні знання про минуле і допомогти визначити перспективи на майбутнє історичні джерела можуть лише тоді, коли вони будуть розглядатися в масі, в системі, в комплексі. Все це падає надзвичайно важливого значення проблемі синтезу відомостей, що містяться у численних джерелах інформації, і висуває перед історичною наукою складні питання методології і методики комплексного підходу до цих джерел як однієї з найголовніших умов науково об'єктивного вивчення процесів суспільного розвитку на основі принципу історизму.

Враховуючи умовність одиничного факту, історики звертають увагу на факти, що заперечують чи, навпаки, підтверджують один одного, на «ієрархію» фактів, що особливо яскраво виявляється при розгляді їх в історичному розрізі, з урахуванням еволюції історичних явищ. Стабільність того чи іншого твердження про певні явища часто зумовлюється саме врахуванням їх історичного розвитку. Первісний висновок при цьому може або дістати підтвердження, або ж бути спростованим. «...Найбільш важливе, — писав В. І. Ленін, — щоб підійти до цього питання з точки зору наукової, це — не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»³. Це ленінське положення вимагає історичного підходу до джерел і відображених у них фактів, тобто синтезування даних, що містяться в різномірних джерелах, про етапи розвитку явищ, виявлення об'єктивних зв'язків між джерелами, адекватних об'єктивним зв'язкам зафіксованих у них явищ, вивчення впливу епохи на зміст і форму джерел.

Важливого значення в цьому плані набуває встановлення генеалогічного зв'язку між різними документами, з'ясування історії тексту того чи іншого джерела, змін, що вносилися до нього на всіх етапах його створення. Так, для історика недостатньо вивчити текст певного закону в його остаточному вигляді. Зміст такого документа по-справжньому розкривається лише при дослідженні всіх моментів, пов'язаних з його появою, — від початку роботи над ним аж до його опублікування, при ґрунтовному аналізі численних варіантів закону, у яких відбилася боротьба заінтересованих сил. Можна, звичайно, прочитувати той чи інший параграф дореволюційного російського законодавчого акту в його остаточній редакції, але це звузить значення акту як історичного джерела. Адже боротьба класів у Росії дожовтневого періоду діставала відображення в поглядах на проект закону представників царської камарильї, Державної ради, Державної думи, у періодичних виданнях.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 176.

³ Ленін В. І. Про державу: Лекція в Свердловському університеті 11 липня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 39, с. 63.

І бонапартистський характер російського самодержавства, і сила чи слабкість революційного руху накладали свій відбиток як на загальний характер закону, так і на формулювання тієї чи іншої його статті.

Широкі перспективи для важливих наукових узагальнень відкриває синтез документів історико-партійного характеру. Як збагачується історичне дослідження завдяки використанню в ньому первісних текстів партійного документа дожовтневого періоду діяльності нашої партії, можна продемонструвати на такому прикладі. Вивчення матеріалів по виробленню проекту Програми РСДРП, який мав затвердити її II з'їзд дає змогу показати насамперед величезну роль, що належала в цій справі В. І. Леніну. Порівняння всіх варіантів Програми, встановлення етапів її вироблення допомагає з вичерпною повнотою відтворити історію та суть незгод у програмних питаннях між В. І. Леніним і Г. В. Плехановим. Встановлення генеалогії текстів Програми показує, що саме В. І. Ленін добився включення до неї важливих пунктів про гегемонію пролетаріату, про ставлення до селянства, ліберальної буржуазії і т. д., надав їй рішучого, бойового характеру.

Синтетичне вивчення джерел про діяльність нашої партії після перемоги Великого Жовтня дає багатющий матеріал для того, щоб показати прозорливість її політики, яка будується на строго наукових принципах. Тут необхідний синтез (що не завжди буває в практиці молодих істориків) таких документів, які, по-перше, сприяють з'ясуванню об'єктивної обстановки і завдань, що впливають з неї, а по-друге, — розкривають самий хід подій, характеризують їх результати.

Глибоке вивчення документів, що свідчать про об'єктивну зумовленість партійних рішень, дає можливість поставити досліди роботу істориків на справді науковий ґрунт, допомагає викриттю немарксистських, суб'єктивістських, волюнтаристських поглядів на розвиток суспільства. Документи ж, у яких зафіксовано втілення партійних рішень у життя завдяки творчій ініціативі мас, показують дієвість цих рішень, їх відповідність життєвим інтересам народу, нарізним потребам суспільного розвитку. Лише по тому, як виконувалися прийняті рішення, можна судити про науковий підхід партії до своєї політики, що будується на основі глибокого аналізу внутрішнього і міжнародного становища. Так виникає одне з найважливіших питань у дослідницькій роботі істориків — питання про синтез документів нормативного і виконавчого характеру.

Синтез документів дає змогу ефективно використовувати як ті з них, що узагальнюють певні явища й фіксують не поодинокі факти, а їх сукупність, так і ті, в яких відбиті окремі аспекти цих явищ. Одні документи у таких випадках збагачують, посилюють значення інших, зокрема, більш важливі з них набувають при цьому більшої конкретності завдяки менш важливим. Таке поєднання документів допомагає дослідникові найбільш точно, повно і ґрунтовно відтворити конкретні явища дійсності. Тільки історичний синтез забезпечує можливість справді по-науковому осмислити ті чи інші події, подолати фрагментарність фактів, знайти те спільне, що їх зв'яже.

Так, у цікавих дослідженнях А. А. Курносова⁴ добре простежується взаємозв'язок між спогадами колишніх партизанів та деякими джере-

⁴ Курносов А. А. Мемуары участников партизанского движения в период Великой Отечественной войны как исторический источник. — Труды Московского государственного историко-архивного института, 1961, т. 16, с. 49—54; сго же. О мемуарах участников партизанского движения (1941—1945). — В кн.: Источниковедение истории советского общества. М., 1964, с. 289—319.

лами (звіти, щоденники, газети). Якщо у звітах, наприклад, містяться достовірні дані про кількість бойових операцій, проведених народними месниками, про втрати, яких зазнав у них ворог, про чисельність та озброєння партизанських загонів і з'єднань, то в мемуарах такі відомості трапляються лише епізодично або й зовсім відсутні. Натомість у спогадах є багато свідчень про конкретні події, пов'язані з бойовою діяльністю окремих партизанських формувань, характеристикою побуту і життя партизанів тощо.

У найпростішому, утилітарному вигляді синтез джерел являє собою засіб для внесення уточнень і поправок у відомості, що містяться в документах одного ряду, за допомогою документів іншого ряду.

У пресі наводився цікавий приклад того, як фотодокументи дають можливість уточнити і розширити відомості, вміщені, наприклад, у газетах і журналах чи в мемуарах. Коли читаєш спогади сторонніх спостерігачів про Лютневу революцію 1917 р., постійно зустрічаєш такі фрази: «натовп захопив склад із зброєю», «з натовпу вийшла якась жінка і звернулася до козаків з промовою», «натовп кинувся до тюрем звільняти в'язнів» і т. д. З таких свідчень складається враження про стихійні масові виступи, оскільки керівна, цілеспрямовуюча робота партії більшовиків не показана. Фотохроніка лютневих подій 1917 р. повністю спростовує таке уявлення і незаперечно свідчить, що дії повсталих мас спрямовували саме більшовики, в тому числі І. Д. Чугурін — член партії з 1902 р., учень ленінської школи в Лонжюмо, член Петроградського комітету партії, робітниця-більшовичка А. І. Круглова, М. І. Калішнін⁵.

Інший приклад. У Миколаєві, судячи з матеріалів буржуазної преси, Лютнева революція 1917 р. пройшла безкровно: мирні маніфестації, поцілунки, червоні бантики на грудях усіх маніфестантів... Та нам вдалося виявити фото. На ньому зображено похорон загиблих у ті дні учасників боротьби проти самодержавства.

Синтез документів і фактів відкриває шлях до широких історичних узагальнень. Для прикладу пошлемося на дослідження К. Л. Селезньова, результати якого коротко викладені в його статті «Ф. Енгельс і початок революційної діяльності В. І. Леніна»⁶. В ній поставлено дуже важливе питання: «Чи не міг Енгельс, який так живо цікавився до останніх днів свого життя революційним рухом у Росії, дізнатися про перші праці і виступи В. І. Леніна?» К. Л. Селезньов звернув увагу на певну подібність одного з уривків першого випуску праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» і листа Г. В. Плеханова до Ф. Енгельса, надісланого з Морне у липні 1894 р. На думку автора статті, ця подібність пояснюється тим, що до написання свого листа Г. В. Плеханов ознайомився з вищеназваною ленінською працею. Як видно з листа Ф. Енгельса до Г. В. Плеханова від 26 лютого 1895 р., він був добре знайомий із статтями М. Михайловського, спрямованими проти теорії Маркса (саме тими з них, які були критично розглянуті В. І. Леніним у першому випуску його праці).

Важливі висновки можуть бути зроблені на основі зіставлення, наприклад, документів революційних організацій періоду революції 1905—1907 рр. і ленінських праць того ж часу. Так, документи «Поради повсталим робітникам», «Порядок навчання бойової дружини»⁷, що

⁵ Див.: Логвинов В. Пролог Октябрю. — Правда, 1977, 11 марта.

⁶ История СССР, 1964, № 2, с. 24—32.

⁷ Див.: Высший подъем революции 1905—1907 гг. М., 1955. Ч. I, док. № 473; Ч. II, док. № 100.

належать місцевим бойовим організаціям РСДРП та робітникам-дружинникам, своїми основними положеннями безпосередньо перекликаються з пропозиціями В. І. Леніна, висловленими в його статтях і листах в приводу повстання. Це свідчить про те, що Володимир Ілліч добре знав і розумів погляди робітників на збройну боротьбу і що дружинники у своїй діяльності керувалися конкретними ленінськими вказівками.

Широкі соціальні узагальнення на основі синтезу джерел можуть бути зроблені в різних розділах історичної науки. Наведемо деякі приклади з досвіду роботи кафедри архівознавства і спеціальних історичних дисциплін Київського державного університету. Відомо, що в дослідженнях, присвячених зростанню монополістичних організацій у Росії періоду імперіалізму, нерідко використовуються статuti різних акціонерних товариств та інших промислових і торговельних об'єднань (Продамет, Продвугілля, Продвагон та ін.), які займали панівне становище в економіці країни. Однак вивчення самих лише статутів і положень недостатнє для правильного висвітлення стану розвитку, місця і ролі цих об'єднань у системі господарства країни. Із статутів вони постають як скромні, з незначним складським капіталом, акціонерні контори. Тим часом матеріали архівів, зокрема ділові папери, переконливо показують, що ці акціонерні товариства зосереджували в своїх руках від 50—60% до 90—100% усього виробництва, а також ринки збуту.

Важливим аспектом синтезу джерел є зіставлення опублікованих офіційних документів тієї чи іншої установи і неопублікованих матеріалів, що зберігаються в архівних фондах відповідних установ, наприклад, банків, фабричних інспекторів Російської імперії та ін. Так, в офіційних «Звітах» і «Оглядах» Селянського поземельного банку часто підкреслюється, що він продавав свої землі і виділяв позички на придбання поміщицьких земель переважно безземельним і малоземельним (до 1,5 десятини) селянам. Таких, за підрахунками Л. Н. Скорнякова, який спирався на дані опублікованих звітів банку, налічувалося 54,7%. З цього, здається, можна зробити висновок, що чим меншим був наділ, тим більше знаходилося покупців землі із зазначеної категорії селян, тобто, щоб звертатися в банк їх змушувала в основному бідність. Однак при зіставленні даних офіційної статистики з іншими документами цей висновок повністю спростовується. Зокрема, з неопублікованих поземельно-майнових списків селян, які зверталися в банк, видно, що багато з них, володіючи наділами від 0,5 до 1,5 десятин, в той же час мали до 10 волів і коней, до 5 корів, 5—10 голів дрібної домашньої худоби⁸.

Таким чином, в опублікованих звітах яскраво відбилися плутанина і фальш офіційної статистики, яка, за словами В. І. Леніна, *змішує* в «...групі господарств, що мають до 2 гектарів землі, *мільйони* пролетарів без коня, без великої худоби, з самим тільки городом або клатиком картопляного поля, і *тисячі* великих господарів, капіталістів, що ведуть на 1—2 десятинах велике скотарське або городне і т. п. підприємство»⁹.

Тільки сукупне вивчення документів (опублікованих звітів і архівних матеріалів) дає можливість зробити висновок, що його на основі інших джерел сформулював В. І. Ленін: «Головна лінія розвитку капіталістичного землеробства полягає саме в тому, що *дрібне* господарство, *лишаючись дрібним* за площею землі, *перетворюється в велике*

⁸ Київський обласний державний архів, ф. 1635, оп. 11, спр. 89, арк. 387.

⁹ Ленін В. І. Капіталістичний лад сучасного землеробства. — Повне збір. творів, т. 19, с. 319.

за розмірами виробництва, за розвитком скотарства, за розмірами удобрення, за розвитком застосування машин і т. п.»¹⁰.

Значні результати приносить комплексне вивчення джерел статистичного характеру. Так, зіставляючи статистичні та діловодні матеріали, ми дійшли висновку, що офіційні дані про кількість страйків на фабриках і заводах Полтавської губернії за 1905 р. применшені. Того року їх відбулося не 93, як свідчить урядова статистика, а 116, як це видно з документів фонду окружного фабричного інспектора. Отже, тільки використання всієї повноти джерел, їх зіставлення і перевірка дають можливість зробити правильні підрахунки кількості страйків та їх учасників по губерніях і за різні роки. Так, незважаючи на те, що архівні фонди жандармських управлінь містять більш повні відомості про розмах революційного руху, ніж матеріали фабричної інспекції, обмежуватися ними не можна. Ці відомості слід перепроверити і уточнювати за даліми листівок РСДРП, місцевих партійних комітетів, преси, спогадів тощо. Наприклад, представник Полтавського губерньського жандармського управління по Кременчуцькому повіту у своєму донесенні від 14 травня 1905 р. опротестовував кореспонденцію в пресі про страйки робітників Крюківських залізничних майстерень, тимчасом як насправді там відбулося два політичних виступи з великою кількістю учасників¹¹.

Відомості жандармських управлінь, фабричної інспекції тощо доцільно зіставляти також із законодавчими матеріалами, до яких можна застосувати статистичний метод, тобто метод підрахунку кількості актів, спрямованих на посилення поліції, судів, жандармерії та інших каральних органів царизму. Такий підрахунок досить яскраво, хоч і опосередковано, показує розмах революційного руху. Якщо в 1900 р. царським урядом по українських губерніях було видано 64 каральних законоположення, то в 1916 р. — 184 (тобто їх кількість за цей час зросла майже в три рази).

Статистичний метод вивчення законодавчих актів дає можливість не лише зайвий раз підтвердити дані інших джерел, а й доповнити їх новими конкретними фактами. Так, відомо, що найбільшою активністю в губерніях України відзначався революційний рух на Катеринославщині. Протягом 1900—1916 рр. по цій губернії було видано 819 законодавчих актів, спрямованих на посилення каральних органів. Це зовсім не випадково, адже тут були сконцентровані найбільш численні і найбільш організовані загоны робітничого класу.

З позицій лєнінської партійності слід підходити до синтезу джерел сучасного періоду, зокрема при викритті фальсифікацій історичної правди нашими ідейними противниками, улюбленим прийомом яких є висмикування «фактиків» із загальної сукупності фактів.

Викриваючи різні способи апологетики капіталізму буржуазними вченими і публіцистами, В. І. Ленін писав: «Буржуазні вчені й публіцисти виступають захисниками імперіалізму звичайно в трохи прикритій формі, затушовуючи повне панування імперіалізму і його глибокі корені, стараючись висунути на перший план деталі й другорядні подробиці, силкуючись відвернути увагу від істотного...»¹².

¹⁰ Ленін В. І. Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві: Випуск І. Капіталізм і землеробство в Сполучених Штатах Америки.— Повне збір. творів, т. 27, с. 180.

¹¹ О лєнінскої методології в роботі над історическими істочниками. К., 1970, с. 66.

¹² Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму (Популярний нарис).— Повне збір. творів, т. 27, с. 382—383.

В наші дні ленінська вимога про необхідність урахування істотних, основних фактів у загальноісторичному синтезі набуває надзвичайно важливого значення. Адже саме посиляючись на односторонньо підібрані і відкидаючи небажані для них джерела і факти, буржуазні критики соціалізму намагаються довести, що в сучасному світі виникла зовсім нова ситуація, при якій розвиток капіталістичних країн не може йти по шляху до соціалізму. Добираючи джерела і факти про «найновіші зміни» в капіталістичному світі лише у сфері виробничо-технічних, демографічних і культурно-освітніх факторів, вони ігнорують головне — те, що для капіталізму залишилися притаманними всі основні його вади і суперечності, що останнім часом ще більше загострилися, і усунути які можна лише шляхом революційної ліквідації приватновласницької основи старого суспільства. Так, висувачи на передній план, замість істотного, другорядні деталі, апологети імперіалізму намагаються заперечити всесвітньо-історичне значення досвіду Великого Жовтня і революційних перетворень у країнах соціалізму.

При проведенні всіх дослідницьких операцій, пов'язаних із синтезом та комплексним вивченням джерел, виявляються позиція історика, його погляди і ставлення до дійсності та до матеріалу, в якому вона тією чи іншою мірою відображена. По тому, які джерела відбирає дослідник, як він їх систематизує і вивчає, можна судити про його наукову і політичну зрілість.

Цінність будь-якої дослідницької праці визначається насамперед науковим світоглядом і рівнем, життєвою позицією автора, його вмінням послідовно дотримуватися ленінських принципів партійності та історизму при аналізі соціальних процесів.

В. И. Стрельский

КОМПЛЕКСНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ИСТОЧНИКОВ — ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ ИХ НАУЧНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Резюме

В статье раскрыто методологическое значение комплексного изучения источников для исследовательской работы историков, показана необходимость установления генеалогических и других связей между документами, подчеркнуто, что только синтез документов и фактов открывает путь к широкому историческим обобщениям.

* * *

КРИТИКА СУЧАСНИХ БУРЖУАЗНИХ І РЕФОРМІСТСЬКИХ
ТЕОРІЙ ІМПЕРІАЛІЗМУ

Сучасна епоха ознаменована новими великими успіхами сил соціалізму в протиборстві двох систем. Вплив ідей комунізму з дедалі зростаючою силою виявляється у всіх, навіть найвіддаленіших місцях планети. І сучасні апологети капіталізму не можуть не рахуватися з тією величезною і притягальною силою марксизму-ленінізму взагалі і ленінського вчення про імперіалізм зокрема, яке поряд з іншими складовими частинами ленінської теоретичної спадщини, стало «неоціненною ідейно-теоретичною і методологічною зброєю революонерів усіх країн...»¹.

Хід історичного розвитку цілком підтвердив правильність передбачення В. І. Леніна щодо характеру внутрішніх процесів імперіалізму. Це, однак, не відбиває охоту у буржуазних ідеологів «спростовувати» марксизм-ленінізм. Навпаки, переможна хода ідей ленінізму спонукає захисників капіталу вишукувати нові методи різного роду «спростовувань» і фальсифікацій.

Якщо 15—20 років тому вони намагалися ігнорувати вчення В. І. Леніна про імперіалізм (навіть сам термін «імперіалізм» вважався ними ненауковим), то нині ідеологи антикомунізму вже не спроможні заперечувати значення цієї ленінської теорії. Багато з них (хоча б формально) вимушені визнати наукову цінність висновків В. І. Леніна². Так, західнонімецький історик Г. К. Шредер вимушений визнати, що це вчення «...в історичному плані виявилось надзвичайно дійовим і сьогодні... знаходить все ще багато прибічників»³. Буржуазні теоретики радикально змінили також і своє ставлення до терміна «імперіалізм». Вони вже вважають недоречним повторювати вислів англійського історика К. Ханкока, нібито імперіалізм не може бути науковим поняттям, що це всього-на-всього «бойовий лозунг комуністичної зовнішньополітичної доктрини»⁴. Сьогодні, коли термін «імперіалізм» увійшов в ужиток на Заході, одне з найважливіших завдань буржуазна історична наука бачить у створенні «універсальної», «всеохоплюючої» теорії, здатної «спростувати» і «замінити» ленінську теорію імперіалізму. Разом з тим, автори подібних теорій намагаються внести «суттєвий вклад» в «добудову» загальносоціологічної доктрини «індустріального суспільства», що слугує, як відомо, для буржуазно-апологетичної підміни поняття «капіталізм».

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 3.

² Див., наприклад: Mommsen W. Imperialismstheorien: Ein Überblick über die neueren Imperialismusinterpretationen. Göttingen, 1977, S. 54—55; Wehler H.-U. Bismarck und Imperialismus. Köln — (West) Berlin, 1969, S. 21; Schröder H.-Ch. Sozialistische Imperialismusdeutung: Studien zu ihrer Geschichte. Göttingen, 1973, S. 41—56; Brown M. B. After imperialism. New York, 1970, p. 529—535.

³ Schröder H.-Ch. Op. cit., S. 5.

⁴ Цит. за кн.: Wehler H.-U. Op. cit., S. 24.

Найголовніша роль у виконанні такого соціального замовлення відводиться так званій «соціальній історії» — порівняно новій течії в буржуазній історіографії, яка знайшла поширення в країнах Західної Європи з кінця 60-х років⁵. Основним її завданням є розробка теорій, здатних, за переконаннями їх творців, протистояти марксистсько-ленінському вченню про об'єктивні закони історичного розвитку. Вивчення суспільних явищ, проблем економічної історії змусило «соціальних істориків» вдосконалювати концептуальний арсенал, методику наукових досліджень, прагнути до «синтезу» з іншими суспільними науками — соціологією, політологією, соціальною і економічною теорією. Вивчаючи і пояснюючи «колективні історичні феномени», «соціальна історія», за словами західнонімецького реакційного історика Т. Шідера, повинна тим самим «бити історичний матеріалізм його ж власною зброєю»⁶.

На протигагу марксистському вченню про суспільно-економічні форми «соціальні історики» висунули антинаукову теорію «модернізації», що уявляє історичний процес як еволюційний розвиток. На їх погляд, він проходить три стадії: «аграрне суспільство», «індустріальне суспільство» і «постіндустріальне суспільство», тобто «неокапіталізм», який нібито йде на зміну сучасному капіталізму.

В минулому заперечення буржуазними істориками історичного місця імперіалізму як вищої і останньої стадії капіталізму супроводжувалося відкиданням будь-яких зв'язків імперіалістичної політики з економічними процесами в надрах капіталістичного суспільства. В 20-х і 30-х роках ХХ ст. в буржуазній літературі переважали етатистсько-націоналістичні теорії імперіалізму (М. Ленц, Е. Маркс, У. Ленджер). В умовах «холодної війни», розв'язаної у другій половині 40-х років проти СРСР і країн народної демократії найбільш реакційними мілітаристськими колами США та Великобританії, спростовування ленінської теорії імперіалізму стало функціональним обов'язком багатьох «наукових» та «інформаційних» центрів, утворених в багатьох капіталістичних країнах. Англійський історик Робінсон, якого один з буржуазних соціологів назвав «матадором холодної війни»⁷, відверто заявляв, що у своїх творах він ставить собі за мету розвіяти «застарілий міф про економічний імперіалізм»⁸. Основний тон в цих зусиллях задавали запеклі антикомуністи Ганн, Страус-Хюпе, єзуїт Петер Дьюган, політолог Г. Кіссінджер, який став пізніше радником американського президента Р. Ніксона з проблем національної безпеки. Головним центром боротьби проти матеріалістичних трактувань імперіалізму став Гуверівський інститут штату Каліфорнія (США). Серед «спростовувачів» ленінської теорії імперіалізму в той період було немало емігрантів з країн народної демократії, чий «твори» переповнювали злісні наклепи на соціалізм.

Органічний взаємозв'язок між «неекономічними» теоріями імперіалізму і неприкритим антикомунізмом геть-чисто позбавляв авторів таких теорій будь-якої переконливості в очах представників так званої

⁵ Див.: Irmschler K., Lozek G. Historismus und Sozialgeschichte in der gegenwärtigen bürgerlichen Geschichtsschreibung. — Zeitschr. für Geschichtswissenschaft. 1979, H. 3, S. 197.

⁶ Шидер Г. Возможности и границы сравнительных методов в исторических науках. — В сб.: Философия и методология истории (Под ред. И. С. Кона). Москва, 1977, с. 145.

⁷ Hallgarten G. W. F. Der Imperialismus in der historischen Diskussion des Westen nach dem Zweiten Weltkrieg. — Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. Düsseldorf, 1973, S. 431.

⁸ Ibidem, S. 422.

«об'єктивної» буржуазної науки. Тому нинішні «соціальні історики», які виступають під прапором «об'єктивізму» і «неупередженості», обстоюють створення «відкритих», «плюралістичних теорій», вже не наважуються ігнорувати економічний фактор при вивченні імперіалізму. Однак, визнаючи роль економічних процесів у виникненні і становленні імперіалізму, буржуазні і реформістські дослідники при всіх їх розбіжностях в оцінках тих або інших явищ імперіалізму на диво однастайні в одному — прагненні розірвати внутрішній взаємозв'язок між монополією і всією сукупністю основних ознак системи імперіалізму. Як цілком слушно підмітив західнонімецький комуніст Г. Юнг, саме з цією метою буржуазні апологети намагаються зобразити монополістичний капіталізм та імперіалізм як два незалежних один від одного явища, не з'єднаних між собою причинно-наслідковими зв'язками⁹.

В «соціальній історії» ФРН буржуазні дослідники виділяють два напрями трактування імперіалізму: «соціально-психологічний» та «економічний»¹⁰ (останній доречніше було б назвати «псевдоекономічним»). Найбільш яскравим представником «соціально-психологічного трактування» імперіалізму в буржуазній історіографії є плодовитий західнонімецький історик В. Моммзен. Його концепція зводить імперіалізм до зовнішньополітичної експансії 1882—1914 рр., пібито викликаної націоналістичним психозом. В. Моммзен, як і всі інші буржуазні історики, повністю заперечує об'єктивні, внутрішньо притаманні монополістичній стадії капіталізму рушійні сили імперіалістичної експансії. Він штучно відокремлює загарбницькі зазіхання монополістичної буржуазії від об'єктивних причин, що сягають своїм корінням у виробничі відносини, і в такому, ізольованому вигляді видає їх за первинні причини імперіалізму. Відводячи певну роль в імперіалістичній експансії економічним факторам, В. Моммзен разом з тим особливо підкреслює, що «економічні мотиви... мають місце лише в комбінації з націоналістично забарвленою політичною пожадливістю і спрямовані на розпалювання імперіалістичних пристрастей»¹¹.

Встановлення факту, що особлива агресивність імперіалізму виступає звичайно під націоналістичною, шовіністичною оболонкою, не є «першовідкриттям» буржуазної історіографії, підкреслює відомий дослідник проблем німецького імперіалізму, історик з НДР В. Гуче¹². Марксистська історична наука на основі величезного документального матеріалу довела, що пропаганда імперіалістичної експансії була справою численного загону ідеологів і публіцистів пануючого класу. Висновки вчених-марксистів переконливо свідчать, що основна мета імперіалістичної ідеології полягає в підготовці актів експансії, розпалюванні серед населення метрополії загарбницьких настроїв тощо. В цьому розумінні економічні мотиви і «політичні ідеї» експансіонізму безумовно зливаються воедино. Однак сама «модель», що видає націоналістичну ідеологію за «першопричину» імперіалізму та імперіалістичної політики, перебуває в явній суперечності з об'єктивними закономірностями історичного процесу.

В. Моммзен, залишаючи за економічними мотивами чисто стимулюючу роль у «дозріванні» імперіалізму, пише, що «тільки в прокрусто-

⁹ Marxistische Blätter. Frankfurt am Main, 1974, H. 4, S. 61.

¹⁰ Див.: Baumgart W. Deutschland im Zeitalter des Imperialismus (1890—1914). Frankfurt am Main, 1972, S. 34.

¹¹ Mommsen W. Das Zeitalter des Imperialismus. Frankfurt am Main, 1969, S. 19.

¹² Gutsche W. Zur Imperialismus-Apologie in der BRD: „Neue“ Imperialismusdeutungen in der BRD-Historiographie zur deutschen Geschichte 1898 bis 1917. Berlin, 1975, S. 40.

вому ложі націоналістичного суперництва розвиває сучасний капіталізм імперіалістичні риси»¹³. Питання про причини цього націоналізму, який всього за кілька років досягає масштабів імперіалізму, що визначається Моммзеном насамперед як «екстремальна форма націоналістичного способу мислення», залишається без зрозумілої відповіді. Західнонімецький історик обмежується у зв'язку з цим невизначними вказівками на зміну політичних і соціальних відносин в Європі, на нестабільність політичної системи і на «економічне суперництво великих держав», яке «зміцнює націоналістичні передсуди серед європейських народів»¹⁴, і, таким чином, він по суті ухиляється від наукового аналізування цієї проблеми.

Носіями націоналізму в Моммзена виступають «середні прошарки», які, будучи розореними в ході капіталістичної конкуренції, шукають врятування в територіальних загарбаннях. «Правлячі кола промисловості», на його погляд, завжди виступали за мир, і лише з початком першої світової війни вони нібито раптом захопилися націоналістичною ідеєю і були «висунуті в найпередовіші ряди прибічників безмежного аннексіонізму». Причини такого миттєвого «чудодійного перевтілення» «капітанів промисловості» з миротворців на аннексіоністів Моммзен не пояснює. Побіжні та поверхові згадки про тенденції до концентрації промислового і банківського капіталу, а також про зазіхання німецької буржуазії на її участь у «світовій політиці» знадобилися західнонімецькому історику не для того, щоб підкреслити значення цих факторів, а тільки для надання його теорії подоби «повної об'єктивності» і всебічності.

Повністю ігноруючи об'єктивні протиріччя капіталізму і загострення їх в епоху імперіалізму, Моммзен слідом за Каутським, Шумпетером силкується довести, що монополізація капіталу нібито веде до «міжнародної кооперації», а «величезні капіталовкладення провідних індустріальних країн Європи в заморських територіях» прокладають шлях до такого «світового господарства», з якого «усі партнери в різних пропорціях мають належний їм прибуток»¹⁵. Ідилічні картини «чистого капіталізму» не мають нічого спільного з справжнім імперіалізмом, який відрізняється жорстокими сутичками монополістичних гігантів на міжнародних ринках (такі сутички раз у раз набирають характеру торговельної і митної війни між імперіалістичними державами). Характерні для Моммзена уявлення про сучасний капіталізм викликають іронічні коментарі навіть з боку багатьох представників буржуазної економічної науки.

Ототожнення імперіалізму з «гіпертрофованим націоналізмом» значно поширилося в традиційній буржуазній історіографії ФРН¹⁶. Саме таке трактування характерне для таких істориків ФРН, як Т. Шідер, П. Кільманзег, В. Баумгарт та ін.¹⁷ Зокрема, В. Баумгарт зв'язує походження націоналізму з «соціально-психологічним фактором страху» одних держав перед іншими, а також з такими «первісними інстинктами людей», як дух пошуку, загарбницькі поривання і пристрасть до пригод, що, як вважає за необхідне підкреслити цей історик, не мають

¹³ Mommsen W. Das Zeitalter des Imperialismus. S. 19.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, S. 64.

¹⁶ Див.: Патрушев А. И. Несостоятельность концепций империализма в буржуазной историографии ФРГ. — Новая и новейшая история, 1978, № 5, с. 50—63.

¹⁷ Schieder T. Staat und Nation. Zur Entwicklung des Deutschen Nationalbewußtsein seit 1871.— 100 Jahre Deutsche Geschichte. Hamburg, 1971; Kielmansegg P. Deutschland und der Erste Weltkrieg. Frankfurt am Main, 1968; Baumgart W. Op. cit.

нічого спільного з монополістичним капіталізмом, а виступають перед нами як «нічим не обумовлені передумови західного імперіалізму»¹⁸. Згадані автори, однак, не видають себе за творців окремих «нових» теорій імперіалізму, а В. Баумгарт взагалі заперечує можливість відшукування загальних теорій, пропонуючи натомість «соціально-психологічні спроби пояснень»¹⁹.

Моммзен, навпаки, вже протягом десятиріччя працює над «всеохоплюючою» теорією, яка б дала «глобальне» пояснення системи імперіалізму. Можливість розробки такої теорії він бачить у злитті створеної ним в попередніх працях «моделі» з найновішими концепціями імперіалізму буржуазних істориків ФРН та інших країн. Усвідомивши, очевидно, що зведення імперіалізму до «гіпертрофованого націоналізму» являє собою досить наївне пояснення, надто уразливе для критики, він почав більше уваги приділяти внутрішньополітичним факторам у процесі виникнення імперіалізму, що знайшло відбиття в опублікованій ним праці «Імперіалізм в період нового часу як внутрішньополітичний феномен» (1971 р.)²⁰. Проте в останні два роки Моммзен круто змінив свою точку зору стосовно ролі внутрішньополітичних і економічних факторів у становленні імперіалізму. Він вважає небезпечною думку тих дослідників, які вважають, що «будь-яка економічна система, орієнтована на торгову експансію, сама по собі є імперіалізмом». У нього викликає занепокоєння той факт, що подібне сприйняття «неформального імперіалізму» в країнах «третього світу» нині одержало «марксистську інтерпретацію». «З таким розумінням,— застерігає своїх буржуазних колег Моммзен,— сьогодні можна впритул наблизитися до ходячої думки, яка покладає відповідальність за імперіалізм на структури великих багатонаціональних корпорацій»²¹.

З граничним цинізмом він заявляє про своє відверте бажання взяти під захист такі корпорації, що піддаються, як відомо, справедливій критиці у всіх країнах. В одній з своїх статей західнонімецький історик вводить нове поняття — вигаданий ним «фінансовий імперіалізм», який виступає у нього антиподом фінансового капіталу. На його думку, фінансовий імперіалізм до 1914 р. аж ніяк не можна розглядати як необхідний продукт капіталістичної системи на певній фазі її розвитку. Фінансисти і ділки після закінчення залізничного буму побачили можливості проникнення в регіони, які до того не були відкриті для індустріальної системи, і фінансовий імперіалізм став значною мірою побічним продуктом тимчасового розвитку індустріальних суспільств. Фінансово-імперіалістичні проекти іноді приходили на допомогу окремим банкірам, купцям і промисловцям в умовах кон'юктурних труднощів, але до них зверталися не через те, що існував надлишок капіталу або були відсутні можливості його інвестування, а через віру в легкий і одержуваний без особливих зусиль фантастичний прибуток. «Вже через це,— робить висновок Моммзен,— не можна фінансовий імперіалізм у цьому розумінні розглядати як прямий продукт монополістичного «фінансового капіталу»²².

Зміст такого штучного відмежування авантюристичного зажерливого «фінансового імперіалізму» від «респектабельного» фінансового

¹⁸ Baumgart W. Op. cit., S. 28, 34.

¹⁹ Ibidem, S. 34.

²⁰ Der moderne Imperialismus. Hrg. von W. J. Mommsen. Stuttgart, 1971, S. 14—69.

²¹ Mommsen W. Europäischer Finanzimperialismus vor 1914: Ein Beitrag zu einer pluralistischen Theorie des Imperialismus.— Historische Zeitschrift, München, 1977, H. 1, S. 20.

²² Ibidem, S. 81.

капіталу гранично ясний. Моммзену просто необхідно «довести», що міжнародний фінансовий капітал нібито ніколи не мав ніякого відношення до колоніального розбою, а нині його діяльність має мало не філантропічний характер. Обіляючи фінансовий капітал, буржуазний історик твердить про те, що він взагалі мав вельми далеке відношення до імперіалізму, бо такого роду капітал в 1900—1914 рр. був нібито не правилом, а винятком, особливо в Англії, Франції і навіть у США. Це надто поширений спосіб «спростування» ленінського вчення про імперіалізм. Буржуазні критики твердять, що нібито Ленін (слідом за Р. Гільфердінгом), аналізуючи економічне становище в Німеччині, де фінансовий капітал дійсно одержав значний розвиток, зробив без достатніх підстав висновок про такий же сильний розвиток фінансового капіталу й в інших країнах капіталізму.

Подібні домисли буржуазних істориків випливають з того, що вони цілком ототожнюють ленінське визначення фінансового капіталу з визначенням, зробленим Гільфердінгом. Вони обходять суттєву відмінність між цими двома визначеннями: Гільфердінг називав фінансовим капіталом такий капітал, який перебуває в розпорядженні банків і застосовується промисловцями, а у В. І. Леніна — це результат злиття монополістичного банківського капіталу з капіталом промислових монополій²³.

Буржуазні апологети зовсім ігнорують ленінські положення про утворення фінансового капіталу, зокрема, про те, що він є природним для цілком визначеного ступеня розвитку монополій.

Відставання окремих країн капіталізму за рівнем концентрації і централізації капіталу та утворення монополій — це закономірне явище капіталістичної дійсності. Але твердження про те, що в Англії і Франції до 1914 р. фінансовий капітал був не правилом, а винятком, не має нічого спільного з історичними фактами. Лондон, наприклад, в той час був світовим центром фінансового капіталу. У 1910 р. Англії належало 25% усіх цінних паперів²⁴. Англійський банк «Креді-Ліоне» і група Ротшильда у Франції, наприклад, були одночасно гігантськими власниками не тільки банківського, а й промислового капіталу.

Нападки на ленінську теорію імперіалізму і апологетика фінансового капіталу становлять нерозривні частини єдиного завдання, над вирішенням якого буржуазна наука б'ється вже понад шість десятиріч. Нема нічого дивного в тому, що буржуазні «теоретики» імперіалізму — Д. С. Лендс, Е. Хайман (США), Р. Робінсон, Д. Галлагер, Д. К. Філдхауз (Англія), апологет капіталізму швейцарський історик Г. Люті, професор з Мюнстера Х. Гольвітцер (ФРН), силкуючись довести «антикапіталістичну сутність» імперіалізму, разом з тим старанно «спростовують» В. І. Леніна.

Однак такий примітивний спосіб апологетики капіталізму приводить до втрати довіря до буржуазної науки. Тому основне завдання буржуазна, а разом з нею і реформістська історіографія бачать в тому, щоб «відсунути» на солідну дистанцію (як ідейно-теоретично, так і хронологічно) поняття «імперіалізм» від поняття «індустріальне суспільство», що, як відомо, слугує буржуазно-політичним евфемізмом терміну «капіталістичний лад». Прибічники цього (так званого економічного) напряду роблять спробу створити «модель» імперіалізму, яка б, частково «інтегруючи» елементи ленінської теорії імперіалізму, ма-

²³ Див.: Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. — Повне зібр. творів, т. 27, с. 322—323.

²⁴ Полянський Ф. Я. Экономическая история зарубежных стран: Период империализма (1870—1917 гг.). М., 1973, с. 157.

ла вигляд справді наукової теорії і тим самим маскувала свій антимарксистський, апологетичний характер і відповідала ідеологічним потребам правосоціалістичної пропаганди.

Ці автори нерідко висловлюють свою повагу К. Марксу і В. І. Леніну, демонстративно солідаризуючись з окремими положеннями марксизму. Г.-У. Велер, наприклад, наполегливо намагається довести, що йому зовсім чужі антимарксистські упередження. Науковими він визнає тільки, за його визначенням, «критичні» теорії імперіалізму, до яких він відносить і теорію Леніна. Велер виходить з того, що імперіалізм — «результат розвитку індустріальної суспільної системи»²⁵. «Під тиском процесу концентрації виробництва в ході структурних змін,— зазначає він,— виникла система олігополістично організованого капіталізму, який частину внутрішньої конкуренції переніс на зовнішньополітичну арену в галузь загального суперництва економічних інтересів, що перебували під протекцією держави»²⁶. Велер готовий навіть констатувати в такій «системі» «якісно новий рівень розвитку капіталізму», який ознаменовано появою монополій²⁷ (при цьому «нерівномірність зростання» капіталістичних країн привела до появи «імперіалізму»²⁸). Проте ці положення, запозичені у В. І. Леніна в спотвореному вигляді й видані за відправні пункти «своїєї» теорії імперіалізму, наведені Велером не для того, щоб розкрити закономірні зв'язки між пануванням монополій і здійсненням експансіоністської політики. Він вважає, що подібне пояснення має «моноказуальний» і однобічний характер.

Яким же шляхом реформістський історик намагається перебороти мниму «однобічність» ленінського вчення про імперіалізм? Так, як і багато його колег, що стоять на позиціях філософського неопозитивізму²⁹, Велер висуває на перший план ідею «рівноправ'я», «взаємозалежності» економічних і соціально-психологічних (політичних) факторів, відмовляючись таким чином від моністичного тлумачення сутності явищ³⁰. Підміняючи матеріалістичне розуміння історії «багатофакторним», «плюралістичним» підходом до розв'язання тих або інших проблем імперіалістичної системи, він на практиці приходить до визнання «дихотомії» матеріальних і духовних явищ, тобто до одного з головних методологічних канонів «нovoї історичної школи національної економії», що склалася в Німеччині ще у 80—90-і роки XIX ст.

Безперечно, «теорія» Велера, на відміну від інших буржуазних і правоопортуністичних трактувань імперіалізму, значно більшою мірою враховує економічні фактори розвитку. Але навіть «вихідне положення» теорії західнонімецького історика про те, що причинами «порушень в соціальному устрої» є «перешкоди економічного зростання у 1873—1896 рр.», явно суперечить законам історичного розвитку. Велер взагалі не зрозумів, що не короткочасні «хвороби» економічного зростання, а концентрація виробництва є суттєвою основою капіталістичної монополізації, яка веде до завершення процесу становлення імперіалізму.

Відмовляючись визнавати за економічними факторами визначальну роль у становленні імперіалізму, реформістський теоретик бачить у цьому свою головну заслугу. Він заявляє, що «спрощена модель, яка хоче пояснити імперіалізм виключно таким чином, що прямолінійно

²⁵ Wehler H.-U. Op. cit., S. 25.

²⁶ Wehler H.-U. Krisenherde des Kaiserreichs. Göttingen, 1970, S. 115.

²⁷ Imperialismus. Hrg. von H.-U. Wehler. 2. Aufl. Köln. 1972, S. 25.

²⁸ Wehler H.-U. Das Deutsche Kaiserreich 1870—1918. Köln—(West) Berlin, 1970, S. 50.

²⁹ Der moderne Imperialismus, S. 188.

³⁰ Wehler H.-U. Krisenherde..., S. 134.

виводить його з економічних цілей, яким надається першорядного характеру — така модель, безсумнівно, уводить в оману»³¹.

За Велером, не об'єктивні закономірності, а суб'єктивні уявлення правлячих кіл визначали динаміку суспільного розвитку, навіть у тому випадку, коли ці уявлення про світ були спотвореними. Тут він поділяє точку зору відомого німецького буржуазного економіста і соціолога початку ХХ ст. М. Вебера, погляди якого останнім часом отримали значне поширення на Заході. Імперіалістична політика, вважає Велер, прагнула до здійснення лише економічної мети. Основне її призначення — це досягнення «консенсусу» * правлячих кіл — великої буржуазії і феодальної аристократії з «середніми прошарками» населення. Досягти такого «консенсусу», вважає Велер, можна було тільки шляхом «стратегії відвернення» народних мас від внутрішньополітичних проблем і акцентування їх уваги на проблемах зовнішньої експансії. «За допомогою такої, раніше змальованої Макіавеллі стратегії відвернення, яка користується послугами сучасних методів, — пише він, — здійснюється спроба перетворити в життя консервативну утопію традиційної соціальної і політичної ієрархії... Мабуть, тільки по цій лінії можна простежити найважливіший мотиваційний ланцюг німецького імперіалізму з кінця 1870 року. Якщо і є спадкоємність в німецькому імперіалізмі, то не в суто економічних інтересах, а в приматі соціал-імперіалізму від Бісмарка до Гітлера»³².

Таким чином, «теорія соціал-імперіалізму» має далекосяжну мету — зняти з капіталізму історичну відповідальність не лише за виникнення імперіалістичної експансії (вона, мовляв, була йому нав'язана «доіндустріальними», феодальними елементами), а й за страхіття фашизму.

Було б, однак, помилковим вважати, що теорію «соціал-імперіалізму» Велер вважає за можливе застосовувати тільки до історії Німеччини. «Соціал-імперіалізм» він знаходить в Англії, Франції, Росії 1873—1918 рр.³³ (у США, проте, в ролі «доіндустріальних» елементів замість феодальної аристократії у нього виступають фермери, які нібито несуть відповідальність за «соціал-імперіалізм»).

«Критична теорія» імперіалізму, зібганого в розпливчастих рамках «соціал-імперіалізму», слугує насправді виправданню державно-монополістичного капіталізму, обґрунтуванню необхідності «інтеграції» робітничого руху в капіталістичній державі. У підсумованому вигляді висновки реформістського історика зводяться до конструювання псевдоальтернативи: або «соціал-імперіалізм», що переростає у фашизм при відмові робітничого класу «інтегруватися» в капіталістичній системі, або соціал-реформізм. Міркування про неприпустимість висунення в «теоретичній моделі» «первинних факторів» (у даному випадку — економічних) дали йому «підстави» приписати роль монополії як основи імперіалізму, при цьому навіть економічна експансія сучасних імперіалістичних держав розглядається ним як «квазі-імперіалізм», який нібито не має нічого спільного з колишнім, «справжнім» імперіалізмом³⁴.

Буржуазні і реформістські історики датують «кінець» епохи імперіалізму 1945 роком — роком розгрому німецького фашизму і японського мілітаризму і встановлення в Західній Німеччині та Японії буржуазно-парламентських режимів. На їх думку, починаючи з того часу,

³¹ Ibidem, S. 130.

* Цей термін, запозичений Велером у американського політолога У. Лінсета, означає ідеологічне примирення і політичне співробітництво різних соціальних груп.

³² Ibidem, S. 131.

³³ Imperialismus, S. 86.

³⁴ Wehler H.-U. Bismark und Imperialismus, S. 40.

пролетаріат інтегрувався в «індустріальній системі», і тому правлячі кола позбавилися необхідності уживати «стратегію відвернення» народних мас від внутрішньополітичних проблем і переключення їх уваги на зовнішньополітичну експансію.

Міф про «інтеграцію» пролетаріату високорозвинутих капіталістичних країн в системі державно-монополістичного капіталізму одержав значне поширення в буржуазно-реформістській науці. Проте історія капіталістичного світу післявоєнного часу (1945—1980 рр.) не дає ні найменших підстав для висновків про настання «класової гармонії», про «вростання пролетаріату» в політичну систему пізнього капіталізму. Навпаки, незаперечні факти свідчать про зростання організованості і політичної активності пролетаріату. За три десятиріччя чисельність учасників страйкової боротьби (з 1946 по 1975 рр.) зросла з 3,55 млн. до 20 млн. чол.³⁵ Зближення економічної і політичної боротьби пролетаріату та інших прошарків населення не раз приводило до виникнення найгостріших соціально-політичних криз, які розхитували підвалини державно-монополістичного капіталізму.

Спад в капіталістичній економіці, що розпочався весною 1980 р., серйозно ускладнив умови боротьби пролетаріату за свої економічні і політичні права. Незважаючи на зростання безробіття (нині тільки в країнах високорозвинутого капіталізму від нього страждає понад 17,1 млн. чол.)³⁶, капіталізму не вдалося, на відміну від ситуації 30-х рр., добитися зниження рівня страйкової боротьби. Навпаки, посилюється тенденція до виступів політичного характеру проти всієї системи державно-монополістичного капіталізму. «Тут виявилися,— відзначив кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Б. М. Пономарьов,— зросла організованість і бойовитість робітничого класу. Далися взнаки нові міжнародні умови — успіхи реального соціалізму»³⁷. Все це рішуче спростовує будь-які домисли про мниму «інтеграцію» пролетаріату в капіталістичному суспільстві.

Слід зазначити, що реалії сучасного монополістичного капіталізму (зокрема, посилення антиімперіалістичної боротьби) примушують частину апологетів визнати існування імперіалізму і необхідність його «подолання» в умовах сучасного капіталізму. Це привело до появи в 60-х — 70-х роках порівняно нечисленних буржуазних теорій «економічного імперіалізму», що трактують останній як систему стосунків індустріально розвинутих країн з країнами, що розвиваються. Творці таких теорій, одягаючись в тогу «противників імперіалізму», демагогічно закликають до здійснення «стратегії змін» у міжнародних економічних відносинах, здатних нібито радикально змінити природу сучасного імперіалізму. Деякі з них (Ф. Перру, Ф. Клафковський, І. Галтунг, А. Ходгарт та ін.) по-наклепницькому зачисляють до «суб'єктів імперіалізму» СРСР та інші соціалістичні країни.

Виникнення теорій «економічного імперіалізму» — порівняно нове явище в буржуазній соціальній науці. Але в зв'язку з посиленням внутрішньополітичної напруженості в країнах капіталізму, а також з загостренням суперечностей між країнами, що визволилися, з одного боку, та імперіалістичними державами — з іншого, буржуазні державні діячі виявляють велику зацікавленість в такого роду теоріях, у виробленні різноманітних прогнозів міжнародного економічного розвитку, розробці конкретних наукових рекомендацій в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.

³⁵ Ленинская теория империализма и современность. М., 1977, с. 328.

³⁶ Мировая экономика и международные отношения, 1980, № 9, с. 81.

³⁷ Правда, 1979, 22 мая.

Теорії «економічного імперіалізму» більшою мірою, ніж інші трактування імперіалізму, можуть виконувати «практично-прикладні» функції буржуазної соціальної науки. Визнання теоретиками «економічного імперіалізму» окремих непривабливих рис капіталістичної дійсності не йде далі того, щоб ці «викриття» позбавляли їх можливості захищати капіталізм в цілому і монополістичний капіталізм, зокрема.

Саме на таких позиціях стоїть американський економіст і соціолог Д. Гелбрейт. Трактуючи «економічний імперіалізм» як систему економічних міжнародних відносин індустріально розвинутих країн з державами «третього світу», він не заперечує (як це робить багато його буржуазних колег) зв'язок системи неоколоніального пограбування із засиллям корпорацій (так званої «техноструктури») в сучасному капіталістичному світі³⁸. Проте таке важливе зізнання не привело його до висновків щодо справжньої ролі монополістичного капіталу. Навпаки, підміна цього поняття терміном «техноструктура», бездоказові міркування про мниму «втрату» володарями капіталу влади над монополістичними корпораціями розчистили Гелбрейту шлях для апологетики монополій.

Намітивши ряд утопічних заходів «регулювання» системи сучасного державно-монополістичного капіталу, він став прославляти «миротворучу» місію транснаціональних корпорацій (ТНК), яку вони нібито покликані виконати, якщо над ними буде встановлено «суспільний контроль»³⁹. Але оскільки під таким контролем Гелбрейт розуміє керівництво корпораціями з боку буржуазної держави при існуванні державної і приватномонополістичної власності, то, зрозуміло, ні про які зміни мети корпорацій, нібито вимушених служити «суспільним інтересам», не може бути й мови.

Сучасні монополії у погоні за монополістичним надприбутком не можуть реалізувати своє економічне панування інакше, як через механізм монопольно високих цін, шляхом придушення конкурентів, експлуатації і пограбування трудящих високорозвинутих держав і країн, що розвиваються. Сіючи ілюзії мнимої можливості «ліквідації імперіалізму», усунення системи неоколоніального панування в умовах збереження влади монополістичного капіталу, Гелбрейт та інші теоретики «економічного імперіалізму» незалежно від їхніх суб'єктивних спонукань виступають в неприглядній ролі захисників імперіалістичного гноблення.

З відвертою апологетикою імперіалізму (особливо американського) виступає соціолог і політичний діяч США З. Бжезінський. У книзі «Між двома століттями. Роль Америки в технотронній ері» він пише про те, що ставлення США до всього світу складне і розглядати його як імперіалістичне, як це роблять марксисты, неправомірно, бо при цьому нібито ігнорується роль науково-технічної революції⁴⁰. Бжезінський хоч і називає таке ставлення «імперіалізмом», але уточнює, що воно базується на «найкращих мотивах». Подібний «імперіалізм», продовжує він, нібито пов'язаний з прагненням США «поширити знання» і принести передову технологію, зокрема у країни, що розвиваються. Сторінкою нижче він зазначає, що помилкою є наклеювання на це ярлика імперіалізму⁴¹.

³⁸ Гелбрейт Д. Экономические теории и цели общества. М., 1976, с. 161—176.

³⁹ Galbraith J. The defence of multinational company.—Harvard business review. Boston, 1978, vol. 56, N 2, p. 83—90.

⁴⁰ Brzezinski Z. Between Two Ages. Americas Role in The Technotronic Era. New York, 1970, p. 33—34.

⁴¹ Ibidem, p. 34.

Логічна непослідовність в міркуваннях американського соціолога поєднується з грубими перекрученнями дійсності. Проникнення американського капіталу в країни, що розвиваються, аж ніяк не зв'язане із запровадженням передової технології. В арабських нафтодобувних країнах, наприклад, американські монополії застосовують технічні новинки лише в галузях, пов'язаних з видобутком нафти, тобто в тих, які забезпечують найбільші прибутки. У багатьох державах, що визволилися, як влучно підмітив економіст і політолог С. Хаймер (США), діяльність американських ТНК веде до «розвитку недорозвинутості»⁴². Спроби Бжезінського довести, що імперіалізм нібито «переборений» науково-технічною революцією, поставленою на службу монополістичного капіталу, являють собою примітивну апологію імперіалістичної експансії США.

«Конструюванням» новітніх теорій імперіалізму нині зайнята велика кількість буржуазних, реформістських і «ліво-ревізійністських» ідеологів⁴³. Багато з них часто цілком свідомо перетворюють «імперіалізм» в поняття розпливчате і невиразне. Проте найбільш далекоглядні апологети капіталізму чітко усвідомлюють уразливість такої позиції буржуазної науки в ідейному протиборстві з марксизмом-ленінізмом. Так, В. Моммсен з жалем вимушений визнати, що, незважаючи на всі критичні нападки і «очевидні факти», які наводяться буржуазними ідеологами для «спростування» теорії марксизму-ленінізму, вона «...завдяки своїй значній логічній єдності» і в наші дні зберігає велику привабливість⁴⁴.

Однак притягальна сила ленінської теорії імперіалізму не лише в логічній єдності, а в тому, що вона залишається зброєю революційного перетворення світу, що вона з надзвичайною силою і дивовижною проникливістю передбачила і точно предрекла розвиток тих рис сучасного капіталізму, які в часи її створення перебували ще в стані зародження і початкового розвитку. Кожне положення вчення В. І. Леніна про імперіалізм знаходить нове, дедалі повніше розкриття в фактах повсякденної дійсності. Триумф ідей марксизму-ленінізму виявляється в усіх сферах матеріального і духовного життя сучасного світу.

К. Д. Петряев, С. А. Матвеев

КРИТИКА СОВРЕМЕННЫХ БУРЖУАЗНЫХ И РЕФОРМИСТСКИХ ТЕОРИЙ ИМПЕРИАЛИЗМА

Резюме

В статье раскрывается несостоятельность антимарксистских концепций, с которыми выступают против ленинского учения об империализме современные буржуазные и реформистские «теоретики», показана тщетность их попыток обелить империализм, дискредитировавший себя перед человечеством.

⁴² Hymer S. Multinationale Konzerne und das Gesetz der ungleichen Entwicklung.— Imperialismus und strukturelle Gewalt: Analyse über abhängige Reproduktion. Frankfurt am Main, 1972, S. 201.

⁴³ Загальна кількість праць в буржуазній літературі, присвячених проблемі імперіалізму, на 1976 р. перевищувала 33 тис. найменувань і продовжує зростати (Див.: Hampe P. Die «ökonomische Imperialismustheorie»: Kritische Untersuchungen. München, 1976, S. 13; Wehler H.-U. Bibliographie zum Imperialismus. Göttingen, 1977, S. VIII).

⁴⁴ Mommsen W. Imperialismustheorien, S. 113.

ПОВІДОМЛЕННЯ

ДОСВІД РОЗВИТКУ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В СРСР

Р. І. ЧЕРВ'ЯКОВА (Москва)

Побудова в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства зумовила глибокі якісні зрушення в усіх галузях життя радянського народу. Ці процеси характерні і для вищої школи, яка відіграє дедалі зростаючу роль у формуванні комуністичних суспільних відносин і вихованні нової людини.

У неухильному підвищенні ролі вищої освіти в соціалістичному суспільстві знайшла відображення вимога В. І. Леніна про те, що кожний, хто береться за побудову комунізму, «...повинен зрозуміти, що тільки на основі сучасної освіти він може це створити, і, якщо він не матиме цієї освіти, комунізм лишиться тільки побажанням»¹.

У системі радянської вищої освіти існують три групи навчальних закладів: університети, політехнічні та галузеві (спеціалізовані) інститути. Провідною серед них є університети. На всіх етапах розвитку Радянської держави вища школа виступала головним джерелом формування народної інтелігенції, ефективним засобом примноження інтелектуального потенціалу суспільства. Організація соціалістичної вищої школи відбувалася в нашій країні під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна на основі його вчення про культурну революцію.

Як відомо, після перемоги Великого Жовтня Володимир Ілліч приділяв значну увагу створенню в країні принципово нової освіти, в тому числі університетської. Революційна перебудова університетів, як і всієї вищої школи, їх демократизація почалися після прийняття Раднаркомом 2 серпня 1918 р. декрету «Про прийом до вищих учбових закладів РСФРР», проект якого написав В. І. Ленін. У ньому проголошувалося право всіх громадян незалежно від їх майнового і соціального становища, національності і статі навчатися у вузах². Безкоштовність навчання, введення системи державного забезпечення студентів становили основу для здобуття вищої освіти трудящими та їх дітьми.

Перебудова системи вищої освіти була пов'язана насамперед із знищенням старої системи підготовки спеціалістів. Водночас Комуністична партія прагнула використати кращі надбання дореволюційної вітчизняної вищої школи, прогресивні традиції, які склалися у процесі боротьби передових учених і демократичного студентства проти реакційної політики царського самодержавства. Адже культурну спадщину минулого В. І. Ленін розглядав як матеріальний базис соціалізму³.

Керуючись ленінськими вказівками, партія багато уваги приділяла і приділяє університетам, ставлячи на кожному новому етапі розвитку країни перед їх професорсько-викладацьким складом певні конкретні завдання.

¹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.). — Повне збір. творів, т. 41, с. 293.

² Див.: Ленін В. І. Про прийом до вищих учбових закладів РСФРР. Проект постанови Ради Народних Комісарів. — Повне збір. творів, т. 37, с. 32.

³ Див.: Ленін В. І. Засідання ВЦВК. 29 квітня 1918 р. Доповідь про чергові завдання Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 36, с. 247.

Протягом 1918 р. у Радянській Росії було відкрито 15 університетів*. З початку 30-х років вони перетворилися на великі центри наукової думки, де готували висококваліфікованих спеціалістів із загальнонаукових дисциплін, викладачів суспільних наук, педагогів**. У 1940 р. в СРСР діяло вже 29 університетів, які щороку закінчувало в середньому близько 8 тис. чол.

Під час Великої Вітчизняної війни істотно змінився характер їх роботи, зменшилася кількість, частина з них була евакуйована в тил. Проте діючі навчальні заклади продовжували готувати спеціалістів для фронту і тилу. Їх працівники розробляли наукову тематику, безпосередньо пов'язану з тодішніми потребами країни, проводили велику громадсько-політичну роботу серед населення. На кінець війни почала відроджуватися довоєнна мережа університетів, а вже у 1951 р. вони були відкриті в усіх союзних республіках⁴.

На рубежі 50—60-х років в економічній, соціальній і політичній системі, в усіх сферах життя радянського суспільства відбулися глибокі якісні зміни. В нашій країні, зазначив XXIV з'їзд КПРС, «самовідданою працею радянських людей побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, про яке в 1918 році В. І. Ленін говорив як про майбутнє нашої країни»⁵.

В період розвинутого соціалізму посилилася роль радянської вищої освіти в суспільно-економічному і науково-технічному прогресі, в соціальних процесах, які здійснювалися під керівництвом Комуністичної партії.

Взятий партією курс на розгортання комуністичного будівництва в нашій країні зумовив необхідність дальшого вдосконалення університетської освіти. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 травня 1963 р. «Про заходи по дальшому розвитку вищої і середньої спеціальної освіти, поліпшенню підготовки і використання спеціалістів» орієнтувала професорсько-викладацький склад університетів на вдосконалення теоретичної й практичної підготовки студентів відповідно до економічних і соціальних потреб країни⁶.

Важливою віхою у розвитку вищої освіти став XXIII з'їзд КПРС, який затвердив директиви по розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр. За п'ятирічку мало бути підготовлено близько 7 млн. спеціалістів з вищою і середньою освітою⁷, тобто на 65% більше, ніж протягом 1961—1965 рр. Розширення масштабів університетської освіти в цей період здійснювалося на основі постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 3 вересня 1966 р. «Про заходи по поліпшенню під-

* Чанбарисов Ш. Х. Формирование советской университетской системы (1917—1938). Уфа, 1973, с. 131. Щоправда, в деяких працях наводяться інші цифри. Зокрема, Є. А. Беляев у статті «Организация научных исследований в университетах (на материалах СРСР і США)», опублікованій у книзі «Организация научной деятельности» (М., 1968, с. 77), Л. С. Бутягін і Ю. Л. Салтанов у монографії «Университетское образование в СССР» (М., 1957, с. 50) називають цифру 5; В. О. Міллер у книзі «Научно-техническая революция и развитие высшего образования» (М., 1974, с. 37) вказує, що в цей час було 11 університетів. Ці дослідники, очевидно, не враховують університетів, які були відкриті на ознаменування першої річниці Жовтня, але нині не існують.

** У 1920 р. система університетської освіти в країні була реорганізована: більшість університетів перетворено на інститути народної освіти, а ряд їх закрито (Горьковський, Уральський, Азербайджанський). На Україні всі університети були ліквідовані.

⁴ Научно-техническая революция и развитие высшего образования. М., 1974, с. 37.

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 43.

⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1972. Т. 8, с. 421—429.

⁷ XXIII съезд КПСС. Стенографический отчет. М., 1966. Т. 2, с. 55.

готовки спеціалістів і вдосконаленню керівництва вищою і середньою спеціальною освітою в країні»⁸. Згідно з нею в університетах стали викладати ряд нових курсів, що передбачали поєднання практичної підготовки з науково-теоретичною, особливо в галузі фізики, математики, хімії і біології. За роки восьмої п'ятирічки створено 49 нових вищих навчальних закладів, у тому числі 9 університетів⁹.

На 1970 р. в Радянському Союзі функціонувало 805 вузів, з них — 51 університет, 201 інститут промисловості і будівництва, 37 — транспорту і зв'язку, 98 — сільського господарства, 217 — освіти¹⁰. Система підготовки кадрів у вузах в основному задовольняла потреби країни, давала можливість забезпечити спеціалістами всі галузі матеріального виробництва і духовного життя.

Виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, вища школа підготувала 3,5 млн. спеціалістів. Було відкрито 65 нових вузів, зокрема 12 університетів¹¹. Планомірний розвиток вищої освіти в нашій країні відбувався відповідно до потреб народного господарства і культури.

Перспективи розвитку університетів та інститутів у роки дев'ятої п'ятирічки визначені в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні» (1972 р.), «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» (1974 р.) та ряді інших. У 1973 р. шоста сесія Верховної Ради СРСР восьмого скликання затвердила Основи законодавства про народну освіту.

Велике значення для підвищення рівня підготовки спеціалістів в університетах та інститутах мала промова Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва на Всесоюзному зльоті студентів 19 жовтня 1971 р., в якій знайшли відображення науково обгрунтовані положення з усіх основних аспектів діяльності радянської вищої школи в умовах розвинутого соціалізму. Товариш Л. І. Брежнєв поставив перед працівниками вищих навчальних закладів завдання — підвищувати якість підготовки спеціалістів, їх ідейне загартування, формувати у них матеріалістичний світогляд¹².

У матеріалах XXV з'їзду КПРС було накреслено комплексну програму розвитку і вдосконалення вищої освіти на основі підвищення ефективності й якості роботи всіх її ланок, зокрема університетської. За п'ятирічку планувалося підготувати 9,6 млн. чол. з вищою і середньою спеціальною освітою, збільшити випуск спеціалістів з нових напрямів науки і техніки, поліпшити забезпечення кадрами районів найбільш інтенсивного розвитку продуктивних сил, а також матеріальну базу всіх категорій навчальних закладів¹³.

З'їзд поставив перед працівниками університетів важливе завдання — випускати спеціалістів, що мали б ґрунтовну загальнотеоретичну підготовку, особливо з математики, фізики, хімії, біології, й оволоділи

⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1972. Т. 9, с. 125—135.

⁹ Елютин В. П. Развитие высшей школы в СССР (1966—1970). М., 1971, с. 28.

¹⁰ Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник. М., 1977, с. 218, 232—244 (підрахунки автора).

¹¹ Елютин В. П. Великий Октябрь и высшая школа. — Вестник высшей школы, 1977, № 11, с. 11.

¹² Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Промови і статті. К., 1972. Т. 3, с. 403—412.

¹³ XXV съезд КПСС. Стенографический отчет. М., 1970. Т. 2, с. 18—28.

обчислювальною технікою. Значна увага приділялася творчому засвоєнню суспільних наук, що сприяло формуванню марксистсько-ленінського світогляду й активної життєвої позиції студентської молоді.

Рішення XXV з'їзду партії з питань вищої школи були конкретизовані в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про підвищення ефективності науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах» (1978 р.). «Про вдосконалення планування підготовки спеціалістів і поліпшення використання випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів у народному господарстві» (1978 р.), «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (1979 р.).

Нині система народної освіти в нашій країні являє собою струнку мережу навчальних закладів, що пов'язані між собою єдністю цілей, спільністю завдань і принципів. В СРСР за станом на 1 січня 1980 р. діяло 870 вузів, 4357 середніх спеціальних навчальних закладів, 145 290 шкіл, 7084 професійно-технічні училища, в яких навчалися близько 100 млн. чол.

На сучасному етапі для вузівської освіти в нашій країні характерне підвищення ролі університетів в економічному і культурному житті суспільства. «У сучасному світі, — зазначав товариш Л. І. Брежнев, — діяльність університетів стає все більш значимою в економічному і соціальному житті кожної країни. Вони здійснюють підготовку висококваліфікованих спеціалістів для всіх галузей матеріального виробництва і духовного життя, вносять вагомий вклад у розвиток науково-технічної революції»¹⁴.

Успішна діяльність університетів багато в чому визначає темпи і рівень розвитку всієї народної освіти. Це забезпечує їм провідне становище серед інших вищих навчальних закладів. Про це свідчить і постійне зростання їх питомої ваги у вузівській мережі. З 1940 р. у країні відкрито 39 університетів. На початок 1980/81 навчального року їх діяло 68. В них навчалися більш як 605 тис. студентів. Насамперед в університетах вдосконалюються вже апробовані й виробляються нові методики та методи викладання, розробляються наукові основи організації навчального та науково-дослідного процесів для усіх інших вузів. Від діяльності кафедр університетів значною мірою залежать рівень загальнотеоретичної підготовки спеціалістів галузевих вузів, темпи розвитку їх мережі, стан викладання у них основних дисциплін.

Університети покликані забезпечити висококваліфікованими кадрами систему народної освіти, наукові установи і культурно-освітні заклади. Лише протягом 1971—1975 рр. вони випустили більше 400 тис. спеціалістів¹⁵, які направлені практично в усі сфери народного господарства. Про це свідчать, зокрема, підрахунки, зроблені

Роки	Сфери розподілу випускників університетів (в %)								
	проми- слові підпри- ємства	сільсько- господар- ські під- приємства	інші ор- ганізації виробни- чої сфери	вузи, тех- нікуми	проектно- конструк- торські ор- ганізації	НДІ, ака- демічні інститути	школи, ПТУ	інші ор- ганізації не- виробничої сфери	вільне працевлашту- вання
1971	15,5	1,5	5,3	4,3	17,7	5,3	28	10,4	6,9
1975	17,8	2,1	5,6	4,6	19,6	5,6	27,6	7,8	6,3

¹⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 333—334.

¹⁵ Народное хозяйство, наука и культура в СССР, с. 218 (підрахунки автора).

працівниками лабораторії НОП Дніпропетровського університету, що-до розподілу випускників природничонаукових спеціальностей університетів країни.

Як показують дані таблиці, близько третини молодих спеціалістів з університетськими дипломами були направлені на роботу в систему народної освіти і наукові установи. Водночас зменшився їх розподіл у невиробничу сферу. В роки дев'ятої п'ятирічки відбулося незначне збільшення чисельності випускників університетів на сільськогосподарських підприємствах. Особливо слід звернути увагу на той факт, що майже третина молодих спеціалістів почала працювати в загально-освітніх школах та професійно-технічних училищах, хоча основними центрами підготовки вчителів залишалися педагогічні інститути, яких у 1975 р. в країні було 220¹⁶. Це пояснюється різким зростанням в умовах науково-технічної революції потреб середньої школи в добре підготовлених з наукового і теоретичного боку вчителях. Саме такі кадри випускають насамперед університети, оснащені могутньою матеріально-лабораторною базою, де широко використовуються новітні методики і методи викладання.

Велика роль університетів і в справі підготовки викладачів для системи вищої освіти, особливо викладачів суспільних наук. У постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук», «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії» (1974 р.) вказувалося на необхідність посилення підготовки студентів вузів із загальнонаукових і загальнотехнічних дисциплін, дальшого поліпшення їх марксистсько-ленінської освіти.

Комплекс заходів, спрямованих на виконання поставленого партією завдання, визначався в наказі міністра вищої й середньої спеціальної освіти СРСР «Про поліпшення підготовки кадрів з університетською освітою і про підвищення ролі університетів у системі вищої школи» (1974 р.)¹⁷. Згідно з ним кафедри суспільних та інших наукових дисциплін усіх вищих навчальних закладів, незалежно від їх відомчої підлеглості, повинні були комплектуватися, як правило, за рахунок осіб з університетською освітою або тих, що мали вчений ступінь з відповідної спеціальності. Втілення в життя цього заходу було необхідне тим більше, що підготовку кадрів суспільствознавців протягом тривалого часу, крім університетів, здійснювали вузи негуманітарного профіля, які не завжди мали для цього необхідні умови.

Вузівські суспільствознавці відіграють значну роль в ідейно-політичному житті країни. Вони сприяють формуванню діалектико-матеріалістичного світогляду студентів, вносять вагомий вклад у вдосконалення процесу комуністичного виховання майбутніх спеціалістів, у розвиток марксистсько-ленінської теорії.

Виконуючи рішення партії, вища школа добилася помітного поліпшення якісного складу викладачів суспільних наук. У 1976 р. у вузах працювали 30 тис. їх, у тому числі 1100 докторів наук, професорів (3,6%), 15 тис. кандидатів наук, доцентів (50%)¹⁸. У 1979 р. вже

¹⁶ Там же, с. 218, 231 (підрозрахунки автора).

¹⁷ Высшая школа. Сборник основных постановлений, приказов и инструкций. М., 1978. Ч. 1, с. 212.

¹⁸ Шептулин А. П. XXV съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук. — Научные доклады высшей школы. Философские науки, 1976, № 4, с. 4.

4%¹⁹ викладачів мали вчений ступінь доктора наук і більше 55% — кандидата наук¹⁹.

Зрослі вимоги нового етапу розвитку радянського суспільства, посилення ідейного протиборства двох світових соціальних систем вимагають дальшого поліпшення підготовки викладачів-суспільствознавців, підвищення їх наукової кваліфікації і педагогічної майстерності. Однак у цій роботі є ще ряд нерозв'язаних проблем.

Як відомо, головним джерелом поповнення вищих навчальних закладів кваліфікованими кадрами суспільствознавців є університетська аспірантура. В ній готується приблизно третина кандидатів наук²⁰. Проте ця форма підготовки спеціалістів вищої кваліфікації практикується головним чином у великих вузах, насамперед у 42 університетах. Значна увага приділялася також розвитку цільової аспірантури, введеної Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР ще в 1959 р. Вона давала змогу швидше задовольнити потреби вузів, науково-дослідних установ в наукових кадрах.

Як правило, кадри вищої кваліфікації зосереджені головним чином у великих містах, столицях союзних республік. Наприклад, у чотирьох університетах — Московському, Ленінградському, Київському і Тбіліському — в 1972 р. працювала майже половина всіх докторів наук, що викладали у вузах цих міст²¹. На ненормальність такого становища вказував товариш Л. І. Брежнев на Всесоюзному зльоті студентів: «Треба, мабуть, подумати... про те, як забезпечити рівномірніше укомплектування вузів кваліфікованими науково-педагогічними кадрами, ретельніше підходити до підготовки відповідних спеціалістів»²².

Домінуюче становище університетів у системі вищої школи зумовлюється і величезним науковим потенціалом цих навчальних закладів. У них активно розробляються фундаментальні напрями наукової думки, що становлять теоретичну та експериментальну основу природничих, гуманітарних, прикладних і технічних наук. У 1975 р. в університетах працювали близько 50 тис. наукових співробітників, з яких більше 3 тис. докторів і понад 20 тис. кандидатів наук.

Організаційна структура університетів, забезпеченість їх висококваліфікованими спеціалістами з різних галузей науки, наявність необхідної матеріальної бази — все це дає змогу координувати роботу вчених, що працюють у них, проводити дослідження в таких суміжних галузях, як фізична хімія, економічна кібернетика, математична лінгвістика, інженерна психологія, біологічна фізика та ін.

За роки Радянської влади докорінно змінилося територіальне розташування вищих навчальних закладів, у тому числі університетів. У 1978 р. вузи працювали в 345 містах Радянського Союзу, а університети функціонували в 16 автономних республіках з 20²³. До 1917 р. на території сучасних республік Середньої Азії і Закавказзя, у районах Східного Сибіру і Далекого Сходу не було жодного університету²⁴, а на 1 вересня 1980 р. в РРФСР діяло 38 університетів, на Україні — 10, в Білорусії та Узбекистані — по 3, у Грузії і Казахстані — по 2, в

¹⁹ Мохов Н. И. Опыт и проблемы совершенствования подготовки специалистов в области общественных наук. — Научные доклады высшей школы. Научный коммунизм, 1979, № 3, с. 10.

²⁰ Егоров Н. С. Университеты — ведущие центры в системе высшего образования. — Вестник высшей школы, 1979, № 12, с. 3.

²¹ Вестник высшей школы, 1972, № 4, с. 10.

²² Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Промови і статті, т. 3, с. 406.

²³ Вестник высшей школы, 1979, № 5, с. 4.

²⁴ Вестник Академии наук СССР, 1967, № 10, с. 29.

інших союзних республіках — по одному. Таке раціональне розташування дає змогу максимально наблизити вузи до місця роботи майбутніх спеціалістів, краще враховувати специфіку останньої.

Становлення і розвиток університетської освіти в союзних та автономних республіках — це результат втілення в життя ленінської національної політики, важлива гарантія закріпленого в Конституції СРСР права всіх громадян нашої країни на здобуття освіти. Створення університетів у союзних та автономних республіках є вагомим фактором духовного розвитку народів СРСР, важливим внеском у формування нової історичної спільності людей — радянського народу.

Нові завдання, які мають розв'язати працівники університетів на сучасному етапі, накреслені в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів», де, зокрема, вказується на необхідність «перетворити університети на провідні навчально-методичні і наукові центри вищої школи»²⁵.

Значний науково-педагогічний потенціал університетів, принципи підготовки кадрів, ґрунтовані на єдності навчального процесу і науково-дослідної роботи, дедалі міцніючі їх зв'язки з виробництвом та академічними установами, всіма сферами життя суспільства є реальними підставами для здійснення цієї вказівки партії.

Університети є провідними центрами підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук і загальнонаукових дисциплін вузів і технікумів, беруть активну участь у підготовці та виданні навчальної та методичної літератури, комплектують у межах своїх регіонів кадри для галузевих вузів, розробляють наукові основи організації навчального і науково-дослідного процесів.

У згаданій вище постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про вищу школу підкреслюється важливість вдосконалення навчальної і наукової роботи в нових університетах. Важливим фактором у справі їх швидкого розвитку є співдружність з провідними університетами, створення регіональних навчально-науково-методичних центрів, які, наприклад, вже діють на базі Пермського, Іркутського, Горьковського і Воронежського університетів²⁶. Це якісно нове явище у розвитку вищої школи й, зокрема, університетської освіти. В цій справі потрібний систематичний обмін досвідом.

Таким чином, університети займають важливе місце в системі радянської вищої школи. Їм належить провідна роль серед навчальних закладів країни. Вони знаменують собою якісно новий етап у розвитку вищої освіти.

²⁵ Правда, 1979, 19 июня.

²⁶ Егоров Н. С. Университеты — ведущие центры в системе высшего образования. — Вестник высшей школы, 1979, № 12, с. 8.

ПІДГОТОВКА ПАРТИЗАНСЬКИХ КАДРІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Ю. В. БАБКО (Київ), А. В. КЕНТІЙ (Київ)

Важливою складовою частиною боротьби радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни був партизанський рух. Його основні завдання вперше були сформульовані 29 червня 1941 р. в директиві ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР пар-

тійним і радянським органам прифронтових областей та постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ»¹. Відповідаючи на заклик партії, тисячі і тисячі патріотів виявляли бажання боротися з ворогом у лавах народних месників. У зв'язку з цим з перших днів війни важливого значення набула проблема підготовки партизанських кадрів.

В радянській історіографії Великої Вітчизняної війни поряд із загальними питаннями партизанського руху знайшли відображення й окремі аспекти цієї проблеми². Однак у зв'язку з тим, що вона не була предметом спеціального дослідження, переважна більшість авторів обмежуються загальновідомими, до того ж неповними, даними статистичного характеру і не розкривають сам процес підготовки кадрів народних месників, створення з цією метою системи спеціальних навчальних закладів, форм і методів навчання в них. Тому автори даного повідомлення ставлять за мету висвітлити основні напрями роботи ЦК КП(б)У і Українського штабу партизанського руху по підготовці партизанських кадрів, внести уточнення з ряду аспектів цієї проблеми.

У союзних республіках, територія яких опинилася під загрозою окупації, була розгорнута широка мережа короткострокових шкіл, курсів, навчальних пунктів, де за скороченими програмами прискорено проводилася підготовка майбутніх командирів та бійців партизанських загонів і груп.

На Україні такі навчальні центри були створені у Києві, Харкові, Чернігові, Сумах, Полтаві, Дніпропетровську, Сталіно (нині — Донецьк), Ворошиловграді, Лисичанську. Протягом серпня — жовтня 1941 р. тільки обласні школи, що діяли у Києві, Чернігові, Полтаві і Лисичанську, підготували 2800 чол. партизанських кадрів, а до кінця 1941 р. навчання у таких центрах пройшло понад 4,5 тис. чол.³ Вони внесли помітний вклад у розвиток партизанського руху, в боротьбу з німецькими окупантами.

Створені вперше в історії партизанські школи і курси протягом короткого часу нагромадили певний досвід, який був врахований у наступні періоди Великої Вітчизняної війни. Він, зокрема, показав необхідність організації стаціонарних спеціалізованих шкіл та диференційованого підходу до навчання різних категорій спеціалістів.

У квітні 1942 р. з ініціативи ЦК КП(б)У у Ворошиловграді була організована навчально-оперативна школа для підготовки командирів — організаторів партизанського руху і радистів. Програма для перших була розрахована на півторамісячний строк навчання, протягом якого на лекціях і практичних заняттях курсанти знайомилися з партизанськими методами боротьби і ведення розвідки, правилами і технікою конспірації, вчилися володіти зброєю, користуватися мінно-підривними засобами і радіозв'язком. Підготовка радистів тривала три місяці. Крім Ворошиловградської, передбачалося відкрити ще дві школи з двотижневим строком навчання — для підготовки мінерів-підричників та кур'єрів-зв'язківців. Проте внаслідок недостатньої кількості викла-

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1971. Т. 6, с. 17—19, 23—24.

² Клоков В., Кулик І., Слинько І. Народна боротьба на Україні. К., 1957; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. К., 1975. Т. 1—3; Война в тылу врага: О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. М., 1974; Пережогин В. А. Роль Коммунистической партии в подготовке партизанских кадров и работников подполья. — В кн.: Партия во главе народной борьбы в тылу врага. 1941—1944. М., 1976.

³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1, с. 297.

дачів, слабкої матеріальної бази та несприятливої обстановки на фронті зробити цього не вдалося.

Новий етап у розгортанні підготовки партизанських кадрів пов'язаний з постановою Державного Комітету Оборони СРСР від 30 травня 1942 року, відповідно до якої було організовано Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) при Ставці Верховного Головнокомандування, а також аналогічні Брянський, Калінінський, Західний, Ленінградський і Карело-Фінський штаби при військових радах відповідних фронтів, Український штаб партизанського руху (УШПР) — при Військовій раді Південно-Західного напрямку, оперативні групи штабів партизанського руху при військових радах армій⁴.

Одночасно з організацією штабів розгорнулася робота по відкриттю при них партизанських шкіл чи навчальних пунктів* для підготовки командирів, комісарів, радистів, мінерів, підривників, розвідників та ін. Так, при ЦШПР почала функціонувати Центральна школа організаторів партизанського руху і Центральна спеціальна радіошкола.

Наприкінці липня 1942 р. при УШПР на базі згадуваної вже навчально-оперативної школи була сформована школа підготовки партизанських кадрів, яка перетворилася на своєрідний військовий навчальний заклад. Наказом Наркомату оборони СРСР були затверджені структура її командування, відділи матеріально-технічного постачання та навчальний, санітарна і фінансова частини, підрозділи обслуговування і штат (66 чол. командно-викладацького і допоміжно-обслуговуючого персоналу та 300 курсантів). До школи приймалися особи старше 18 років. Вона мала готувати командирів і начальників штабів партизанських загонів (строк навчання 45 днів) та інструкторів міно-підривної справи (строк навчання 3 місяці). Відбір слухачів до школи здійснював відділ кадрів УШПР (начальник відділу — підполковник Л. П. Дрожин) з числа осіб, направлених партійними і комсомольськими органами, штабами, оперативними групами партизанського руху і партизанськими загонами, військкоматами, відділами кадрів армій і фронтів, органами НКВС. Основне ядро курсантів становили комуністи і комсомольці. Серед тих, що закінчили школу в 1942—1944 рр., їх було 78%.

Формування школи збіглося з початком фашистського наступу, у зв'язку з чим протягом липня—серпня 1942 р. вона неодноразово змінювала місце дислокації. Проте і в цих складних умовах було підготовлено 138 командирів і 32 радисти⁵. З початку вересня 1942 р. до літа 1944 р. школа знаходилася в Саратові і тому мала умовну назву Саратовська спецшкола УШПР. Її начальниками у різний час були батальйонний комісар О. Л. Горбунов і майор П. Д. Богомолов.

Тимчасові успіхи фашистських військ на півдні країни вимагали посилення ударів по комунікаціях ворога і дальшої активізації всенародної боротьби у його тилу. Про це, зокрема, йшлося в наказі народного комісара оборони СРСР від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху»⁶. Великі і відповідальні завдання, поставлені в ньому перед народними месниками, вимагали прискореної підготовки партизанських кадрів. У зв'язку з цим УШПР вжив заходів до інтенсифікації навчального процесу в Саратовській спецшколі. Її плани і програми були переглянуті і радикально скорочені (100 навчальних го-

⁴ История второй мировой войны. 1939—1945. М., 1975. Т. 5, с. 284.

* При Центральному, Білоруському та Українському штабах партизанського руху створювалися школи, при інших — навчальні пункти.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 11, арк. 8.

⁶ Военно-исторический журнал, 1975, № 8, с. 61—64.

дин протягом 10 днів навчання). Головний наголос у них робився на практичному опрацюванні тактичних прийомів і методів партизанської боротьби в умовах максимально наближених до бойових.

У грудні 1942 р. у зв'язку з успіхами Червоної Армії на фронтах і розвитком партизанського руху строк навчання в Саратовській спецшколі з метою кращої підготовки кадрів був збільшений до одного місяця. При цьому тривалість занять протягом перших двадцяти днів становила 10 годин на день, а протягом шести останніх — 14 (загалом 284 години). Близько половини навчального часу відводилося на практичні заняття в нічних умовах. Все це дало змогу помітно підвищити якість підготовки спеціалістів. Кожні шість днів у школі проводився випуск курсантів, що забезпечувало оперативне і безперервне поповнення партизанських загонів і груп, які формувалися. До кінця 1942 р. тут пройшли підготовку 791 чол., у тому числі командирів і комісарів — 151, начальників штабів — 53, помічників командирів з розвідки — 60, інструкторів-підривників — 434, радистів — 72, друкарських працівників — 11 та ін.

Влітку 1943 р., коли партизанська боротьба в тилу ворога досягла небаченого розмаху, виникла потреба у збільшенні кількості радистів для підтримки активнішого зв'язку між командуванням військ і народними месниками. Тому Саратовська школа перейшла винятково на підготовку спеціалістів радіосправи. У липні 1943 р. тут навчалися 250 курсантів, які оволодівали спеціальностями начальників радіовузлів, радіомайстрів та радистів. Найбільше часу відводилося профілюючим дисциплінам — вивченню спецапаратури, електрорадіотехніки, правил станційно-експлуатаційної служби. Значна увага приділялася також політичній і вогневій підготовці, топографії, тактиці, санітарній справі. В школі здійснювався систематичний контроль за ходом навчання курсантів, регулярно проводилися конкурси на кращого радиста.

У зв'язку з посиленням у весняно-літній період 1943 р. диверсійної діяльності партизанів України на комунікаціях ворога виникла гостра потреба в мінерах-підривниках. Враховуючи це, ЦК КП(б)У у квітні 1943 р. звернувся до Наркомату оборони СРСР з проханням створити нову партизанську школу. Невдовзі вона була організована при УШПР на базі Української особливої диверсійної бригади* в Підмосков'ї (Звенигород) і дістала назву школи особливого призначення (ШОП). Нею в різний час керували капітан Г. П. Чепак та полковник П. О. Виходець.

На початку червня 1943 р. УШПР розробив положення про цю школу⁷. Головним її завданням була підготовка висококваліфікованих спеціалістів диверсійної справи. До структури школи входили: командування, штаб, відділи матеріально-технічного забезпечення та навчальний, фінансова частина, комендантський і автозводи, навчально-дослідні майстерні, три навчальних загони по 123 чол. кожний. У першому з цих загонів протягом трьох місяців готували начальників диверсійних служб партизанських формувань, старших інструкторів міннопідривної справи. У другому загоні протягом двох місяців проходили навчання майбутні командири диверсійних груп, інструктори-мінери та підривники. Третій навчальний загін займав особливе місце в ШОП. У ньому підвищували кваліфікацію члени організаторських, диверсійних і розвідувальних груп, які перебували в резерві УШПР і готувалися до виконання спеціальних завдань у тилу ворога.

* Ця бригада була створена восени 1942 р. для підготовки спеціалістів мінно-підривної справи, однак з ряду причин не змогла розгорнути своєї роботи.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 12, спр. 26, арк. 130—132.

Навчальні плани двох перших загонів включали політичну, вогневу, парашутно-десантну, інженерну і санітарну підготовку, вивчення спецтактики, мініопідривної справи, топографії, загальновійськової тактики, статутів, а також передбачали роботу в дослідній майстерні. Навчальна програма першого загону була розрахована на 600 годин. До неї, крім названих предметів, входив також курс ведення розвідки і диверсії. Підготовка курсантів другого загону здійснювалася за 400-годинною програмою. Як у першому, так і в другому загоні на вивчення спецтактики і мініопідривної справи відводилося більше 40% усіх занять. Навчальний план для третього загону був розрахований на 80 годин, з них 48 — відводилося практичним заняттям з мініопідривної справи.

В другій половині серпня 1943 р. на клопотання ЦК КП(б)У Генштаб Радянської Армії дозволив відкрити при ШОП спеціальні курси складальників-друкарів на 50 чол. Навчання тут тривало 3 місяці, а програма була розрахована на 624 години, з яких 460 відводилися на підготовку за фахом. Відбір кандидатур на ці курси був винятково компетенцією відділу кадрів ЦК КП(б)У.

Наприкінці 1943 р. ШОП була переведена до визволеного Києва, а на початку січня 1944 р. з метою наближення її до діючих партизанських формувань, для яких вона готувала кадри, — до міста Олевська Житомирської області, а ще згодом — до Ровно⁸. Проте розташування школи в прифронтовій смузі значно ускладнило її діяльність. Тому наприкінці липня 1944 р. вона знову повернулася до Києва. В цей же час із Саратова до столиці Радянської України передислокувалася й школа підготовки радистів. Оскільки обсяг робіт по підготовці партизанських кадрів дещо зменшився, а обидві школи розмістилися в одному місті, було визнано за доцільне об'єднати їх.

Об'єднана школа УШПР, начальником якої був призначений майор П. Д. Богомолів, стала багатoproфільним навчальним закладом, що готував кадри спеціалістів для партизанських формувань. На 1 серпня 1944 р. в ній налічувалося 526 чол., у тому числі 124 командири, викладачі та допоміжний персонал і 402 курсанти. Структура школи була такою: командування, відділ матеріально-технічного забезпечення, фінансова і санітарна частини, навчально-дослідні майстерні та підрозділи обслуговування.

Керівництво партизанськими школами протягом усієї їх діяльності здійснював УШПР через свої відділи (кадрів, зв'язку, технічний). Дбаючи про зміцнення матеріально-технічної бази шкіл, штаб всіляко сприяв забезпеченню їх новими технічними засобами, сучасною вітчизняною і трофейною зброєю. Співробітники УШПР систематично відвідували школи, де виступали з лекціями і доповідями, були присутніми на класних і польових заняттях, давали вказівки і поради щодо найефективнішої організації навчального процесу. Велике значення для викладачів і курсантів мали також інструкції і технічні листки, що видавалися відділами штабу з метою поширення досвіду бойових дій партизанських загонів і груп на комунікаціях ворога. У свою чергу, провідні спеціалісти шкіл брали активну участь у розробці і випробуваннях нових мініопідривних, диверсійних та інших технічних засобів.

Переможний наступ Червоної Армії в 1944 р. та наближення лінії фронту до західних кордонів СРСР викликали нове піднесення антифашистського руху в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. У зв'язку з цим Центральні Комітети Компартій Румунії, Угорщини і

⁸ Українська ССР в Великій Отечественній війні Советського Союзу 1941—1945, т. 3, с. 76.

Чехословаччини звернулися до ЦК ВКП(б) з проханням подати допомогу трудящим цих країн у розгортанні визвольної боротьби. У травні 1944 р. Українському штабові партизанського руху було доручено забезпечити підготовку партизанських кадрів з числа осіб угорської, румунської, чеської і словацької національностей⁹. Велику роботу по виконанню цього відповідального завдання провели ШОП, а потім об'єднана школа УШПР. Питаннями, пов'язаними з комплектуванням іноземних груп шкіл та масово-політичною діяльністю серед курсантів, займалися головним чином представники братніх компартій.

У серпні 1944 р. УШПР розробив для іноземних груп спеціальну 180-годинну програму підготовки командирів диверсійних загонів, мінерів та інструкторів міннопідривної справи. Вона була розрахована на 8 тижнів. Більш як 40% навчального часу відводилося на міннопідривну справу. Багато уваги приділялося політико-виховній роботі. Загалом у школах УШПР протягом липня-жовтня 1944 р. пройшли підготовку 930 іноземних громадян, у тому числі 666 угорців, 110 чехів і словаків, 89 румун та ін. Серед них було підготовлено 74 командири загонів, 113 командирів диверсійних груп, 73 інструктори міннопідривної справи, 670 підривників. Крім того, УШПР подав допомогу в підготовці партизанських кадрів спецшколі, створеній при Польському штабі партизанського руху.

Представники братніх партій неодноразово зверталися із словами глибокої вдячності до Комуністичної партії і радянського народу за безкорисливу допомогу в підготовці партизанських кадрів для їхніх країн. Так, ЦК КПЧ висловлював тверду впевненість, що ця допомога «ще більше зміцнить братерські відносини між народами Чехословаччини і Радянського Союзу». В листі ЦК Компартії Румунії відзначалося, що завдяки навчанню в партизанській школі, «люди, які були послані румунськими фашистами на злочинну боротьбу проти СРСР, сьогодні натхненні героїчним прикладом радянських партизанів».

Висока якість підготовки партизанських кадрів у школах УШПР значною мірою визначалася належним рівнем партійно-політичної роботи. Завдяки тому, що переважна більшість командно-викладацького складу і курсантів були комуністами і комсомольцями, в школах діяли міцні партійні і комсомольські організації. Протягом 1942—1944 рр. тут було проведено 56 партійних і 47 комсомольських зборів, випущено 60 стінгазет, чотири-п'ять разів на місяць виходили шкільні, ротні та взводні бойові листки, в яких широко висвітлювалися питання партійного і комсомольського життя, стан успішності і дисципліни. За цей же період керівні працівники УШПР та лектори ЦК КП(б)У прочитали курсантам 70 доповідей і лекцій. З особовим складом шкіл зустрічалися секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко і начальник УШПР Т. А. Строкач.

Школи УШПР відіграли важливу роль у підготовці партизанських кадрів і розвитку всенародної боротьби на тимчасово окупованій ворогом території. З початку квітня 1942 р. по 1 січня 1945 р. вони підготували 3344 спеціалістів, у тому числі 352 командирів загонів і груп, 1913 мінерів-підривників, 769 радистів, 24 начальників радіовузлів, 14 шифрувальників та ін. Особливо активно велася підготовка кадрів у червні 1942 — грудні 1943 рр. В цей період, який характеризувався стрімким розвитком партизанського руху, школи УШПР випустили 64% всієї кількості підготовлених ними кадрів. Найбільшу увагу було приділено підготовці спеціалістів міннопідривної справи та радіозв'язку, які становили, відповідно, 57% і 28% усіх випускників.

⁹ Там же, с. 314.

Люди, які пройшли підготовку в партизанських школах, були не тільки відмінними спеціалістами своєї справи, але й ідейно загартованими бійцями. Вони не шкодували свого життя для розгрому ворога. За мужність і відвагу у боях з гітлерівцями 1300 випускників шкіл були нагороджені орденами і медалями СРСР, а член штабу легендарної підпільної комсомольської організації «Молода Гвардія» радистка Любов Шевцова була удостоєна високого звання Героя Радянського Союзу*. За успішну підготовку партизанських кадрів урядовими нагородами відзначені 18 представників командно-викладацького складу шкіл. Орденом Червоної Зірки були нагороджені начальник Саратовської, а потім об'єднаної школи УШПР майор П. Д. Богомолів і начальник навчального відділу інженер-капітан О. Ф. Трембачов, орденом «Знак Пошани» — начальник матеріально-технічного відділу капітан К. П. Ткач та інші¹⁰.

Масштаби збройної боротьби, що розгорнулася в тилу ворога, вимагали величезної кількості добре підготовлених командирів і бійців. Тому поряд із згаданими школами важливим джерелом поповнення партизанських формувань кадрами були навчальні пункти представництв УШПР при Військових радах фронтів. Після розформування цих пунктів у липні 1943 р. навчанням майбутніх партизанів займалися працівники оперативних відділень представництв.

Велику роботу по підготовці партизанських кадрів проводило представництво УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту (начальник штабу — полковник О. М. Асмолов). Організації навчання тут передували семінари і короткострокові курси для майбутніх викладачів — офіцерів представництва. Для них читалися лекції з питань методики партизанської війни, розвідки, міннопідривної справи, організації і тактики німецько-фашистських військ.

На відміну від спеціалізованих навчальних планів шкіл УШПР, плани представництва були розраховані на підготовку таких кадрів, які б володіли основами багатьох спеціальностей, крім спеціальності радиста. Для підготовки партизанів представництво мало два навчальні плани. Один був розрахований на 200 годин занять, другий — на 40. Головна увага в них приділялася загальновійськовій тактиці і тактиці партизанської війни, міннопідривної справі, вогневій підготовці. На це відводилося 75% навчального часу. Курсанти засвоювали як колективні (у складі загону чи групи), так й індивідуальні прийоми і методи боротьби в тилу ворога, вчилися володіти вітчизняною і трофейною зброєю, користуватися міннопідривною технікою. Загалом із січня 1943 р. по вересень 1944 р. представництвом УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту було підготовлено 1200 партизанів.

У ряді випадків партизанські кадри готувалися безпосередньо поблизу лінії фронту в оперативних групах, що створювалися представництвами. Показовою щодо цього була робота групи представництва УШПР при 4-у Українському фронті, прикомандированої до 51-ї армії. З кінця 1942 р. по травень 1944 р. тут пройшли спеціальну підготовку 100 партизанів. Програма занять була розрахована на 20 днів (160 годин). На політпідготовку відводилося 4 години, тактику — 43, топографію — 15, підривну справу — 22, вогневу підготовку — 25, фізпідготовку — 20, санітарну підготовку — 4 години та ін. Для навчання розвідників була розроблена 20-годинна програма, що передбачала засвоєння курсу військової розвідки.

* Любов Шевцова закінчила навчально-оперативну школу, створену в квітні 1942 р. у Ворошиловграді.

¹⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 17, спр. 17, арк. 73.

За роки війни представництва УШПР охопили різними формами навчання понад 4 тис. чол., направлених потім у тил ворога.

Найбільш масова підготовка партизанських кадрів проводилася безпосередньо у формуваннях народних месників. Одним з перших організував навчання нового поповнення командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання О. Ф. Федоров. У з'єднанні С. А. Ковпака регулярно практикувалися детальні розбори проведених операцій. У липні 1943 р. ця форма навчання була схвалена ЦК КП(б)У і рекомендована для використання всім командирам партизанських формувань України. Водночас, враховуючи зрослі можливості партизанів, ЦК КП(б)У запропонував створювати у великих партизанських з'єднаннях спеціальні школи для підготовки мінерів¹¹.

У липні 1943 р. така школа була організована у з'єднанні О. М. Сабурова. Протягом місяця вона підготувала 120 спеціалістів диверсійної справи.

З середини 1943 р. партизанські загони України вже забезпечували підготовку цілком достатньої кількості мінерів, у зв'язку з чим їх випуск у школах УШПР припинився. Це дало можливість значно посилити «рейкову війну», яка у другій половині 1943 р. набула величезного розмаху.

УШПР подавав постійну практичну і методичну допомогу загонам і з'єднанням в організації навчання кадрів. Зокрема, працівники штабу розробили для партизанських шкіл спеціальну програму занять для підготовки командирів диверсійних груп, а також програму двотижневих зборів командного і політичного складу партизанських формувань. Головна увага приділялася оволодінню спецтехнікою та міннопідривною справою. При цьому на практичні заняття відводилося понад 75% навчального часу. Тільки в 1943 р. у партизанських формуваннях було навчено 2600 мінерів, 375 медичних працівників, у тому числі 190 медсестер, 53 санінструктори, 132 санітари.

Важлива роль у забезпеченні партизанських формувань України кадрами спеціалістів належала ЦШПР, який не лише допомагав Українському штабові організовувати роботу його шкіл, а й сам готував спеціалістів для партизанських з'єднань України. З другої половини 1942 р. по 1 січня 1944 р. в розпорядження УШПР були направлені 342 випускники центральних шкіл: командири загонів і груп, начальники штабів, інструктори міннопідривної справи, мінери та радисти. 54% спеціалістів були комуністами і комсомольцями. На початку серпня 1942 р. Центральний штаб партизанського руху надіслав УШПР примірну програму підготовки командирів і начальників штабів партизанських загонів. Теми, розроблені ЦШПР, використовувалися при навчанні партизанів на пунктах представництв УШПР при військових радах фронтів. У школах УШПР широко вивчалися матеріали, вміщені у бюлетенях ЦШПР, де всебічно висвітлювався досвід збройної боротьби у тилу ворога.

Таким чином, підготовка кадрів для партизанських формувань України в роки Великої Вітчизняної війни характеризувалася різноманітністю форм і методів, які постійно вдосконалювалися й видозмінювалися відповідно до завдань розвитку партизанського руху. Загалом у 1942—1944 рр. для партизанських загонів і з'єднань України в системі навчальних закладів УШПР було підготовлено 10,2 тис. чол. Вирішальна роль в організації навчання партизанських кадрів належала ЦК КП(б)У, який розглядав її як складову частину програми мобілі-

¹¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы в 3-х томах. К., 1980. Т. 2, с. 242.

зації всіх сил і засобів на боротьбу з гітлерівськими загарбниками. Завдяки вмілому керівництву ЦК КП(б)У проблема кадрів для формувань народних месників України була успішно розв'язана, що сприяло розширенню масштабів партизанського руху і посиленню ударів народних месників по фашистських окупантах.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЮГОСЛАВІЇ З КРАЇНАМИ — ЧЛЕНАМИ РЕВ

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ)

Під керівництвом марксистсько-ленінських партій країни соціалістичної співдружності досягли величезних успіхів у розвитку економіки, науки і техніки, зміцненні взаємовигідних і високоефективних зв'язків у всіх галузях економічного, суспільно-політичного і культурного життя. Активна роль і високий авторитет у справі організації різнобічного економічного співробітництва братніх соціалістичних держав належить Раді Економічної Взаємодопомоги. Багатопланова діяльність РЕВ спрямована на подальше зміцнення співдружності соціалістичних країн, світової системи соціалізму. Унікальний досвід гармонійного поєднання національних й інтернаціональних інтересів, здійснення на практиці принципів соціалістичного інтернаціоналізму, історичні досягнення країн — членів РЕВ привертають закономірну увагу інших держав і народів світу, їх економічних організацій, які прагнуть встановити безпосередні контакти з Радою Економічної Взаємодопомоги. Відкритий і демократичний характер Статуту РЕВ передбачає можливість такого співробітництва з усіма зацікавленими партнерами на взаємовигідній і рівноправній основі.

Найбільш широкі економічні й науково-технічні зв'язки з РЕВ має Соціалістична Федеративна Республіка Югославія. Відповідно до окремої Угоди між РЕВ і урядом СФРЮ від 17 вересня 1964 р. СФРЮ бере участь у роботі органів РЕВ¹⁻². «Співробітництво з Радою Економічної Взаємодопомоги, — підкреслювалося в коментарі югославської газети «Борба», — без сумніву сприятиме більш широкому обміну досвідом з точки зору шляхів соціалістичного будівництва в наших країнах»³.

Науково-технічне співробітництво країн — членів РЕВ і СФРЮ здійснюється на двосторонній і різнобічній основі. Неоціненне значення при цьому має практична діяльність комуністичних і робітничих партій соціалістичних держав, спрямована на подальше поглиблення й інтенсифікацію міжнародного соціалістичного поділу праці, всемірне використання переваг соціалізму в умовах сучасної НТР. Серед факторів, які забезпечують постійний прогрес у розвитку дружніх, інтернаціоналістських зв'язків СРСР і СФРЮ, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш

¹⁻² Див.: Соглашение между Советом Экономической Взаимопомощи и правительством Социалистической Федеративной Республики Югославии об участии СФРЮ в работе органов СЭВ. — Многостороннее экономическое сотрудничество социалистических государств. М., 1972, с. 213—217.

³ Борба, 1964, 18 септембар.

Л. І. Брежнев насамперед виділив «свідому політику наших партій..., величезну повсякденну роботу, яку проводять наші Центральні Комітети, урядові і державні органи, тисячі і тисячі наших людей»⁴.

Традиційними формами науково-технічного співробітництва соціалістичних держав є обмін науково-технічними досягненнями й виробничим досвідом, відрядження спеціалістів, взаємодопомога в справі підготовки кадрів та ін. До 1970 р. СФРЮ направила на стажування в інші країни соціалізму 8264 спеціалісти і прийняла відповідно 6861. Лише з СРСР за цей час прибули 3,5 тис. спеціалістів. У свою чергу, з Югославії в Радянську країну приїхали 4,5 тис. спеціалістів⁵. Крім того, Югославія передала 361 комплект технічної документації й одержала від своїх партнерів 609 таких комплектів⁶. Радянський Союз у 1948—1970 рр. надіслав у СФРЮ понад 500 комплектів технічної документації (Югославія СРСР — 252)⁷.

В інформації, опублікованій в «Югославському економічному огляді», відзначалося, що «югославські господарські організації завдяки співробітництву і технічній допомозі Радянського Союзу впровадили у виробництво ряд нових виробів, удосконалили чимало виробничих процесів, позбулися багатьох недоліків, досягли значних позитивних успіхів в організації праці, поліпшили якість продукції, підвищили продуктивність праці...»⁸.

За участю країн — членів РЕВ, насамперед СРСР, у соціалістичній Югославії споруджуються й реконструюються важливі народногосподарські об'єкти (взагалі це форма економічного співробітництва, проте вона включає й елементи науково-технічних зв'язків). Кількість промислових підприємств та інших народногосподарських комплексів, збудованих або таких, що будуються за допомогою СРСР у СФРЮ, перевищує 130, понад 70 з них введено в дію⁹.

Югославські організації в братніх соціалістичних країнах будують адміністративні, житлові приміщення, туристські, промислові об'єкти; методи їх роботи широко використовуються в ЧССР, НДР, Угорщині, Польщі, Болгарії, Радянському Союзі. Так, спеціальну документацію, одержану із СФРЮ, успішно реалізував у практичній діяльності Держбуд Української РСР. XXVI сесія радянсько-югославської комісії з науково-технічного співробітництва (1971 р.) розглянула питання про співробітництво між Держбудом УРСР, Головкивміськбудом та югославськими будівельним об'єднанням «Інпрос», будівельним центром та Інститутом по випробуванню матеріалів (Сербія). Ці організації спільно розробляли проблеми вдосконалення автоматизованих систем оптимального планування й управління в будівництві та ін. У результаті з'явилися проекти, за якими споруджуються будинки у ковзаючій опалубці в складних ґрунтових умовах та умовах сейсмічності. Завдяки їм можна досягти значного скорочення строків будівництва, трудомісткість робіт знизити на 8—10%, а їх вартість — на 3—4%¹⁰.

⁴ Брежнев Л. І. Промова на обіді на честь Президента Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, Голови Союзу комуністів Югославії Йосипа Броз Тіто в Марійнському палаці в Києві 12 листопада 1973 року. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1974, т. 4, с. 327.

⁵ Милованов В. С. Советско-югославские экономические отношения. М., 1978, с. 117—118.

⁶ Jugoslovenski pregled. Beograd, 1970, № 6, с. 260.

⁷ Степаненко С. И. Совершенствование научно-технического сотрудничества стран СЭВ. М., 1974, с. 154—155.

⁸ Югославский экономический обзор. Белград, 1970 (июль), с. 5.

⁹ Известия, 1980, 24 черв.

¹⁰ Экономическая газета, 1971, № 48, с. 23.

Творчість має висунула й інші шляхи обміну досвідом і виробничими досягненнями. Так, на початку 1975 р. у Києві змагалися кращі електрозварювальники СРСР, Угорщини, НДР, Болгарії, Польщі, ЧССР і Югославії. Одним із переможців цих змагань став електрозварювальник Петар Радос з підприємства «Джуро Джакович» (Славонський-Брод, Югославія)¹¹.

Ефективною формою дружніх взаємозв'язків є регулярне проведення Днів науки і техніки Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії в країнах — членах РЕВ і навпаки. Спеціалісти, широкі маси трудящих мають можливість ознайомитися з досягненнями братніх народів у галузі економіки, науки й техніки. Прикладом такого творчого співробітництва можуть бути Дні чехословацької науки і техніки, які з 1970 р. проводяться в багатьох районах СФРЮ. В 1976 рр. під час цього свята в соціалістичній Югославії було прочитано 18 доповідей з питань економіки ЧССР, які прослухав 451 югославський спеціаліст¹². «Такі заходи, — відзначалося в журналі «Чехословацкая внешняя торговля», — стають справжнім вкладом у справу розширення взаємного обміну інформацією, передусім завдяки своїй спрямованості, засобам наочності (кінофільми, діапозитиви, зразки, проспекти), а також розвитку особистих контактів між спеціалістами обох країн».

Обмін передовим виробничим досвідом і науково-технічне співробітництво між Югославією та країнами — членами РЕВ на двосторонній основі характеризуються різноманітністю шляхів, динамічним і стабільним розвитком в умовах рівноправності і взаємної вигоди.

Югославські спеціалісти активно співробітничали з своїми колегами в спеціалізованих органах Ради Економічної Взаємодопомоги. Наприклад, у рамках Комісії РЕВ з кольорової металургії в 1965 рр. було створено інтернаціональні бригади спеціалістів, до складу яких увійшли директори заводів, науково-дослідних і проектних інститутів, начальники дільниць, провідні інженери і техніки. З дев'яти бригад, що працювали за програмою Комісії, в Югославії в 1967—1974 рр. побувало 8 — вони налічували 214 чоловік. Рекомендації експертів були зустрінуті з великим інтересом у країнах — членах РЕВ та Югославії і використані для підвищення ефективності праці на багатьох підприємствах кольорової металургії¹³. В 1974 р. Постійна Комісія РЕВ з кольорової металургії на своєму 40-у засіданні розглянула звіт цих бригад, схвалила їх діяльність.

Тісні контакти між спеціалістами соціалістичних країн реально існують в різних галузях науки й виробництва. Однак очевидно є необхідність вдосконалення всіх форм двосторонніх і різнобічних зв'язків з одночасним максимальним врахуванням національних і інтернаціональних інтересів держав-партнерів. У своєму виступі на XXXIII засіданні Сесії РЕВ керівник югославської делегації підкреслив «доцільність більш широкого співробітництва на основі угоди між СФРЮ і РЕВ у галузі взаємної інформації, особливо в сфері науково-технічного розвитку й обміну досвідом»¹⁴. У цьому напрямі вже проведено певну роботу.

¹¹ Югославские новости. Белград, 1975, № 2, с. 5.

¹² Чехословацкая внешняя торговля. Прага, 1976, № 9—10, с. 60.

¹³ 20 лет Постоянной Комиссии СЭВ по цветной металлургии. Юбилейный сборник. Совет Экономической Взаимопомощи. Постоянная Комиссия по цветной металлургии. М., 1976, с. 65.

¹⁴ XXXIII заседание Сессии Совета Экономической Взаимопомощи. Пресс-бюллетень. М., 1979, № 27, с. 4.

В 60-і роки з'явилися нові інтенсивні форми економічного і науково-технічного співробітництва країн соціалізму, які активно впливають на планомірне використання науково-технічних ресурсів та їх зосередження на вирішальних шляхах суспільного прогресу. Було прийнято перший погоджений план координації науково-технічного співробітництва країн — членів РЕВ на 1964—1965 рр. Наступний план охоплював період 1966—1970 рр.; у координації кількох його тем взяла участь і соціалістична Югославія. В 1970 р. відбувся Міжнародний симпозіум з методологічних питань прогнозування науки й техніки, на якому було підбито підсумки прогностичної діяльності країн — членів РЕВ, а також Югославії.

Комплексна програма дальшого поглиблення й вдосконалення форм співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції стала могутнім імпульсом зміцнення науково-технічних зв'язків між країнами соціалістичної співдружності. В 1971—1975 рр. югославські науково-дослідні та проектно-конструкторські організації приєдналися до координації науково-технічних досліджень на основі Погодженого плану багатосторонніх інтеграційних заходів. Вони успішно розробляли 11 проблем і 23 самостійні теми. Представники СФРЮ виявили зацікавленість у справі практичної реалізації 20 різних угод і договорів про наукове і науково-технічне співробітництво між країнами — членами РЕВ, взяли активну участь в роботі 12 координаційних центрів з окремих проблем¹⁵.

В Югославії високо оцінено діяльність представників країни по прогнозуванню темпів розвитку сировинної бази й найважливіших видів продукції чорної металургії. В прогнозі 1974 р. розглянуто можливі тенденції науково-технічного прогресу в цій галузі, визначено кількісні показники використання й виробництва чорних металів країнами — членами РЕВ і СФРЮ на період до 2000 р.¹⁶

У Постійній Комісії Ради Економічної Взаємодопомоги з кольорової металургії делегація соціалістичної Югославії позитивно сприйняла пропозицію про створення спеціальних рад як постійних робочих органів, які повинні розвивати співробітництво в галузі науково-технічних досліджень і проектно-конструкторських робіт. Представники СФРЮ ввійшли до складу всіх шести рад.

У 70-і роки Югославія включилася в підготовку Генеральної концепції розвитку об'єднаних енергетичних систем країн — членів РЕВ і СФРЮ на період до 1990 р. з аналізом тенденцій міжсистемних зв'язків до 2000 р. Проект Генеральної схеми було схвалено на XXX засіданні Сесії Ради Економічної Взаємодопомоги (1976 р.).

Спільним завданням країн — членів РЕВ і Югославії є боротьба за збереження навколишнього середовища. СФРЮ приєдналася до ряду відповідних міжнародних угод і стала членом Ради з питань охорони і поліпшення навколишнього середовища¹⁷.

В основі Загальної розгорнутої програми країн — членів РЕВ по збереженню і поліпшенню навколишнього середовища — дослідження соціально-економічного характеру, гігієнічні й екологічні аспекти охорони природи, розробка проектів і застосування мало- і безвідходних технологій, раціональне використання природних ресурсів і т. ін. До її практичної реалізації залучено близько 400 проектно-конструктор-

¹⁵ Журавлев Ю. П. Международные связи Совета Экономической Взаимопомощи. М., 1978, с. 45—46.

¹⁶ Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ, 1975, № 3, с. 54.

¹⁷ Степаненко С. И. Назв. праця, с. 115.

ських і науково-дослідних організацій країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги та Югославії¹⁸. Спеціалісти із СФРЮ беруть участь у вирішенні ряду екологічних питань в Комітеті РЕВ по науково-технічному співробітництву, Постійних Комісіях з хімічної промисловості, чорної і кольорової металургії, електроенергетики, машинобудування, транспорту. Наприклад, Постійна Комісія РЕВ з хімічної промисловості своє 42-е засідання (1973 р.) провела в югославському місті Дубровнику, де, зокрема, було прийнято програму науково-технічного співробітництва по охороні навколишнього середовища до 1980 р.¹⁹ У 1979 р. представники СФРЮ підготували інформації і пропозиції з проблем охорони середовища від забруднення залишками лакофарбового виробництва²⁰.

В рамках Ради керівників водногосподарських органів країн — членів РЕВ за участю Угорщини, Румунії, Радянського Союзу, Чехословаччини і Югославії розроблено Генеральну схему використання й охорони водних ресурсів ріки Тиси. Над темою «Сучасний санітарний стан ріки Тиси і заходи для поліпшення її санітарного режиму в період до 1985 і 2000 року» спільно працювали співробітники Київського науково-дослідного інституту загальної і комунальної гігієни ім. О. М. Марзеева та Загребського університету²¹.

В умовах сучасної НТР, на якісно новому етапі економічного й науково-технічного співробітництва країни — члени РЕВ приділяють значну увагу вдосконаленню системи науково-технічної інформації — цьому важливому елементу координації науково-технічної політики соціалістичних держав. У зв'язку з цим і відповідно до Комплексної програми було створено Міжнародний центр наукової і технічної інформації країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги. Югославські інформаційні органи беруть участь в його роботі як спостерігачі. СФРЮ також підтримала рішення про створення Міжнародної системи наукової і технічної інформації в галузі кольорової металургії. Серед її представників — виділені національні органи (ВНО), 5 виробничих організацій та 3 спеціалізовані об'єднання соціалістичної Югославії.

Останнім часом зміцніли безпосередні контакти багатьох наукових установ, міністерств і відомств, науково-дослідних інститутів і виробничих колективів країн — членів РЕВ і Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії. Вже чимало років успішно співробітничать Міністерство чорної металургії СРСР і Об'єднання металургійних заводів Югославії, Міністерство шляхів сполучення СРСР і Об'єднання залізниць СФРЮ, Академія наук СРСР і Рада Академій наук і мистецтв СФРЮ, Міністерство сільського господарства СРСР та ВАСГНІЛ і Союзний комітет по сільському господарству СФРЮ, Міністерство охорони здоров'я та Академія медичних наук СРСР і Союзний Комітет по охороні здоров'я і соціальному забезпеченню СФРЮ²².

Проведення науково-дослідних робіт за спільними планами, їх фінансування, виконання спеціальних замовлень — перспективні форми співробітництва країн — членів РЕВ і Югославії. Вони дають змо-

¹⁸ Социализм и охрана окружающей среды. М., 1979, с. 155.

¹⁹ Экономическая газета, 1973, № 47, с. 20.

²⁰ Совет Экономической Взаимопомощи. Постоянная Комиссия по химической промышленности. Информационный бюллетень по химической промышленности. М., 1979, № 4, с. 5.

²¹ Земља Совјета, 1975, № 22, с. 19.

²² Терехов В. Ф. Социалистическая Федеративная Республика Югославия. — В кн.: Научно-техническая политика стран социализма. М., 1977, с. 245.

гу більш раціонально використовувати матеріальні й трудові ресурси, досягти високих виробничих результатів на основі взаємної вигоди та швидкого впровадження даних досягнень у виробництво. В. І. Ленін вказував: «Прогрес техніки мусить повести за собою спеціалізацію різних частин виробництва, усупільнення їх, отже, і збільшення ринку»²³. Все це створює непогані передумови для практичної реалізації таких прогресивних форм економічних зв'язків, як спеціалізація й кооперування промислового виробництва, спільні капіталовкладення, спільні виступи на ринках третіх країн і т. п. Так, хімічний комбінат «Хромос-Катран-Кутрілін» підтримує дружні, творчі контакти з радянськими партнерами саме в галузі технічного співробітництва, що привело до зростання обміну товарами хімічного виробництва²⁴.

В 1977 р. СФРЮ та країни — члени РЕВ спільно розробляли понад 200 наукових проектів²⁵. Наприклад, практичне використання результатів спільних досліджень Центрального науково-дослідного інституту чорної металургії СРСР та Інституту ім. Хасана Бркіча (Югославія) з технології виплавки особливо чистих сталей, підвищення міцності конструкційних зварювальних сталей масового виробництва дали змогу зекономити для народного господарства нашої країни до 15% цих сталей²⁶.

За рамки звичайних економічних відносин виходять зв'язки, які встановили між собою колективи багатьох виробничих підприємств і науково-дослідних інститутів країн — членів РЕВ і Югославії. Югославські фізики мають можливість працювати в лабораторіях Об'єднаного інституту ядерних досліджень (м. Дубна). Вони відзначають відмінну наукову базу для проведення експериментів, їх виключно високий рівень і справжню творчу атмосферу, яка панує серед радянських учених²⁷. Творчі контакти підтримують працівники й спеціалісти Інституту проблем управління АН СРСР та Інституту автоматики і телезв'язку ім. Михайла Пуліна (СФРЮ), Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона й югославського об'єднання «Енергоінвест», автомобілебудівники СРСР, УНР, ПНР і СФРЮ. Колективи робітників, науковців виконують спільні завдання, регулярно обмінюються науково-технічною інформацією тощо.

Останнім часом зміцніли зв'язки соціалістичної Югославії з країнами — членами РЕВ по міжреспубліканській лінії. Таке співробітництво дає можливість включити в коло спільних досліджень багато нових проблем, які мають важливе народногосподарське значення. В кінці 1977 р. під час візиту в СФРЮ Голови Ради Міністрів УРСР О. П. Ляшка було підготовлено пропозиції про науково-технічне, економічне й культурне співробітництво між Українською РСР і Соціалістичною Республікою Хорватією. Згодом подібні зв'язки встановлено між РРФСР і Соціалістичною Республікою Сербією та Чорногорією, Білоруською РСР та Соціалістичною Республікою Словенією.

Таким чином, у науково-технічному співробітництві соціалістичної Югославії з країнами — членами РЕВ на сучасному етапі чітко простежуються такі характерні риси: стабільність і планомірність розвитку, постійно зростаючі ефективність та масштаби взаємовигідних зав-

²³ Ленін В. І. З приводу так званого питання про ринки. — Повне збір. творів, т. 1, с. 90.

²⁴ Югославський економічний обзор. Белград, 1978 (октябрь), с. 21.

²⁵ Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ, 1977, № 5, с. 63.

²⁶ Земља Созјета, 1975, № 4—5, с. 13.

²⁷ Земља Совјета, 1974, № 7, с. 23.

дань, наближення їх до потреб народного господарства, систематичне вдосконалення форм економічних і науково-технічних зв'язків, зміцнення безпосередніх контактів між науково-дослідними, проектно-конструкторськими та виробничими організаціями, залучення до цієї роботи значної кількості спеціалістів та трудових колективів. На нашу думку, для успішного здійснення науково-технічного співробітництва СФРЮ з країнами — членами РЕВ в майбутньому важливе значення матиме впровадження довірливих і госпрозрахункових форм співробітництва, широкий обмін досвідом і взаємодопомога в справі підготовки кадрів спеціалістів.

На XXXIV засіданні Сесії Ради Економічної Взаємодопомоги (червень 1980 р.) відзначалося поглиблення взаємовідносин між РЕВ і Югославією, яка бере участь у практичній реалізації багатосторонніх угод і договорів з питань спеціалізації і кооперування виробництва, науково-технічного співробітництва країн — членів РЕВ. Динамічні й взаємовигідні зв'язки РЕВ та СФРЮ в галузі науки і техніки, як і в багатьох інших сферах, є важливим фактором розширення участі соціалістичної Югославії в міжнародному соціалістичному поділі праці, посилення її власного науково-технічного потенціалу.

ЗАГОСТРЕННЯ МІЖІМПЕРІАЛІСТИЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ В 70-х РОКАХ

В. П. КИРИЧЕНКО (Київ)

Характерною рисою сучасного історичного розвитку Латинської Америки є значне посилення боротьби ряду країн континенту за зміцнення своєї економічної, політичної незалежності та соціальний прогрес. Поряд з досягненнями реального соціалізму, піднесенням міжнародного комуністичного й робітничого руху ця боротьба значно піднімає позиції світового імперіалізму, насамперед його оплоту — США.

Проте такий хід історичного розвитку викликає шалену лютю імперіалізму, який силкується будь-якою ціною зупинити національно-визвольний рух і дедалі більше вдається, зокрема, до неоколоніалістської політики, прямого експорту контрреволюції тощо. Виступаючи в Берліні на міжнародній науковій конференції «Спільна боротьба робітничого руху і національно-визвольного руху проти імперіалізму, за соціальний прогрес», кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Б. М. Пономарьов підкреслив, що у «70-і роки на порядок денний було поставлене питання про ліквідацію усієї неоколоніальної структури експлуатації», що у відповідь імперіалізм «намагається «переграти історію», тобто знову забезпечити собі можливість безперешкодно експлуатувати країни, які визволилися»¹.

В 70-х роках ще більше загострилися внутрішні економічні проблеми всієї капіталістичної системи. «Саме в ці роки, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — у капіталістичному світі вибухнула економічна криза, гостроту і глибину якої, за визнанням самих буржуазних діячів, можна порівняти лише з кризою початку 30-х років»². Значне її поглиблення викликало посилення експансії

¹ Правда, 1980, 21 окт.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 31.

міжнародних монополій та загострення міжімперіалістичних суперечностей, зокрема, в країнах, що розвиваються. Латинська Америка є якраз тим районом, де такі суперечності за останні роки особливо чітко вимальовуються. Йдеться насамперед про зіткнення на континенті інтересів Сполучених Штатів Америки, з одного боку, та Японії і країн Західної Європи — з другого. Великі ресурси цінної мінеральної та сільськогосподарської сировини, перспективний ринок збуту готових виробів, широке поле діяльності для іноземного капіталу зумовлюють сприятливі для монополістів можливості для одержання максимальних прибутків у цьому районі земної кулі. Вважаючи Латинську Америку сферою своїх інтересів, США намагаються не допустити туди конкурентів.

Крах колоніальної системи в результаті посилення національно-визвольного руху, виникнення молодих незалежних країн значно звузили можливості імперіалізму в Азії та Африці. Сировинна, енергетична та валютна криза змусила такі країни, як ФРН, Франція, Італія та Японія, шукати нові джерела прибутків, сфери розміщення капіталу, в зв'язку з чим у 70-х роках на порядок денний стало питання про новий переділ сфер впливу в капіталістичному світі, у тому числі в Латинській Америці. До того ж так звані малі держави Західної Європи і такі країни, як ПАР, Канада, Ізраїль, Австралія, теж «звернули увагу» на Латинську Америку, що привело до ще більшого загострення там міжімперіалістичної боротьби. В ній протистоять одна одній не тільки окремі країни, монополії, банки, а й економічні блоки держав.

Все це підтверджує положення В. І. Леніна про те, що «до численних «старих» мотивів колоніальної політики фінансовий капітал додав боротьбу за джерела сировини, за вивіз капіталу, за «сфери впливу» — тобто сфери вигідних угод, концесій, монополістичних прибутків та ін.—нарешті за господарську територію взагалі»³. Конкуренти США намагаються використати в своїх інтересах суперечності між Сполученими Штатами і латиноамериканськими державами, прагнення останніх вирватися з-під північноамериканського диктату шляхом зміни напрямку своїх зовнішньоекономічних зв'язків. Все це впливає на гостроту міжімперіалістичної боротьби в регіоні на сучасному етапі. Водночас під натиском старих і нових конкурентів США намагаються змінити тактику, знайти нові методи й засоби для збереження своїх позицій. Не залишаються в боргу й їх суперники, які теж постійно оновлюють арсенал експансії в латиноамериканських країнах, що, в свою чергу також загострює міжімперіалістичні суперечності на континенті.

Латинська Америка була і залишається головним об'єктом неоколоніалізму США. У 1979 р. приватні капіталовкладення Сполучених Штатів у цьому регіоні оцінювалися в 30 млрд. доларів, що становить $\frac{2}{3}$ всіх прямих іноземних приватних інвестицій там. Звідти військово-промисловий комплекс США одержує від 50 до 70% стратегічної сировини⁴.

Експансія американських монополій є причиною значної залежності економіки країн континенту від США. Так, у 1977 р. на долю північноамериканських компаній припадало 40% усього індустриального виробництва континенту, в тому числі — близько 90% продукції хімічної промисловості, 80% — металообробки і машинобудування⁵. Мо-

³ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму.—Повне зібр. творів, т. 27, с. 396.

⁴ Известия, 1978, окт.; U. N. Multinational Corporations in World Development, New York, 1979, p. 187.

⁵ Проблемы мира и социализма, 1979, № 11, с. 49.

нополістичний капітал США контролює третину обробної і 4/5 гірничодобувної промисловості регіону. Підприємства, які належать Сполученим Штатам, дають $\frac{1}{5}$ валового національного продукту і забезпечують таку ж частку експорту країн Латинської Америки. Це приносить монополіям США величезні прибутки: на кожний вкладений долар американські імперіалісти одержують 3—4, а то й більше доларів, у той час як у Канаді — 92 центи, а в Західній Європі — 62 центи⁶. За 1971—1978 рр. американські інвестори викачали з континенту 35 млрд. доларів, що перевищує загальну суму їх капіталів у регіоні⁷.

Ряд відчутних поразок імперіалізму Сполучених Штатів у Південно-Східній Азії й Африці, піднесення національно-визвольного руху в Латинській Америці, курс ряду країн цього континенту на зміну напрямку своїх зовнішньоекономічних зв'язків сприяли тому, що на початку 70-х років позиції США в регіоні помітно ослабли. Хоч у повоєнний період Сполучені Штати й займають у Латинській Америці постійне перше місце за обсягом капіталовкладень, державного і приватного кредиту та зовнішньої торгівлі, все ж питома вага монополій США в загальній сумі зовнішніх джерел фінансування і в зовнішній торгівлі країн континенту стала дещо зменшуватися. Це пояснюється насамперед посиленням зовнішньоекономічної експансії держав Західної Європи та Японії у цьому районі.

Для 70-х років характерним є дальше посилення міжімперіалістичної боротьби в латиноамериканських країнах, яка досягла особливої гостроти й напруженості у промисловості, кредитуванні та зовнішній торгівлі, тобто боротьби за сфери прикладання капіталу, ринки збуту й джерела сировини. Особливою активністю, зокрема, у боротьбі за сфери прикладання капіталу відзначаються неоколоніалістські дії країн — членів Європейського економічного співтовариства. Ще у 60-х роках у рамках цієї організації було створено ряд спеціалізованих органів, покликаних стимулювати економічні зв'язки з латиноамериканськими країнами. Такими є Європейський комітет для співробітництва з Латинською Америкою й численні Латиноамериканські секції в Комісії ЄЕС. У 1972 р. при Європейському економічному співтоваристві був створений спеціальний комітет «ЄЕС — Андська група». Всі ці органи систематично обговорюють проблеми економічних зв'язків з країнами континенту, зокрема програми «допомоги», розширення та координації інвестицій, торгівлі, направляють до них торговельні та економічні делегації, місії, експертів, проводять наради з їх представниками тощо. Керівні діячі Європейського економічного співтовариства протягом 70-х років побували в усіх країнах Латинської Америки з метою встановлення контактів з урядовими та діловими колами держав континенту.

У своїй боротьбі з монополіями США держави ЄЕС використовують невдоволення латиноамериканських країн американським імперіалізмом. Поряд з цим їх важливими козирами у битві за Латинську Америку є й відносно вища конкурентоспроможність товарів, більш стислі (порівняно із США) терміни поставок окремих видів промислового обладнання і машин, сприятливіші умови надання кредитів і позик тощо. Одним із порівняно нових шляхів проникнення капіталістичних країн Західної Європи в Латинську Америку є використання ними в своїх цілях інтеграційних процесів на континенті, різноманітних регіональних економічних угруповань, зокрема Андського пакту.

⁶ Правда, 1979, 29 сент.

⁷ Латинская Америка, 1980, № 2 с. 85.

Про загострення міжімперіалістичної боротьби за сфери прикладання капіталу в Латинській Америці свідчить таблиця № 1, в якій наведено дані про зростання приватних інвестицій розвинутих капіталістичних країн на континенті в 70-х роках ⁸.

Т а б л и ц я 1

Країни	1970 р.	1972 р.	1974 р.	1976 р.	1978 р.	1980 р.*
США (млн. дол.)	12961	14897	19491	25739	27142	30160
Англія (млн. ф. с.)	497,3	479,3	491,1	501,2	540,8	551,9
ФРН (млн. марок)	3300	3711	4701	5214	6620	7032
Японія (млн. дол.)	559	989	2510	3301	4026	5061

Західноєвропейські й японські монополії спрямували свої капітали в обробну промисловість, оскільки падіння експортних цін на сировину, порівняно низька продуктивність праці, бурхливий розвиток науково-технічної революції привели до зменшення прибутків у добувній промисловості Латинської Америки — традиційній сфері розміщення іноземного капіталу. Маскуючись гаслом «допомоги в індустріалізації континенту», західноєвропейські й японські інвеститори наштотувалися на порівняно незначні соціально-політичні перешкоди. До того ж, латиноамериканські країни певною мірою сприяли вкладанням у обробну промисловість, запроваджуючи з цією метою додаткові пільги. Це забезпечувало конкурентам США нові прибутки.

Монополісти західноєвропейських країн і Японії вжили ряд заходів щодо регламентації своєї діяльності в країнах континенту з тим, щоб вона хоча б зовні не асоціювалася з неприкритою хижацькою експлуатацією природних і людських ресурсів регіону монополіями Сполучених Штатів. Були зроблені також деякі поступки місцевій буржуазії, що мало далекосяжну мету — заручитися її підтримкою. Залучення до співробітництва представників великого місцевого капіталу та технічної інтелігенції, тобто символічне «підняття прапору» національних підприємств, якоюсь мірою ослабляло протидію іноземним інвеститорам.

Прикидаючись миротворцями, носіями прогресу, західноєвропейські, канадські, японські монополії, зберігаючи свою грабіжницьку сутність, у багатьох випадках впливають на економічну кон'юнктуру в латиноамериканських країнах шляхом вироблення рекомендацій для їх урядів у галузі торгівлі, додаткової політики, валютно-фінансових операцій.

Значне загострення міжімперіалістичної боротьби за ринки континенту в 70-х роках намітилося між давніми суперниками — монополіями США і Англії.

На відміну від попередніх років у 70-х роках англійські монополісти почали активно розміщувати свої капітали у нових галузях обробної промисловості, насамперед у машинобудуванні й нафтохімії. Так, великий нафтохімічний комбінат у Сан-Лоренсо (Аргентина) був побудований і контролюється англійською монополією «Імперіал Кемікл Індастріз». Почали енергійніше створюватися й дочірні підприємства, які мають значний досвід організації внутрізональної торгівлі. Так, утворена в Бразилії компанія по виробництві авіаційних двигунів «Мо-

⁸ Підраховано автором за даними: Survey of Current Business, 1970—1980; Britains Business, 1970—1980; Britains International Investment Position, 1970—1980; Overseas Transactions, 1970—1980; Deutsche Außenpolitik, 1970—1980; The Japan Economic Review, 1970—1980.

* За попередніми даними.

торс роллс ройс» стала одним з найбільших постачальників авіабудівних компаній Аргентини, Чілі, Уругваю. Особливо настійливо британські монополії намагаються розширити свої позиції у таких великих латиноамериканських країнах, як Аргентина, Бразилія й Мексика.

Ослаблення впливу в колишніх колоніях і залежних країнах Африки, загострення конкурентної боротьби між США і країнами — членами ЄЕС — змусили і французьких монополістів шукати нові ринки у Латинській Америці. На початку 70-х років на континент направлялося від 20 до 28% всіх приватних інвестицій Франції в країнах, що розвиваються. Тільки в Бразилії діє понад 300 французьких фірм. З метою вироблення рекомендацій для «економічного співробітництва» з Латинською Америкою була створена спеціальна комісія, в одному з досліджень якої рекомендувалося переглянути політику щодо країн регіону, зробити її більш гнучкою, враховуючи при цьому конкретні особливості кожної з них⁹.

Зрозуміло, що «свої» інтереси в Латинській Америці мають й інші капіталістичні країни Західної Європи. Однак найсильнішим західноєвропейським імперіалістичним конкурентом США на латиноамериканському континенті є монополії Федеративної Республіки Німеччини. Вони не тільки відновили свої довоєнні позиції в регіоні, а й значно розширили їх. Виступаючи на перших порах партнерами корпорацій США, західнонімецькі фірми згодом відверто почали вимагати «рівних можливостей» в Латинській Америці й навіть виступили проти гегемонії американських монополій на континенті. Хоч інвестиції США значно перевищують західнонімецькі, американські компанії мають справу із серйозним і сильним суперником.

В основі дедалі зростаючої експансії японських монополій у Латинській Америці лежать такі фактори, як швидкі темпи розвитку економіки країни, невідкладні потреби у багатьох видах натуральної сировини, труднощі збуту виробів промисловості, різке зростання цін на землю і жорстке внутрішнє законодавство по обмеженню інвестиційної діяльності в зв'язку із забрудненням природного середовища. У «битві за Латинську Америку» японський монополістичний капітал використовує різноманітні засоби і методи: надання великих довгострокових кредитів країнам континенту для будівництва важливих промислових об'єктів, значні закупки традиційних товарів латиноамериканського експорту, широку участь у мішаних компаніях, партнерство з місцевими підприємцями тощо. Велику конкурентну здатність мають й промислові вироби Японії, що відрізняються високою якістю.

Для досліджуваного періоду характерним є загострення міжімперіалістичної боротьби за латиноамериканські ринки збуту. Вона в свою чергу стимулюється боротьбою капіталістичних країн за сфери розміщення капіталу в регіоні. Хоч США і продовжують зберігати ведучу роль експортера товарів на ринках континенту, там також сталися помітні зміни у співвідношенні сил. Особливо успішно конкурують з американськими монополіями корпорації ЄЕС, чому значною мірою сприяє їх галузева структура вивезення капіталу, для якої характерним є вкладення коштів у порівняно нові й перспективні галузі промисловості латиноамериканських країн. До того ж це викликає зростання експорту необхідних для цих галузей машин і обладнання з країн ЄЕС.

Про посилення боротьби імперіалістичних держав за латиноамериканські ринки збуту свідчать дані з таблиці № 2, в якій дається ди-

⁹ Survey of Current Business, 1976, N 8, p. 44.

наміка їх експорту на континент (в % від загальної суми капіталістичного експорту в країни регіону) ¹⁰.

Таблиця 2

Країни-експортери	1970 р.	1973 р.	1975 р.	1978 р.	1980 р.*
США	46	44	42	38	36
Країни ЄЕС	31	30	32	36	38
Японія	8	12	15	18	21
Інші країни	15	14	11	8	5

Міжімперіалістична боротьба на континенті ведеться й у фінансовій сфері, оскільки значення банків і банківського кредиту набирає особливо великого значення при проведенні зарубіжними корпораціями політики економічної експансії. Зокрема, банки активно допомагають монополістам проводити свою неоколоніалістську політику, успішніше витримувати гостру конкурентну боротьбу. Так, англійський банк «Банк оф Лондон енд Саус Америка», західнонімецькі банки «Дрезден Банк», «Дойче банк» ведуть активний наступ на північноамериканські банки та їх філіали. Французькі банки — «Банк франсез е італьян пур ля Амарік дю Сур», «Банк насіональ пур ле коммерсе л'єндюстрі», «Банк Ротшільд» мають філіали практично в усіх країнах Латинської Америки. Порівняно пізніше включилися у цю боротьбу японські фінансисти. Такі великі банки, як «Міцуї», «Міцубісі», «Сумімото», «Фудзі» поступово перейшли до широких фінансових операцій в латиноамериканських країнах ¹¹.

Загострилася міжімперіалістична боротьба і на ринках патентів. Концентрація в руках іноземних монополістів досягнень науково-технічної революції надає їм можливість одержувати високі прибутки. Тільки англійські монополії від продажу патентів і ліцензій в регіоні мають щорічний прибуток близько 2,3 млн. фунтів стерлінгів ¹². Недивно, що боротьба на ринках патентів стає дедалі напруженішою. Останнім часом прибутки монополій США від реалізації ліцензій зросли більше ніж удвоє. Монополії Англії, ФРН, Франції, Італії, Японії не шкодують зусиль, щоб добитися укладення ліцензійних угод з латиноамериканськими фірмами. Наприклад, італійська монополія «Пірееллі» обійшла компанії США й уклала угоди про подання «технічної допомоги» компаніям «Кондусторес електрикос» (Мексика), «Компанія індустріаль бразілейра» (Бразилія) і «Компанія індустріаль» і «Коммерсіаль де кондусторес» (Аргентина) ¹³.

Стає дедалі гострішою міжімперіалістична боротьба за енергетичні та сировинні джерела, лєвова частка яких в Латинській Америці раніше була зосереджена в руках капіталу Сполучених Штатів.

Зокрема країни ЄЕС у 70-х роках стали порівняно великими споживачами мінеральної та сільськогосподарської сировини континенту,

¹⁰ Підраховано автором за даними: U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1970—1980; Yearbook of International Trade Statistics, 1970—1980; CEPAL. Estudio Económico de América Latina, 1970—1980.

* За попередніми даними.

¹¹ Див.: Латинская Америка: Валютно-финансовое положение в 70-х годах. М., 1978, с. 28; Иностранный капитал в экономике Латинской Америки. М., 1978, с. 109—110.

¹² The Times, 1978, March, 19.

¹³ Романова З. И. Новые явления в борьбе за латиноамериканский рынок.— Латинская Америка, 1970, № 5, с. 49.

а це в свою чергу викликало протидію з боку монополій США. Посилюється конкурентна боротьба за переважання у галузях видобутку та переробки залізної руди, нафти, атомної сировини, за встановлення контролю над найбільш цінними та перспективними видами сировини. Прикладом цього є міжімперіалістична боротьба за нафту в Латинській Америці, на частку якої припадає більш як половина всіх первинних енергоджерел континенту¹⁴. Серед монополій, зайнятих видобутком і переробкою нафти в регіоні, провідне місце займають компанії групи Рокфелерів «Стандарт ойл оф Нью-Джерсі», «Стандарт ойл оф Каліфорнія» та інші, на які в 1972 р. припадало 36% видобутку нафти на континенті. Понад 40 дочірніх компаній цієї групи — такі, як «Креол петролеум компані», «Ессо», «Інтернешнл петролеум», «Лаго ойл енд транспорт» та інші — діють практично у всіх латиноамериканських країнах¹⁵. З початку 70-х років на позиції монополій США стала наступати англо-голландська компанія «Ройял Датч шелл», яка контролює 1/4 видобутку нафти у Венесуелі і має на континенті 44 філіали¹⁶. Намагаються не відставати від неї й інші зарубіжні компанії, зокрема «Голф ойл корпорейшн», «Тексако», «Мобіл ойл корпорейшн», «Оксідентал петролеум», «Філіпс петролеум», «Контінентал ойл».

Було б, звичайно, помилковим бачити в міжімперіалістичній боротьбі на латиноамериканському континенті суцільні безперервні конфлікти й суперечності. Необхідно враховувати також і прагнення імперіалістів до змов, до об'єднання своїх сил перед наростанням національно-визвольного руху. Крім вузькокорисливих інтересів національної буржуазії кожної країни існують спільні інтереси імперіалістів, в ім'я яких вони інколи забувають про суперечності та чвари і йдуть на об'єднання своїх сил заради загальної мети. «...Є дві тенденції, — підкреслював В. І. Ленін, — одна, яка робить неминучим союз усіх імперіалістів, друга — яка протиставить одних імперіалістів іншим — дві тенденції, що з них жодна міцної під собою основи не має»¹⁷.

Ніякі зусилля капіталістів не спроможні ліквідувати імперіалістичні суперечності. Як підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС, «уряди капіталістичних країн роблять одну спробу за одною, щоб згладити суперечності... Але така вже природа імперіалізму, що кожен намагається здобути переваги за рахунок інших, нав'язати свою волю. Незгоди виявляються в нових формах, суперечності вибухають з новою силою»¹⁸.

Економічна, політична та ідеологічна експансія імперіалізму в Латинській Америці викликає посилення демократичної й антиімперіалістичної боротьби на континенті. Ця боротьба відбувається у якісно новій міжнародній обстановці, характерною рисою якої стало зростання могутності країн соціалізму. Яскравим взірцем для народів регіону є значні успіхи соціалістичної Куби у будівництві нового суспільства.

Активно борючись з наступом імперіалізму, прогресивні уряди ряду американських країн під тиском трудящих проводять експропріацію та націоналізацію власності монополій США, обмежують і регламентують їх діяльність, добиваються введення єдиного режиму щодо іноземних капіталовкладень, рівноправних економічних відносин з США та іншими імперіалістичними державами у рамках боротьби за встановлення нового міжнародного економічного порядку, розвивають економічну інтеграцію, проводять прогресивні соціальні перетворення в ін-

¹⁴ La Energía en America Latina. Lima, 1969, p. 13.

¹⁵ Див., наприклад: El Día, Mexico, 1979, de Sept., 3.

¹⁶ Petroleo y Minería de Venezuela, 1971, № 275.

¹⁷ Ленін В. І. Доповідь про зовнішню політику на об'єднаному засіданні ВЦВК і Московської Ради 14 травня 1918 р. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 313.

¹⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 31.

тересах неімущих верств, створюють регіональні економічні організації без участі США, розширюють взаємовигідне співробітництво, господарські, наукові та культурні зв'язки з СРСР та іншими соціалістичними країнами.

Ленінська зовнішня політика нашої країни, готовність радянського уряду подати допомогу народам, які борються за свою незалежність, відповідають життєвим інтересам країн латиноамериканського континенту. «Ми,— заявив з трибуни XXV з'їзду КПРС товариш Л. І. Брежнев,— підтримуємо прагнення цих країн до зміцнення політичної самостійності і економічної незалежності і вітаємо збільшення їх ролі у міжнародному житті»¹⁹. Прогресивні сили континенту спираються на цю підтримку у своїй дедалі зростаючій антиімперіалістичній боротьбі.

¹⁹ Там же, с. 23.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНІЙ МАВРІТАНІЇ І. Д. ШЕВЧЕНКО (Київ)

Більшість незалежних африканських держав мають різноманітний етнічний склад. Поряд з багатотисячними народностями в них є й велика кількість національних меншостей. Незважаючи на особливості, притаманні для різних країн цього континенту, спільним є те, що на процес їх національного розвитку значною мірою вплинуло тривале панування іноземних гнобителів. Не говорячи вже про широко відомий факт насильницького розділу народів штучними кордонами, характерною рисою колоніального режиму було протиставлення одних народів іншим за національними або етнічними ознаками. Політика поневолювачів, спрямована на знищення самотутньої національної культури і асиміляцію народів, негативно вплинула на процес формування етнічних спільностей, що проходив як в Африці, так і на інших континентах. Колоніальне минуле зумовило й появу притаманних лише африканським країнам рис в їх національному розвитку.

Події в Чаді, Судані, Нігерії, Конго, Мавританії та інших державах свідчать про складні відносини, що існують між різними етнічними групами й інколи призводять до відкритої ворожнечі, масових вбивств і навіть виникнення громадянських війн. Етнічні конфлікти зумовлюються конкретними умовами, що існують у тій чи іншій африканській країні, і є наслідком імперіалістичної колоніальної політики¹.

Творче використання марксистсько-ленінської теорії з національного питання відкриває шлях для ефективного розв'язання національних проблем і в країнах Африки. Водючас без ґрунтовного вивчення їх історичного минулого неможливо з'ясувати і зрозуміти сучасну структуру суспільства африканських держав.

Автор даного повідомлення робить спробу показати характерні риси і особливості соціально-політичних процесів у сучасній Мавританії.

Основним джерелом для написання повідомлення стали праці арабських і французьких дослідників новітнього часу, насамперед

¹ Докладніше про це див.: Исмагилова Р. Н. Соотношение национальных и социальных факторов в освободившихся странах.— Социальные сдвиги в независимых странах Африки. М., 1977, с. 101.

Мухтара ульд Хамідуна, Ахмеда Ламіна аш-Шенгіті, Г. Дезіре-Вуйлемін та інших, а також окремі періодичні мавританські видання. У них міститься значний фактичний матеріал, однак викладений він часто густо занадто тенденційно, що зумовлюється обмеженістю буржуазного світогляду авторів, які до того ж мало уваги приділяють питанням соціального розвитку.

Радянські африканісти також займаються вивченням національного питання в країнах чорного континенту. Життя підтвердило правильність багатьох їх висновків і точок зору, зокрема В. Г. Солодовникова — про основні проблеми сучасної Африки, Р. Н. Ісмагілової — про складність і суперечливість етнічних процесів у Нігерії і про формування націй «ібо», «йоруба» і «хауса», І. І. Потехіна — про особливості утворення національних спільностей народів Південної Африки, які говорять мовами банту, Л. Д. Яблочкова — про процеси національної консолідації, що відбуваються в Центральній Африці, Б. В. Андріанова — про два шляхи формування націй у сучасній Африці та ін.²

Як відомо, перемога над німецьким фашизмом і японським імлітаризмом, здобута Радянським Союзом у Великій Вітчизняній війні, відкрила широкі можливості для національно-визвольної боротьби народів Азії, Африки, Латинської Америки. Могутнє піднесення визвольного антиімперіалістичного руху викликало зрештою крах усієї колоніальної системи імперіалізму. Серед багатьох країн Африки, які здобули національну незалежність у середині 50-х — на початку 60-х років, була й Мавританія, що стала суверенною державою 28 листопада 1960 р.

Нині на величезній території Мавританії (1030,7 тис. км²) проживає 1420 тис. чол., з них 514 тис. селян, які продовжують вести в основному кочовий спосіб життя, особливо в період посухи, коли в пошуках пасовищ і води вони долають значні відстані. Однак решту року селяни мешкають у селах чи оазисах, де є джерела прісної води. Колоніальна експлуатація, збереження необмеженої влади вождів — захисників докапіталістичних суспільно-економічних відносин — спричиняли застій мавританського села, де ще в середині 60-х років продовжували зберігатися такі пережитки минулих формацій, як поділ суспільства на «вищі» і «нижчі» касты, племена тощо.

Проте з початку 50-х років у країні посилюється процес урбанізації, наслідком якого стало порівняно швидке зростання частки міських жителів (до 15% від загальної чисельності населення у 1976 р.)³.

У Мавританії існує понад 40 племен, в основному арабського і берберського походження⁴. Крім того, у країні є ряд соціальних груп або каст, які в минулому становили більшість населення. Серед них слід назвати касты: «немаді» — арабського походження, представники якої займаються головним чином мисливством і розведенням худоби (схід країни); «імраген» — негритянського походження, потомствени рибалки, що проживають поблизу Атлантичного океану; «арзазір» — негритянського походження, що займаються добуванням солі (центра-

² Солодовников В. Г. Африка выбирает путь. М., 1970; Исмагилова Р. Н. Указ. соч., ее же. Этнические проблемы тропической Африки. М., 1973; Потехин И. И. Формирование национальной общности южноафриканских банту. М., 1955; Яблочков Л. Д. Проблемы деколонизации африканского общества. — Социальные сдвиги в независимых странах Африки. М., 1977; Андріанов Б. В. Население Африки. Приложение к карте народов Африки. М., 1960.

³ Afrique et Moyen-Orient 1979. Supplément annuel à Jeune Afrique. Paris, 1980, p. 454.

⁴ Désiré-Vuillemin G. M. Les rapports de la Mauritanie et du Maroc. Saint Louis (Senegal), 1960, p. 15—16.

7. Український історичний журнал № 1

льні області); «хратіми» (вільновідпущеники) — в основному мулати — вихідці з негроафриканських племен, які є непоганими скотарями і заготівельниками цінної сировини — гумміарабіка, мешкають в окремих селах і ведуть традиційний осідлий спосіб життя, а раді старійшин, яку вони обирають, належить уся повнота влади в поселеннях; «малем» — ремісники (ковалі, ювеліри, зброярі, шкіряники), як правило, кустарі, є умілими виконавцями виробів з срібла, міді, дерева і шкіри, які користуються великим попитом не лише в країні, але й за її межами; «ігауен» — музиканти, артисти, поети, традиційні виконавці народних пісень і танців, відзначаються скромністю і простотою, обережністю і розсудливістю. Як правило, належність до тієї чи іншої касті передається з покоління в покоління⁵.

Найбільш впливовими людьми в країні є вихідці з племен арабського походження «хассан». У деяких районах представники цих племен заснували цілі династії, зокрема Мохамеда Улад Лахбіба (область Трарза), Ахмеда Улад Айди (область Адрар) та ін.

При цьому слід зазначити, що міжплемініні конфлікти, особливо 30-річна війна (1644—1674), призвели до поступового злиття етнічних груп арабів і берберів й утворення своєрідної народності арабо-берберів з домішкою негритянської крові, оскільки під час неї загинула значна частина чоловічого населення берберських племен, у полон до арабів потрапили їх жінки і діти, а шлюбні союзи сприяли встановленню зв'язків між племенами воїнів арабського і берберського походження⁶⁻⁷. Представників цієї народності (племен «хассан», «зуайя» і «занага») європейці називали маврами. «Хратіни», «абід» та інші касты одержали назву «чорні маври».

У низов'ях річки Сенегал проживають багато народностей — «пулар», «сонінке», «ваїбе», «волоф» та інші. Народність «пулар», що мешкає в основному на півдні країни, ділиться на касты, вихідці однієї з яких — касты «торобес» — виконують релігійні обряди, проповідують релігійне вчення. Їм належать значні ділянки родючих земель, які здаються в оренду. Представники цієї касты дають приватні уроки. Вихідці з касты «себе» здавна виконували військову повинність і захищали своє плем'я під час набігів інших кочовиків. Частина населення цієї касты займалася сільським господарством. Касты «субалбе» проживає поблизу рік, озер і на узбережжі Атлантичного океану, займаючись рибною ловлею. Представники касты «ваїбе» за традицією виготовляють зброю, прикраси, начиння з металу, дерева і шкіри.

Крім вищезгаданих, у Мавританії широко відомі такі касты, як касты «модіні», вихідці з якої є служителями релігійних культів. Їх багаті сім'ї мають великий вплив у суспільстві. Касты «гіссеру», як і «ігауен», належить особливе місце в мавританському суспільстві. Її представники — це в основному музиканти, співаки, збирачі давнього фольклору. З покоління в покоління вони передають розповіді про історичні події, що відбувалися на території країни, добре знають древню арабську культуру. Серед ремісників виділяються касты «течо», «гранко» і «мабобе». Останні виробляють пряжу, тканини, килими, шиють одягу. На особливому становищі перебувають вихідці з касты «матіудо», які були повністю залежними від своїх хазяїв (феодалів, свяще-

⁵ Garnier Ch. *Désert Fertile. Un Nouvel Etat. La Mauritanie*. Paris, 1960, p. 138, 139; Désiré-Vuillemin G. M. *Contribution à l'histoire de la Mauritanie de 1900 à 1934*. Dakar, 1962, p. 26; Gaudio A. *La Sahara des africains*. Paris, 1960, p. 24, 42; *Pétite Encyclopédie Africain et Malgache*. Paris, 1964, p. 16.

⁶⁻⁷ Васильев В. В. К вопросу об истории Мавритании до начала французской колонизации. — *Актуальные проблемы стран Арабского Востока и Северной Африки*. М., 1977, с. 54—55.

нослужителів). Вони не мають сільськогосподарських угідь, джерел води і по суті є найзлиднішою категорією населення⁸.

Племена «сонінке» мають багато спільного з народністю «пулар». На формування їх структури вплинули різні внутрішні і зовнішні фактори. Племена «сонінке» також діляться на численні касты, що виникли в результаті розвитку феодальних виробничих відносин на базі суспільного поділу праці. Ці замкнуті групи населення займалися лише тим видом ремесел, який визначив вождь племені. «Сонінке» зберегли до наших днів древню культуру, традиції родоплеменних відносин, постійно живуть великими сім'ями у долині р. Сенегал.

Феодальні шейхи, племенні вожді і старійшини родів як берберо-арабської, так і негро-африканської частини населення, як і раніше, тримають всю владу у своїх руках і по суті є проміжною ланкою між ним і місцевою адміністрацією. Родова знать використовує у власних інтересах традиційні інститути етнічних спільностей. Велика роль обштинної психології, різних обрядів і звичаїв зберігається не лише в селах, але й у містах. Зокрема, в зв'язку з тим, що за традицією необхідно завжди подавати всіляку допомогу своїм родичам і одноплемінникам, на роботу їх влаштовують незалежно від здібностей, освітнього рівня і ділових якостей⁹.

Частина феодально-племенної аристократії починає виходити на капіталістичний ринок, вкладаючи свої капітали у створення сучасних торгово-промислових підприємств, нерухоме майно тощо, втягуючись таким чином у сферу товарно-грошових відносин. Поряд з існуючою у Мавританії традиційною структурою суспільства в ній зароджується молода національна буржуазія. Появі цього нового прошарку мавританського суспільства сприяли нечисленні державно-монополістичні корпорації, насамперед «Міферма» і «Соміна» у гірничодобувній промисловості, «Іманек» — у рибопереробній, «Морелек» — в енергетичній тощо¹⁰. Входячи до складу директорату, адміністративних і спостережних рад цих компаній, мавританці поступово перетворюються на сучасних буржуа.

Незважаючи на формальне проголошення Мавританії незалежною, суверенною державою, в ній продовжує панувати іноземний, головним чином французький, капітал, який монополізував основні джерела накопичення. Місцевим підприємцям відводиться лише посередницька роль. Мавританські торговці, лихварі, власники нерухомого майна, ремісники не мають великих капіталів. Разом з феодальною верхівкою вони становлять клас дрібної і середньої буржуазії.

Структура порівняно нечисленного пролетаріату (за станом на 1972 р. — 15800 чол.¹¹) дуже своєрідна. Більше половини міських трудивників зайнято в сфері обслуговування, третина — працює у дрібних майстернях. На підприємствах гірничо-добувної промисловості налічується понад 7 тис. чол.¹², значна частина яких є відходниками. Невеликим є процент постійного промислового пролетаріату.

Мавританські ремісники поділяються на дві категорії: меншість спеціалізується на виробництві предметів розкоші для іноземних туристів, феодалів та буржуазії. Решта працює для задоволення різних потреб сільських і племенних общин. Їх становище погіршується в зв'язку із зростаючим конкуренції з боку імпортованих промислових товарів.

⁸ Ladjji T. La société Mauritanie. Nonakchott, 1975, p. 17.

⁹ Исмагилова Р. Н. Указ. статья, с. 101.

¹⁰ Bulletin de l'Afrique noire, 1970, № 588.

¹¹ La Mauritanie 15 ans apres l'indépendance, 1975, № 3, p. 34.

¹² Bulletin de l'Afrique noire, 1970, № 588.

Молодий робітничий клас, поряд з економічними вимогами, поступово починає висувати й політичні лозунги. Він завойовує дедалі більший авторитет серед міської бідноти, ремісників, дрібних торговців. На його бік переходить і сільська молодь, що прагне вирватися з лабетів традиційного патріархального життя. На становище мавританського пролетаріату і, особливо, селянства величезний відбиток наклали африканська община і поділ населення на касты. Як відомо, кожна африканська община має неподільний фонд колективних земель. Це, а також наявність численних відсталих звичаїв і релігійних забобонів прив'язує до неї селян. Общинами управляють старійшини і вожді — представники найконсервативнішої частини населення. Патріархальні общинні відносини значною мірою гальмують перебудову натурального господарства відповідно до потреб ринку¹³.

У Мавританії відбувається процес розпаду соціальних структур етнічних і кастових спільностей і утворення єдиної системи класів і верств: робітничого класу, національної буржуазії, інтелігенції та інших проміжних дрібних груп. Широко трудящі маси і передова інтелігенція покладають великі надії на якнайшвидшу ліквідацію етнічної роз'єднаності, злиденності і відсталості країни. Вони активно виступають за проведення радикальних соціально-економічних реформ.

Розв'язання на демократичних принципах етнічних проблем, повна ліквідація будь-якої дискримінації одних народів іншими, вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку відсталих націй мають велике значення для стабілізації внутріполітичного становища. «...Радикально-демократичні перетворення,— зазначав щодо цього В. І. Ленін,— можуть створити національний мир у капіталістичних державах...»¹⁴.

Як показують події, що відбуваються останнім часом на африканському континенті, країни, які обрали капіталістичний шлях розвитку, не в змозі самостійно розв'язати етнічні і соціальні проблеми, оскільки їх політика фактично спрямована на поглиблення соціальної нерівності. Керівники ряду держав помилково вважають, що єдину націю можна створити шляхом видання ряду декретів, водночас ігноруючи права етнічних меншостей. «Такий підхід,— слушно зауважує Р. Н. Ісмагілова,— при загальній нерозв'язаності соціальних та економічних проблем і наявності сепаратистських тенденцій незмінно веде до політичної нестабільності і кризи»¹⁵.

На сучасному етапі в Мавританії продовжується боротьба між різними племенами, кастами, соціальними верствами, хоча вона певною мірою завуальована. Специфіка цієї країни, як і багатьох інших, полягає в тому, що в ній ще остаточно не склалася чітка соціально-класова структура суспільства, не налагоджено стабільних внутрішніх зв'язків між її різними частинами. Все це дало змогу військовій верхівці 10 липня 1978 р. порівняно легко захопити владу. Уряд президента Моктара ульд Дауди, скинутий військовими, вів несправедливу війну з фронтом ПОЛІСАРІО*, що негативно вплинуло на економічний розвиток кра-

¹³ Ульяновский Р. А. Национально-освободительное движение на современном этапе. М., 1968, с. 58.

¹⁴ Ленін В. І. Тези по національному питанню.— Повне зібр. творів, т. 23, с. 308.

¹⁵ Исмагилова Р. Н. Указ. статья, с. 117—118.

* Фронт ПОЛІСАРІО — організація, що бореться за визволення Західної Сахари, на частину якої раніше претендувала Мавританія. 5 серпня 1979 р. Військовий комітет національного відродження, в руках якого нині перебуває влада, прийняв рішення відмовитися від домагань на цю територію і підписав з представниками фронту ПОЛІСАРІО відповідний документ (Радянська Україна, 1979, 21 жовт.).

їни, погіршило становище народних мас, а нерозв'язаність етнічних проблем викликала нестабільність внутріполітичної обстановки¹⁶.

На новому етапі антиімперіалістичного руху в країнах Африки відбувається загострення внутріполітичної боротьби, проходить поляризація сил у рамках політичних партій. Нестабільність внутрішньої обстановки, часті перевороти, міжетнічні конфлікти, зумовлені живучістю родоплемінних і кастових відносин і нерозв'язаністю національного питання,— все це використовує міжнародний імперіалізм для грубого втручання у справи держав чорного континенту.

Однак все більше державних і громадсько-політичних діячів Африки переконуються у перевагах соціалістичних форм і методів господарювання. Це сприяє зближенню молодих незалежних країн з іншими загонами світового революційного процесу: міжнародним робітничим рухом і світовою соціалістичною системою.

У доповіді на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу, виголошеній 22 листопада 1919 р., В. І. Ленін підкреслював: «...Спираючись на загальнокомуністичну теорію і практику, вам треба, пристосовуючись до своєрідних умов, яких нема в європейських країнах, зуміти застосувати цю теорію і практику до умов, коли головною масою є селянство, коли треба розв'язувати завдання боротьби не проти капіталу, а проти середньовічних залишків. Це важке і своєрідне завдання...»¹⁷. Володимир Ілліч також наголошував на особливій складності проведення революційної роботи там, де ще існують архаїчні соціальні структури, не розв'язано етнічні, племінні та ряд інших проблем. Це характерне саме для сучасної Мавританії. Її соціально-економічний і політичний розвиток, як і деяких інших африканських країн, показав неспроможність тверджень про автоматичне згладжування етнічних суперечностей після ліквідації колоніального режиму, про посилення процесів детрайбалізації тощо. Реальна дійсність свідчить про зростання в країні трайбалізму*, підвищення ролі етнічних факторів у її політичному житті. Національна єдність може бути досягнута тільки в результаті здійснення корінних політичних, соціальних, економічних і культурних перетворень, втілення в життя принципів загальнодемократичної національної політики. «Інтереси нації,— зазначається в Програмі КПРС, — вимагають знищення залишків колоніалізму, викорчовування коренів панування імперіалізму, витіснення іноземних монополій, створення національної промисловості, ліквідації феодальних порядків і пережитків, проведення радикальних аграрних перетворень з участю всього селянства і в його інтересах, здійснення самостійної миролюбної зовнішньої політики, демократизації суспільного життя, зміцнення політичної незалежності. В розв'язанні загальнонаціональних завдань заінтересовані всі патріотичні і прогресивні сили нації. Це той ґрунт, на якому можливе їх об'єднання»¹⁸.

Соціально-політичні та економічні процеси, що проходять у Мавританії, ще раз підтверджують правильність загальних закономірностей формування націй.

¹⁶ Jeune Afrique, 1978, № 916, p. 12—17.

¹⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 39, с. 309.

* Трайбалізм — міжплемінна ворожнеча, що проявляється в суспільстві, де є пережитки родоплемінного поділу. Широко використовувався колонізаторами при здійсненні колоніальних загарбвань, для боротьби проти національно-визвольного руху. Нині взятий на озброєння неокolonізаторами з метою роз'єднання антиімперіалістичних сил у колишніх колоніальних і залежних країнах.

¹⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 39—40.

Борці за щастя народу

ДІЯЛЬНІСТЬ К. Є. ВОРОШИЛОВА НА УКРАЇНІ

(до 100-річчя з дня народження)

Ю. О. КАЛІНЦЕВ (Київ),
В. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

Климент Єфремович Ворошилов увійшов в історію нашої партії і радянського народу як вірний учень і соратник В. І. Леніна, як один з партійних, державних і військових діячів Радянської країни.

Життєвий шлях К. Є. Ворошилова — живе відображення епохи. «...Я щасливий з того,— писав Климент Єфремович,— що дістав своє перше робітниче загартування в середовищі донбаських пролетарів, брав участь у трьох революціях, бачив і чув великого Леніна, був особисто знайомий з ним і, виконуючи його доручення, захищав нашу Батьківщину від білогвардійців у початковий період Радянської влади, від гітлерівської навали у суворі роки Великої Вітчизняної війни, був і є учасником соціалістичного, комуністичного будівництва»¹.

К. Є. Ворошилов народився 4 лютого 1881 р. в с. Верхнє на Катеринославщині (нині Дніпропетровська область) в сім'ї робітника-залізничника. З дитячих років він пізнав злидні, тяжку працю та страхіття життя простої людини за умов капіталістичного ладу. П'ятнадцятирічним юнаком поступив на металургійний завод ДЮМТ (Донецько-Юр'ївського металургійного товариства) в Алчевську. Тут розпочалася його революційна діяльність. У 1898 р. він став членом заводського революційного гуртка, а згодом захопився марксистським вченням. Величезний вплив на молодого робітника справила праця К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії». Неодноразово повертався Климент Єфремович до цього твору, аналізував його в бесідах з товаришами, ілюструючи окремі положення книги прикладами з заводського життя².

Діяльність К. Є. Ворошилова привернула увагу місцевих властей. За ним встановили поліцейський нагляд. У 1899 р. за участь у страйку робітників заводу ДЮМТ К. Є. Ворошилова було заарештовано, а потім звільнено з підприємства і занесено до «чорних списків». Близько трьох років він змушений був переїжджати по Донбасу і Півдню Росії в пошуках роботи. Проте і в цей час Климент Єфремович не припиняв революційної діяльності. Тільки в 1903 р. йому вдалося влаштуватися на Луганський паровозобудівний завод Гартмана. Тут він налагодив зв'язки з членами партійного комітету, розгорнув агітаційну роботу серед трудящих. У жовтні того ж року К. Є. Ворошилов вступив до лав РСДРП. Згадуючи про свій шлях до більшовицької партії, він писав: «У мені зріла класова самосвідомість, зростала ненависть до буржуазії і самодержавства; я рвався до боротьби за робітничу справу, проти всіх тих, хто експлуатує і пригноблює трудящих. Все це й привело мене до лав ленінської партії... Ленін зайняв у моїй свідомості якесь особливе, головне місце»³.

У 1904 р. К. Є. Ворошилова обрали членом Луганського комітету РСДРП, а згодом він очолив його. Більшовики міста були завжди в ма-

¹ Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни. Воспоминания. М., 1968. Кн. 1. с. 3—4.

² Там же, с. 91.

³ Там же, с. 143.

сах, роз'яснювали їм імперіалістичний характер російсько-японської війни, яка спалахнула в січні 1904 р., неспроможність царського самодержавства і буржуазії поліпшити становище трудящих, закликали їх до боротьби за повалення влади експлуататорів. Чільне місце в агітаційній роботі комітету зайняло викриття антиреволюційної, опортуністичної суті меншовизму, згуртування луганського пролетаріату навколо більшовиків-ленінців.

З перших днів російської революції К. Є. Ворошилов брав участь у підготовці луганськими більшовиками загального страйку трудящих міста. 16 лютого 1905 р. розпочався страйк. Робітники заводу Гартмана обрали К. Є. Ворошилова головою страйкового комітету — депутатських зборів. Страйк тривав по 21 лютого і закінчився перемогою робітників: налякана адміністрація заводу змушена була задовольнити більшу частину вимог робітників⁴. Страйк наочно показав робітникам, що їх сила у єднанні, організованості і згуртуванні. Маса одержала серйозний урок політичного виховання і класової боротьби. Створений у дні страйку керівний орган гартманців — депутатські збори — залишився функціонувати і надалі, перетворившись у постійний орган революційних робітників.

Разом з іншими членами більшовицького комітету Климент Єфремович проводив активну агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників, солдатів, селян навколишніх сіл, організовував нелегальні збори, сходки, на яких закликав робітників і селян до боротьби проти царського самодержавства. На одній з таких нелегальних сходок селян с. Олександрівки К. Є. Ворошилов говорив: «Ми боремося за ваше краще майбутнє, за нове життя... У цій священній боротьбі у нас спільні інтереси, робітники і селяни — це єдинокровні брати, і ми повинні йти однією дорогою і разом боротися за землю і свободу, проти наших спільних ворогів — поміщиків і капіталістів»⁵.

Виконуючи рішення III з'їзду РСДРП, Луганський комітет РСДРП приділяв значну увагу підготовці збройного повстання. К. Є. Ворошилов разом з Т. Л. Бондаревим, О. Я. Пархоменком та іншими більшовиками створили бойову робітничу дружину, забезпечили її зброєю, організували навчання, налагодили регулярну охорону робітничих мітингів і зборів. За дорученням більшовицького комітету К. Є. Ворошилов двічі виїжджав до Фінляндії за зброєю. Він багато зробив для зміцнення зв'язків більшовиків Луганська з соціал-демократичними організаціями Юзівки, Харкова, Горлівки, Дружківки, Алчевська та інших міст, разом з іншими більшовиками виїжджав у приміські села для роз'яснення селянам аграрної програми партії, резолюцій III з'їзду РСДРП⁶.

У середині червня 1905 р. в Луганську стало відомо про хід революційних подій в Одесі, повстання на броненосці «Потемкін». Це ще більше підняло бойових дух революціонерів-луганчан, а невиконання заводською адміністрацією своїх зобов'язань привело до нового страйку, який розпочався 8 липня 1905 р. Поліцейські власті зірвали страйк, жорстоко розправилися з його учасниками. К. Є. Ворошилова та інших керівників страйку було кинуте до Луганської в'язниці. Власті готували розправу над ув'язненими, звинувативши їх у збройному опорі поліції під час страйку⁷. Але робітники не допустили цього. Коли

⁴ Див.: Акшинский В. С. Климент Ефремович Ворошилов. Биографический очерк. М., 1979, с. 18.

⁵ Там же, с. 18—19.

⁶ Там же, с. 9; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 82—83.

⁷ Ворошилов К. Е. Указ. соч., с. 197—198.

в Москві почалося грудневе збройне повстання, тисячі луганських пролетарів на заклик більшовиків вирушили до в'язниці і зажадали звільнення керівників липневого виступу трудящих. Перелякані власті змушені були відпустити під заклад К. Є. Ворошилова та його товаришів.

У 1906 р. К. Є. Ворошилов — делегат IV з'їзду партії від «Донецького союзу РСДРП». «З великою радістю, — згадував він, — навесні 1906 року я під прізвищем Володіна виїхав з Луганська до Петербурга, де ще ні разу не був. Мені на той час було 25 років, і я з хвилюванням і гордістю відчував, що в мене в потайній кишені знаходиться мандат на з'їзд партії, що має відбутися, і що найближчим часом я зустрінуся з працівниками Центрального Комітету, а може, і з Володимиром Іллічем Леніним, якого я вже добре знав по його виступах у нелегальній пресі, по підпільних і нелегальних виданнях... В особі Леніна я бачив незламного вождя революції, безмежно відданого справі робітничого класу, всього народу»⁸.

На з'їзді К. Є. Ворошилов познайомився з багатьма видатними революціонерами-більшовиками: Ф. А. Сергеевим (Артемом), М. В. Фрунзе, М. І. Калініним, Ф. Е. Дзержинським, А. В. Луначарським, Л. Б. Красіним, В. В. Воровським та ін., разом з ними активно відстоював ленінську лінію партії. Там він вперше зустрівся з В. І. Леніним. Володимир Ілліч детально розпитував К. Є. Ворошилова, М. В. Фрунзе, Ф. А. Сергеева (Артема), М. І. Калініна про справи у місцевих партійних організаціях, про страйкову боротьбу і збройні повстання, про бойові дружини та ін.⁹

Повернувшись додому, К. Є. Ворошилов з подвоєною енергією поринув у революційну роботу. У складних умовах спаду революції і посилення репресій з боку царських властей він роз'яснював у масах рішення партійного з'їзду, разом з іншими членами більшовицького комітету проводив революційні збори і мітинги, керував страйковою боротьбою пролетаріату, організовував боротьбу робітників проти локаутів, з допомогою яких підприємці намагалися не допустити поширення революції. У 1906 р. робітники заводу Гартмана обрали Климента Єфремовича головою новоствореної заводської профспілки. На цей час відноситься заснування більшовицької легальної газети «Донецкий колокол». Головою її редколегії було затверджено Климента Єфремовича. Орган більшовиків Луганська відіграв значну роль в ідейному вихованні і організації трудящих¹⁰.

На V партійний з'їзд Луганська більшовицька організація, що налічувала 1070 членів партії, обрала К. Є. Ворошилова і К. М. Самойлову, які фігурували на з'їзді під характерними кличками «Володі Антимекова» і «Наташі Більшовикової»¹¹. «Як і на IV з'їзді, — писав К. Є. Ворошилов, — В. І. Ленін майже щоденно зустрічався з більшовицькою частиною делегатів на фракційних зборах. Ці збори не мали офіційного порядку денного і спеціального голови, а швидше всього скидалися на товариські бесіди одностудців.

...Наші фракційні збори були для нас школою ідейного виховання і в той же час таким місцем, де ми вирішували будь-які питання, що в нас виникали»¹².

⁸ Там же, с. 238—239.

⁹ Там же, с. 258, 259.

¹⁰ Там же, с. 285, 288.

¹¹ Там же, с. 319.

¹² Там же, с. 350, 352.

Після повернення до Луганська, К. Є. Ворошилов у складних умовах наступу реакції провадив роботу по роз'ясненню членам більшовицької організації і безпартійним робітникам рішень партійного з'їзду, завдань, що постали перед партією в умовах поразки революції. Він багато робив для зміцнення зв'язків міської партійної організації з робітничими масами та селянами навколишніх сіл. Влітку 1907 р., напередодні III конференції РСДРП, К. Є. Ворошилов брав участь у Південно-Російській партійній конференції як представник луганських більшовиків. Він доклав чимало зусиль до переведення місцевих парторганізацій на нелегальне становище.

Царський уряд намагався добити революцію. На Україні лютували каральні експедиції, проводились обшуки, арешти, закривались легальні прогресивні газети й журнали. В ніч на 31 липня 1907 р. К. Є. Ворошилова заарештували і кинули до Луганської в'язниці, а через два місяці заслали до Архангельської губернії. Протягом 1907—1914 рр. відважного революціонера кілька разів заарештовували, тричі відправляли на заслання. Та це не зломало волі більшовика. У Донбасі і Баку, Царицині і Петербурзі він брав активну участь в партійній роботі.

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. застала К. Є. Ворошилова в Петербурзі, до якого він приїхав з Царицина, ховаючись від переслідування поліції. Тут він з перших днів встановив тісні зв'язки з міським комітетом РСДРП. В лютневі дні 1917 р. Климент Єфремович виконував ряд відповідальних завдань партії, був членом Петроградської Ради робітничих депутатів і членом бюро більшовицької фракції. Наприкінці березня 1917 р. за дорученням ЦК РСДРП він виїхав до Луганська, де місцева більшовицька організація була ослаблена царськими репресіями і мала гостру потребу в досвідчених партійних працівниках. Луганські більшовики обрали К. Є. Ворошилова головою міського комітету РСДРП, членом міської Ради робітничих депутатів. Луганський комітет розгорнув активну діяльність по формуванню робітничих бойових дружин, зміцненню впливу більшовиків у місцевій Раді, профспілках. Після опублікування в «Правді» 7 квітня Квітневих тез В. І. Леніна К. Є. Ворошилов разом з іншими членами партійного комітету роз'яснював ленінські тези в масах¹³.

Лютнева революція викликала до політичного життя найширші маси трудящих. Агітаційно-пропагандистська робота більшовиків відігравала важливу роль у справі зживання масами дрібнобуржуазних ілюзій, формування політичної армії соціалістичної революції.

К. Є. Ворошилов був делегатом VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП від Луганської партійної організації. Повернувшись з конференції, він доклав чимало зусиль по втіленню в життя її рішень, керував агітаційно-пропагандистською та організаторською роботою луганських більшовиків в масах, виступав перед трудящими.

Визначною подією в житті більшовицьких організацій Донбасу стало створення на кошти робітників органу Луганського комітету РСДРП — газети «Донецкий пролетарий», перший номер якої вийшов 1 червня 1917 р. Газета стала надійною і гострою зброєю в боротьбі за підготовку та здійснення соціалістичної революції в Донбасі. К. Є. Ворошилов очолював редколегію «Донецкого пролетарія»¹⁴, виступав на його сторінках з статтями, замітками, відозвами (2 липня, 4, 9, 15, 18, 22 серпня 1917 р. та ін.), в яких гнівно таврував антиреволюційну суть угодовської політики дрібнобуржуазних партій, інших

¹³ Акшинский В. С. Указ. соч., с. 47—48.

¹⁴ Див.: Солдатенко В. Ф. Большевицкая пресса Украины в 1917—1918 гг. Историко-библиографический обзор. К., 1979, с. 38—39.

зрадників інтересів робітничого класу, ворогів соціалістичної революції, пристрасно закликав революційні маси до боротьби за диктатуру пролетаріату.

Особливу увагу в умовах двовладдя Луганський комітет РСДРП приділяв роботі в Раді робітничих депутатів, звільненню її від засилля угодівців і перетворенню в орган вираження класових інтересів пролетаріату. Надійною опорою більшовиків у цій роботі були робітники найбільших підприємств міста — паровозобудівного і патронного заводів. Пролетарі Луганська все активніше виступали проти угодівської політики меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних «соціалістів», рішуче засудили наклепницьку кампанію проти більшовиків, зокрема проти голови міського комітету РСДРП К. Є. Ворошилова, розв'язану лідерами місцевих меншовиків¹⁵.

Більшовики Луганська все більше зміцнювали свій авторитет серед трудящих. Вже 13 червня в листі до Центрального Комітету партії К. Є. Ворошилов писав: «...Вплив у місті Луганську на робітничі маси явно наш»¹⁶.

Після липневих подій, що поклали край двовладдю в країні, К. Є. Ворошилов брав найактивнішу участь у діяльності міського більшовицького комітету по підготовці збройного повстання. Луганські більшовики делегували його і А. З. Каменського на VI з'їзд РСДРП(б), що визначив курс партії на підготовку збройного повстання. Повернувшись до Луганська, Климент Єфремович інформував членів партійної організації, широкі маси трудящих про рішення з'їзду. Як голова партійного комітету він очолив практичну роботу більшовицької організації по втіленню поставлених з'їздом завдань у життя. В ті дні з усією силою проявився його талент як організатора збройних сил революції — Червоної гвардії. Він гнівно викривав перед масами контрреволюційну суть Демократичної наради, в дні боротьби з корніловщиною очолював Комітет порятунку революції, створений 29 серпня з ініціативи міського комітету РСДРП(б) та більшовицької фракції Луганської Ради для боротьби проти корніловської контрреволюції. 2 вересня в телеграмі Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів К. Є. Ворошилов повідомляв, що Комітет встановив контроль над телефоном і телеграфом; гарнізон і все населення міста стали на захист революції¹⁷.

Створені при безпосередній участі К. Є. Ворошилова червоногвардійські загони відіграли вирішальну роль у боротьбі проти наступу корніловщини в Донецькому басейні.

Більшовики Луганська здобули важливу перемогу на виборах до міської думи, серед депутатів переважали більшовики, 25 депутатів були робітники заводів Гартмана і залізничних майстерень. Головою думи було обрано К. Є. Ворошилова, а міським головою — А. І. Черв'якова¹⁸. В умовах підготовки збройного повстання більшовики використали думську трибуну і свої позиції в міській управі для завоювання мас, підготовки політичної армії соціалістичної революції. В середині вересня вони здобули перемогу і на виборах до міської Ради робітничих і солдатських депутатів, завоювавши в ній 82 з 120 депутатів.

¹⁵ Акшинский В. С. Указ. соч., с. 48.

¹⁶ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. М., 1957. Т. 1, с. 135.

¹⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий. М., 1960. Т. 3, с. 437.

¹⁸ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., 1979, с. 95.

ських місць. Головою Ради було обрано К. Є. Ворошилова¹⁹. З цього часу фактично всі основні керівні позиції в місті перейшли до більшовиків²⁰.

Завоювавши ключові позиції в місті, спираючись на активну підтримку пролетаріату і широких верств міської бідноти, Луганська організація РСДРП(б), очолювана К. Є. Ворошиловим, провела значну роботу по зміцненню і організації сил революції, практичній підготовці збройного повстання. І коли в Петрограді перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція, Луганська Рада, спираючись на загони Червоної гвардії, ізолювала контрреволюційні елементи, організувала охорону міста, підприємств, банку, пошти, телеграфа та інших установ і однією з перших на Україні взяла владу в свої руки²¹.

У листопаді того ж року Климента Єфремовича було обрано до складу Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету першого післяреволюційного скликання²². Коли він прибув до Петрограда, партія направила його комісаром революційної столиці, а потім доручила разом з Ф. Е. Дзержинським відповідальну роботу по організації Всеросійської Надзвичайної Комісії^{22а}. Особливо яскраво проявився талант і здібності К. Є. Ворошилова як організатора і військового діяча в роки громадянської війни і іноземної інтервенції. У березні 1918 р. він повернувся на Україну, до Луганська, де разом з місцевими комуністами організував 1-й Луганський соціалістичний загін у складі 640 бійців. Разом з цим загonom він брав участь у боях з німецькими окупантами на підступах до Харкова²³.

Пізніше з розрізнених революційних червоних загонів, що діяли на Україні, було створено 5-у Українську армію, яку очолив К. Є. Ворошилов. У запеклих боях з німецькими військами та донською білокозаччиною протягом трьох місяців частини 5-ї і 3-ї Української армій, робітничі і козацькі червоні загони, а також члени їх сімей пробивалися до Царицина на з'єднання з радянськими військами. Героїчний похід було успішно завершено на початку липня 1918 р. Видатну роль в організації бойових дій і забезпеченні цього переходу відіграли випробувані більшовики К. Є. Ворошилов, М. О. Руднев, Ф. А. Сергеев (Артем), О. Я. Пархоменко та ін.

З частин 3-ї та 5-ї Українських армій, робітничих загонів Донбасу і червоних козацьких загонів, царицинських пролетарів було створено в жовтні 1918 р. 10-у армію на чолі з К. Є. Ворошиловим. У період героїчної оборони більшовицької фортеці на Волзі Климент Єфремович проводив значну роботу по створенню з окремих загонів і частин боєздатних полків та дивізій, виявив талант військового керівника у забезпеченні відсічі білогвардійським військам, які намагалися захопити Царицин.

У листопаді того ж року партія знову направила К. Є. Ворошилова на Україну. Кайзерівські окупанти під натиском Червоної Армії і партизанів та під впливом революції, що вибухнула в Німеччині, змушені були залишити окуповані території Країни Рад. 28 листопада був створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, до складу якого

¹⁹ Акшинский В. С. Указ. соч., с. 53.

²⁰ Там же.

²¹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 212.

²² Див.: Разгон А. И. ВЦИК Советов в первые месяцы диктатуры пролетариата. М., 1977, с. 33, 38.

^{22а} Акшинский В. С. Указ. соч., с. 59—60.

²³ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. В 3-х томах. К., 1967. Т. 1, с. 291.

разом з Ф. А. Сергєєвим (Артемом), В. П. Затонським, Ю. М. Коцюбинським, В. К. Аверіним та іншими увійшов К. Є. Ворошилов.

З січня 1919 р. Климент Єфремович — народний комісар внутрішніх справ республіки. За короткий час він налагодив роботу комісаріату, забезпечив дієвість усіх його ланок, активізував його діяльність по ліквідації куркульських заворушень і заколотів, спроб саботажу на промислових підприємствах. На III з'їзді Компартії України (березень 1919 р.) К. Є. Ворошилова обрали до складу ЦК КП(б)У, а на III Всеукраїнському з'їзді Рад — до складу Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, пізніше — членом Президії ВУЦВК.

Новий етап у партійній та військовій діяльності К. Є. Ворошилова розпочався із створенням у листопаді 1919 Першої Кінної армії. Його разом з С. М. Будьонним і Ю. А. Щаденком було призначено членом Революційної військової ради армії. Виняткова особиста відвага, хоробрість К. Є. Ворошилова були взірцем для бійців, породжували в них почуття гордості за свого командира.

«Мені, в якого за плечима достатній бойовий досвід, — згадував С. М. Будьонний, — рідко доводилося бачити людей з такою безстрашністю і винятковою хоробрістю, як Ворошилов. Ці вольові якості в нього виявлялися без пози, без хизування, як природний стан людини високого партійного духу. Він не лише не терпів, а зневажав тих, у кого були «заячі таланти». І, навпаки, виявляв велику любов до бійців, що відчували себе в бою, як на святі»²⁴.

Партія і уряд Країни Рад високо оцінили діяльність К. Є. Ворошилова по вихованню бійців та командирів у душі беззавітної відданості справі ленінської партії, справі трудящих, особисту мужність і героїзм, виявлені ним у боях на фронтах громадянської війни. За мужність і героїзм у боях Першої Кінної на Кавказькому фронті, які завершилися повним розгромом ворога, Климента Єфремовича нагородили орденом Червоного Прапора, а також почесною революційною зброєю. У наказі про нагородження підкреслювалося, що, «...беручи особисту участь в усіх боях Кінної армії на Південному фронті, він безустанно запалював війська на подвиги, що призвели до повного розгрому армії Врангеля»²⁵.

Постійно перебуваючи на фронті, Климент Єфремович підтримував найтісніші зв'язки з трудящими України. У травні 1920 р. він брав участь у роботі IV Всеукраїнського з'їзду Рад, був обраний членом ВУЦВК і членом ВЦВК від України, у листопаді того ж року на V конференції КП(б)У — членом ЦК КП(б)У.

У партійній і військовій діяльності К. Є. Ворошилов послідовно відстоював курс партії, безпосередньо керувався ленінськими вказівками та настановами. Історія зберегла для нас документи, які яскраво свідчать про постійне листування В. І. Леніна з К. Є. Ворошиловим у роки громадянської війни, про глибоку повагу вождя до червоного полководця²⁶.

Рішуче відстоював К. Є. Ворошилов ленінський курс партії в період нав'язаної троцькістами дискусії про профспілки. З увагою слухали делегати об'єднаної VI конференції партійної організації Катеринославщини і V конференції комуністів Першої Кінної армії (січень 1921 р.) виступи Климента Єфремовича. Переконливо і яскраво роз-

²⁴ Під прапором ленінізму, 1971, № 3, с. 39.

²⁵ Военно-исторический журнал, 1966, № 4, с. 66, 67.

²⁶ Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. М., 1974. Т. 5, с. 258; М., 1975, Т. 6, с. 135—136, 163—164, 180, 268, 303, 324, 505—506; М., 1976, Т. 7, с. 243—254, 300, 331 та ін.

крив він неспроможність і хибність троцькістських положень, здійснення яких призвело б до розвалу народного господарства, до відриву партійних організацій і профспілок від трудящих, до підриву союзу робітників і селян.

Від партійної організації Першої Кінної армії К. Є. Ворошилов був делегатом X з'їзду РКП(б), на якому його вперше обрали до складу Центрального Комітету партії. За дорученням з'їзду Климент Єфремович очолив групу делегатів, яка була направлена на ліквідацію контрреволюційного заклоту в Кронштадті. В перших лавах червоних бійців по кронштадтському льоду йшли на ворога делегати з'їзду К. Є. Ворошилов, П. І. Баранов, В. П. Затонський, А. С. Бубнов та інші. Незважаючи на шалений опір контрреволюціонерів, заклот було ліквідовано. Багато учасників придушення заклоту були нагороджені орденом Червоного Прапора. Серед них був і К. Є. Ворошилов. «За виявлені при штурмі Кронштадтської фортеці виключну мужність, сміливість і мистецтво,— вказувалося в наказі,— нагородити орденом Червоного Прапора комісара Південної групи т. Ворошилова (другим орденом)»²⁷.

Після X з'їзду РКП(б), з передислокуванням Першої Кінної армії на Кавказ Реввійськрада РРФСР 28 квітня 1921 р. ухвалила створити Південно-Кавказький військовий округ, командуючим якого було призначено К. Є. Ворошилова. Перебуваючи на цій посаді три роки, він багато зробив для забезпечення високого рівня підготовки частин округу, вдосконалення військової майстерності та політичної підготовки бійців і командирів, а також по ліквідації бандитизму на Північному Кавказі.

З 1924 р. К. Є. Ворошилов — командуючий військами Московського військового округу, а в 1925 р. — Народний комісар у військових і морських справах і голова Реввійськради СРСР, з 1934 р. — Народний комісар оборони СРСР.

Очолюючи Збройні Сили Країни Рад, К. Є. Ворошилов невтомно працював над дальшим їх вдосконаленням, створенням і підготовкою радянських військових кадрів, політичним вихованням бійців і командирів у дусі відданості соціалістичній Батьківщині, Комуністичній партії. У міцності лєнінської партії, її єдності з народом Климент Єфремович вбачав запоруку забезпечення оборонної могутності Радянської країни. У 1935 р. К. Є. Ворошилову — одному з перших радянських полководців — було присвоєно звання Маршала Радянського Союзу. У травні 1940 р. його було призначено заступником Голови Ради Народних Комісарів СРСР і Головою Комітету оборони при РНК.

У грізні роки Великої Вітчизняної війни, як заступник Голови Державного Комітету Оборони, головнокомандуючий Північно-Західного напрямку, представник Ставки Верховного Головнокомандування на ряді фронтів, К. Є. Ворошилов брав безпосередню участь в організації розгрому німецько-фашистських загарбників, в організації і керівництві партизанським рухом, у формуванні резервів для фронту. Він був членом радянської делегації на конференції представників СРСР, Великобританії і США в Москві (1941 р.), учасником Тегеранської конференції керівників СРСР, США і Великобританії (1943 р.).

Після всесвітньо-історичної Перемоги радянського народу над німецьким фашизмом і імперіалістичною Японією К. Є. Ворошилов усі свої знання, розум, багатий життєвий досвід віддав справі відродження народного господарства, будівництва комуністичного суспільства. Перебуваючи з 1946 по 1953 рр. на посаді заступника Голови

²⁷ Военно-исторический журнал, 1966, № 4, с. 67.

Ради Міністрів СРСР, а з 1953 по 1960 рр.— Голови Президії Верховної Ради СРСР, Климент Єфремович зробив вагомий внесок у дальший розвиток нашої країни по шляху до комунізму.

К. Є. Ворошилов через усе життя з честю проніс високе звання комуніста. Він був делегатом IV, V, VI, VIII, X—XXIII з'їздів партії, з 1921 р. по жовтень 1961 р. і з 1966 р.— членом ЦК КПРС, з 1926 по 1952 рр.— членом Політбюро ЦК КПРС, а з 1952 по липень 1960 рр.— членом Президії ЦК КПРС; обирався депутатом Верховної ради СРСР I—7 скликань.

Заслуги К. Є. Ворошилова перед країною були відзначені багатьма урядовими нагородами. Він — двічі Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці, нагороджений 8 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, орденом Суворова I ступеня і багатьма медалями СРСР, а також орденами і медалями ряду соціалістичних та інших держав.

Помер К. Є. Ворошилов 2 грудня 1969 р.

Все життя Климент Єфремович Ворошилов віддав служінню народу, справі захисту завоювань Великого Жовтня, справі побудови соціалізму і комунізму в Радянській країні.

ПАРТІЙНИЙ ДІЯЧ, ВЧЕНИЙ-ІСТОРИК

(до 90-річчя з дня народження М. М. Попова)

О. В. МЕШКОВ (Севастополь),

С. С. ДІБРОВА (Київ)

Відомий партійний і громадський діяч, історик М. М. Попов народився 9 січня 1891 р. в м. Кутаїсі в сім'ї вчителя. У вирі революційних подій 1905—1907 рр. гартувався його характер. У Владикавказі розпочалася його революційна діяльність.

Пошуки свого місця в рядах борців за щастя трудящих були у М. М. Попова суперечливими і складними. Перебуваючи під впливом дрібнобуржуазних ілюзій, він деякий час належав до лівого крила меншовицької партії. Проте досвід спільної революційної роботи з більшовиками — послідовними виразниками інтересів трудящих мас, повний політичний крах і виродження партії меншовиків у відкриту контрреволюційну силу привів М. М. Попова в 1919 р. у більшовицьку партію. До кінця життя він залишався в рядах Ленінської партії, був активним учасником будівництва соціалізму в нашій країні.

В роки громадянської війни Микола Миколайович працював в Наркоматі внутрішніх справ, виконував у Закавказзі ряд доручень Народного комісаріату закордонних справ РРФСР.

Партія, враховуючи організаторські здібності і досвід М. М. Попова як публіциста, в 1920 р. послала його працювати спочатку заступником, а згодом і редактором газети «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У).

З березня 1921 р. М. М. Попов очолював одну з найбільших в республіці Харківську губернську партійну організацію. В складних умовах голоду і розрухи, викликаних тривалою війною, він усі свої сили і знання спрямовував на мобілізацію трудящих мас на відбудову народного господарства. В полі зору губкому знаходились найрізноманітніші питання відбудови промисловості — фінансування, постачан-

ня сировиною, устаткуванням, поповнення її робітничими кадрами, поліпшення житлово-побутових умов трудящих та ін.

Значну роботу губком проводив у галузі партійного будівництва. Керуючись рішеннями X з'їзду РКП(б), губернський комітет КП(б)У поступово налагоджував в нових умовах планомірну роботу всіх партійних комітетів і осередків, встановив з ними більш тісний контакт і забезпечив постійне керівництво їх діяльністю, що сприяло організаційному зміцненню парторганізації.

Одним з найважливіших завдань партійних і громадянських організацій, органів Радянської влади на початку відбудовного періоду була ліквідація бандитизму, який намагався паралізувати нормальне політичне і громадське життя в селах. На заклик партії трудящі на чолі з комуністами піднялися на боротьбу з бандитизмом. На кінець 1921 р. з політичним бандитизмом було в основному покіпнено¹⁻².

З травня 1922 р. М. М. Попов працював заступником, згодом завідуючим агітпропвідділом ЦК КП(б)У, одночасно був редактором газети «Коммунист». Він брав активну участь в агітаційно-масовій роботі серед трудящих, у підвищенні ідейного рівня комуністів, особливо ленінського призову, послідовному здійсненні ленінської національної політики. У своїх виступах перед партійним активом, широкими масами трудящих, в усій своїй практичній діяльності М. М. Попов послідовно втілював в життя ідеї пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Яскравим прикладом торжества ленінської національної політики він вважав успіхи Радянської України, яка будувала соціалізм у братній сім'ї народів Радянського Союзу.

Відзначаючи значні зрушення в соціально-економічному та культурному житті українського народу, які приніс Великий Жовтень, він підкреслював, що ці успіхи знаходяться в прямій залежності від дальшого зміцнення Радянської влади, її досягнень в розв'язанні національного питання³. Запоруку успішного розв'язання національного питання М. М. Попов вбачав у переможному соціалістичному будівництві. «Швидкий темп індустріалізації Радянської країни, що був намічений п'ятирічкою і втілювався в життя партією,— писав він,— означає і більш швидкий темп ліквідації пережитків національної нерівності і забезпечує в перспективі *остаточне і повне розв'язання національного питання в Радянському Союзі*»⁴.

М. М. Попов боровся за торжество генеральної лінії партії, за єдність партійних рядів, проти всіляких відступів від марксизму-ленізму. Його виступи, брошури і статті внесли значний вклад в ідейний розгром троцькістів, націонал-ухильників та інших антиленінських угруповань.

У 1928 р. партія довірила М. М. Попову відповідальну роботу в апараті Центрального Комітету ВКП(б), де він працював заступником завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом. З метою зміцнення Московського комітету партії його послали завідуючим агітпропвідділом. З червня 1929 р. по лютий 1933 р. Микола Миколайович плідно працював членом редколегії, заступником, а потім редактором газети «Правда».

У 1933 р. партія направила його на Україну. На лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У М. М. Попова обрали секретарем ЦК. На цьому посту він перебував до червня 1937 р.

¹⁻² Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 319.

³ Див.: Попов Н. Н. К десятилетию Октябрьской революции. Х., 1927, с. 20.

⁴ Попов Н. Н. Национальная политика Советской власти. Х., 1930, с. 128.

Очолюючи ідеологічну роботу республіканської партійної організації, М. М. Попов докладав багато зусиль в справу здійснення планів соціалістичного будівництва. У своїй діяльності він приділяв значну увагу комуністичному вихованню трудящих, згуртуванню їх навколо ленінської партії; часто зустрічався з трудівниками міста і села, бував на підприємствах. На всіх ділянках партійної і державної роботи М. М. Попов залишався стійким комуністом, уважним і чуйним до інтересів трудящих, непримиренним до ворогів соціалізму.

М. М. Попов значну увагу приділяв розвитку суспільних наук, підвищенню їх теоретичного рівня, зміцненню зв'язку з практикою соціалістичного будівництва. Виступаючи на сесії ВУАМЛІН'у в червні 1934 р., він говорив, що теоретичний фронт Комуністичної партії (більшовиків) України повинен стати такою неприступною фортецею, до якої ворог не зможе підійти навіть на гарматний постріл⁵.

Важливою ідейною зброєю партії у справі комуністичного виховання мас є ленінська теоретична спадщина. М. М. Попов брав активну участь в роботі створених у 1924 р. постійних комісій по випуску творів Володимира Ілліча Леніна українською мовою, літератури про В. І. Леніна і ленінізм. За його редакцією вийшов ряд тематичних збірників творів Леніна, що витримали кілька видань. М. М. Попов у спів-авторстві з Я. А. Яковлевим написав один з перших в нашій країні біографічний нарис про В. І. Леніна, в якому органічно поєднано розповідь про життєвий шлях і революційну діяльність Володимира Ілліча з викладом основних положень його вчення, з історією Комуністичної партії⁶.

Микола Миколайович брав участь у підготовці двох та шеститомного видання праць В. І. Леніна, входив до складу комісії для перекладу українською мовою третього російського видання Творів Володимира Ілліча. Протягом 1935—1936 рр. двадцятидев'ятитомне зібрання Творів В. І. Леніна українською мовою було завершено. Важливою подією в ідейному житті республіки був вихід у 1936 р. за редакцією М. М. Попова збірника статей і промов В. І. Леніна про Україну⁷, до якого ввійшли найважливіші ленінські праці, виступи, документи та листи про Україну і місцеві більшовицькі організації.

Успішному будівництву соціалізму, комуністичному вихованню трудящих сприяли теоретичні та суспільно-політичні журнали — «Большевик», «Большовик України», «Спутник коммуниста», «Пропагандист», «Пролетарская революция», «Літопис революції», «Борьба классов» та ін. В різні роки М. М. Попов був членом їх редколегій. В них друкувалися його статті з різних аспектів ідеологічної діяльності Комуністичної партії, соціалістичного будівництва, світового робітничого і комуністичного руху.

Роботу в Центральному Комітеті КП(б)У М. М. Попов поєднував з викладацькою роботою в Комуністичному університеті ім. Артема, на курсах марксизму при ЦК ВКП(б). Він був одним з керівників Іспарту ЦК КП(б)У, очолював Український інститут марксизму-ленінізму.

Своєю принциповістю, революційною пристрасністю М. М. Попов завоював серед комуністів заслужений авторитет. Він був делегатом X, XI, XIII — XVII з'їздів партії, XV і XVI партконференцій. На XVI

⁵ Див.: Попов М. М. Невпинно працювати над собою.— Большевик України, 1934, № 5—6, с. 18—19.

⁶ Попов Н. Н., Яковлев Я. А. Жизнь Ленина и ленинизм. М., 1924.

⁷ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик. Х., 1971, с. 27—28; В. І. Ленін. Статті і промови про Україну. К., 1936

і XVII з'їздах — обирався кандидатом в члени ЦК ВКП(б). Він був делегатом V, VI конференцій, IX, X, XII, XIII з'їздів КП(б)У. На цих з'їздах обирався членом ЦК КП(б)У. В 1925—1927 рр., 1933—1937 рр. — член Оргбюро, в 1927 р., 1933 р., 1936 р. — кандидат в члени Політбюро ЦК КП(б)У. З травня 1936 р. по червень 1937 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У. Неодноразово обирався членом ЦВК СРСР і ВУЦВК.

М. М. Попов брав активну участь в діяльності Комінтерну. Він був делегатом VI і VII конгресів Комуністичного Інтернаціоналу. На VII Конгресі його обрали кандидатом в члени Виконкому Комінтерну. За дорученням Комінтерну М. М. Попов доклав чимало зусиль, щоб допомогти комуністам Західної України виробити правильну стратегію і тактику, він брав участь у роботі III з'їзду КПЗУ (1928 р.), виступав на ньому з доповіддю, був обраний до складу ЦК КПЗУ.

М. М. Попов — відомий історик, партійний публіцист. Ще в 1921 р. він разом з А. С. Бубновим, П. М. Лепешинським, С. А. Піонтковським, М. М. Покровським, Є. М. Ярославським був серед групи істориків і партійних діячів, яким за планом підготовки і видання підручників та брошур з історії, затвердженням Політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням В. І. Леніна, було доручено написати навчальні посібники⁸.

Сучасна радянська історіографія в цілому високо оцінює вклад М. М. Попова в розвиток історичної науки, в утвердження марксистсько-ленінської концепції історії партії⁹.

М. М. Попов автор багатьох праць, які певною мірою зберігають своє історичне значення і тепер. В них містяться цікаві, оригінальні, хоч іноді і спірні, неточні положення, окремі помилки.

Виходячи з цілого ряду конкретно-історичних причин, ленінська концепція історії партії в середині 20-х років знайшла своє відображення на сторінках підручників, навчальних посібників, в нарисах до історії РКП(б), що були написані за дорученням Центрального Комітету партії відомими партійними публіцистами. Це були наукові дослідження, в яких вперше використано ленінську теоретичну спадщину як методологічну основу для їх написання¹⁰. М. М. Попов одним з перших створив у 1925 р. систематизований «Очерк истории Российской Коммунистической партии (большевиков)», який довгий час був навчальним посібником у вузах і партійних школах. У 1926 р. журнал ЦК ВКП(б) «Большевик» назвав працю М. М. Попова як один з

⁸ Носов А. П., Намазов Д. Н. Борьба В. И. Ленина за партийность исторической науки. Ташкент, 1967, с. 214.

⁹ Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1966, с. 481, 542, 551; В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968, с. 9, 209, 245—246; Проблемы историографии и источниковедения истории КПСС. М., 1973, с. 90, 197; Партия и Великий Октябрь. Историографический очерк. М., 1976, с. 85, 103; Методологические проблемы историко-партийной науки. К., 1976, с. 201; Петров И. Ф. Стратегия и тактика партии большевиков в подготовке победы Октябрьской революции. М., 1964, с. 20; Водолагин В. М. Октябрьское вооруженное восстание в советской исторической литературе. М., 1967, с. 32; Варшавчик М. А., Спирин А. М. О научных основах изучения истории КПСС. М., 1978, с. 150 та ін.

¹⁰ Зевелев А. И. Из истории освоения ленинской концепции истории КПСС (20-е — середина 30-х годов). — В кн.: Исторический опыт Великого Октября. (К 80-летию лауреата Ленинской премии академика И. И. Минца). М., 1975, с. 383; Маслов Н. Н. Роль В. И. Ленина в становлении и развитии советской историко-партийной науки. — В кн.: В. И. Ленин и проблемы историографии и источниковедения истории КПСС. Л., 1979, с. 54; Ткаченко И. К. Об историографическом значении первых учебников по истории партии. — В кн.: Из истории КПСС. Л., 1969, с. 4.

найбільш вдалих тогочасних підручників з історії ВКП(б), а в 1930 р. висока оцінка їй була дана в тезах Інституту Леніна «Об изучении истории ВКП(б)» (1930 р.)¹¹⁻¹². Протягом десяти років «Очерки» витримали 16 видань російською мовою, були перекладені на іноземні мови.

Перевидавши свою працю, М. М. Попов переробляв її і доповнював за рахунок більш чіткого викладу і введення нового матеріалу, уточнювалися окремі формулювання, виправлялися допущені неточності і помилки. З кожним черговим перевиданням підручник збагачувався новими ідеями і положеннями, у ньому утверджувалися нові оцінки й висновки, що базувалися на ленінському розумінні історико-партійного процесу. М. М. Попов одним з перших серед істориків партії ввів у науковий обіг поняття про «ленінський етап у розвитку марксизму».

Значну увагу М. М. Попов приділяв методологічним проблемам історико-партійної науки. В період 20-х — середини 30-х років, коли серед дослідників не було ще єдності в оцінці змісту і визначенні хронологічних рамок окремих періодів історії партії, М. М. Попов вніс деякі уточнення щодо періодизації. Так, в усіх навчальних посібниках період громадянської війни та іноземної інтервенції хронологічно визначався 1918—1921 рр. М. М. Попов, проаналізувавши ленінські праці, визначив цей період з 1918 р. по 1920 р. Заслугою вченого є визначення ним місця в історії партії Тамерфорської конференції (грудень 1905 р.), яку він вважав I Всеросійською конференцією РСДРП, показавши тим самим її справжнє значення в історії більшовизму.

Утвердження марксистсько-ленінської концепції історії партії проходило в умовах гострої боротьби Комуністичної партії з троцькістами та іншими антиленінськими угрупованнями, їх прямими атаками на ленінізм, спробою підмінити його троцькізмом. В працях М. М. Попова значне місце відведено критиці троцькізму з корінних питань революційної теорії і практики. Критикуючи діяльність «нефракційного» Троцького в передреволюційний період, М. М. Попов зазначає, що «Троцький багато років до революції 1917 року вів боротьбу проти Леніна з меншовицьких позицій»¹³⁻¹⁴.

Різкій критиці піддавав М. Попов фальсифікаторські твердження Троцького про якість «ідейне переозброєння» більшовицької партії в квітні 1917 р.¹⁵ Спираючись на історичні факти, М. М. Попов переконливо показав, що ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну не має нічого спільного з троцькізмом і з троцькістською теорією «перманентної революції»¹⁶. Троцький був завжди ворогом ленінізму, підкреслював М. М. Попов, і його розрив з меншовиками був лише тактичним ходом, спробою завоювати якийсь політичний капітал в умовах відходу широких мас трудящих від дрібнобуржуазних партій. На словах роззброївшись, Троцький зберіг свої антиленінські погляди і після приходу в більшовицьку партію почав вербувати собі фракціонерів-однодумців не тільки з середовища колишніх міжрайонців, більшість яких раніше належала до меншовиків або до групи «Вперед», але із всіх нестійких елементів.

Відповідаючи науковому рівню і вимогам свого часу, «Очерки» відіграли позитивну роль у розвитку історико-партійної історіографії.

¹¹⁻¹² Большевик, 1926, № 11, с. 83; Пролетарская революция, 1930, № 5, с. 256—257; Попов Н. Н. Очерк истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). М., 1932, с. 287.

¹³⁻¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, с. 121.

¹⁶ Попов Н. Н. Очерк истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). М., 1934, с. 117.

Перу М. М. Попова належить перша марксистська узагальнююча праця з історії Комуністичної партії України — «Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України». Її основу становили лекції, прочитані автором у 1926—1927 навчальному році в Українському інституті марксизму-ленінізму. З 1928 по 1935 рік «Нарис» витримав п'ять видань. Незважаючи на окремі помилкові положення і хиби, він був кращою систематизованою працею того періоду з історії КП(б)У. Своєю працею М. М. Попов в певній мірі сприяв виробленню правильних поглядів, утвердженню ленінського розуміння найважливіших питань історії Компартії України.

Книга М. М. Попова з'явилася в умовах гострої класової, ідеологічної боротьби на Україні з різного роду націонал-ухильницькими елементами. Саме в цей час виникають різні «теорії», які перекручували історію Компартії України, заперечували принципову і непримиренну боротьбу більшовицької партії та її випробуваного байового загону КП(б)У проти націоналізму всіх ґатунків, зокрема проти українського буржуазного націоналізму, виправдували антинародну діяльність українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій. На викриття цих антинаукових поглядів і насамперед т. з. «теорій» «дво- і «багатокорінності» походження КП(б)У були спрямовані зусилля істориків-марксистів України 20-х — середини 30-х років *. М. М. Попов вніс вагомий вклад у боротьбу проти цих «теорій». В «Нарисах» він викривав буржуазно-націоналістичні погляди у висвітленні історії Компартії України, а «теорію» двокорінності, яку пропагував у своїх працях М. Равич-Черкаський, вважав надуманою і нежиттєвою ¹⁷.

Простежуючи еволюцію різних націоналістичних партій, яких класовий ворог намагався показати ідейними і організаційними попередниками КП(б)У, М. М. Попов послідовно проводить думку, що їх ідеологічні, теоретичні засади і практична діяльність повністю суперечать інтересам трудящих України, які вважали тільки більшовиків справжніми захисниками своїх прав. Розвінчуючи всіх «претендентів» на роль «попередників» Компартії України, автор показав нещадну боротьбу більшовицьких організацій України з націонал-опортуністичними партіями на всіх етапах революційного руху. Комуністична партія України, підкреслював М. М. Попов, утворилася на основі об'єднання більшовицьких організацій єдиної ленінської партії, які діяли на Україні і були послідовними виразниками і захисниками інтересів всіх трудящих. Визнання та захист від націоналістичних фальсифікацій того факту, що Компартія України сформувалася на ленінських ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних принципах, на основі демократичного централізму і пролетарського інтернаціоналізму було великою заслугою «Нарисів» М. М. Попова.

Праці М. М. Попова з історії Комуністичної партії дають можливість глибше зрозуміти історію і закономірності розвитку наукової думки в цій галузі суспільствознавства, вивчити процес утвердження марксистсько-ленінської концепції історії партії, краще побачити всі досягнення і помилки історіографії 20-х—середини 30-х років, визначити вклад істориків того часу в наукову розробку важливих проблем історії КПРС.

Життя М. М. Попова було присвячене справі Комуністичної партії, справі побудови соціалізму в нашій країні.

* Про сутність цих антимарксистських «теорій» див.: Нариси історії Комуністичної партії України, с. 124.

¹⁷ Попов М. М. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Х., 1928, с. 72.

До 1500-річчя Києва

М. О. РИБАКОВ (Київ)

З ІСТОРІЇ ОКОЛИЦЬ КИЄВА

Київ — столиця Радянської України, місто-герой — має славу історію. Він був центром Давньоруської держави — колиски трьох брат-

ніх народів — російського, українського і білоруського. Новий етап у розвитку міста розпочався після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. За роки Радянської влади Київ перетворився у великий індустріальний, науковий і культурний центр. Нині в ньому налічується понад 2 млн. жителів.

Інтерес радянських дослідників до вивчення минулого Києва постійно зростає. Автор даної замітки робить спробу на основі різноманітних джерел дослідити топоніміку окремих околиць і районів міста.

У південно-східній частині Києва, між урочищем Протасів яр і селищем Деміївка розташована гора під назвою «Байкова». Згодом на ній і поруч з нею виникли хутір Байкова, селище Забайков'є, вулиця Байкова, Байкове кладовище, Байковий гай¹. Як бачимо, всі ці назви пов'язані з якимось Байковим. Хто ж він такий?

Як свідчать родовідні книги російського дворянства, рід дворян Байкових веде своє походження від Якіма Байкова, який жив у XVI ст. і помер за царювання Бориса Годунова². Нашадок же Байкових по жіночій лінії В. В. Ячницький, який нині проживає в Києві, на підставі особистого архіву стверджує, що Байкови ведуть свій рід з XIV ст., походять з Галицько-Волинського князівства і прийшли разом з князем Боброком Волинським у Москву служити Дмитрію Донському.

В родині Байкових були воеводи й офіцери, прокурори і дипломати, мандрівники й учені³. Нас цікавить, зокрема, особа І. І. Байкова (1775—1848 рр.). Як видно з його формулярного списку, в 1797 р. він закінчив кадетський корпус і був призначений підпоручиком у 5-й артилерійський полк. У 1806—1807 рр. служив у різних військових частинах, зокрема в Київській резервній бригаді, у чині штабс-капітана і капітана⁴. У 1808—1809 рр. брав участь у російсько-шведській війні. 1810 р. йому було присвоєно звання майора, 1811 р. — підполковника, а в липні 1812 р. — полковника. Під час Вітчизняної війни 1812 р. І. І. Байков був командиром 27-ї роти легкої артилерії 14-ї артилерійської бригади⁵. За мужність і відвагу, виявлені у боротьбі проти французьких військ у 1812—1814 рр. І. І. Байков неодноразово був нагороджений бойовими ор-

¹ Вулиці Києва. К., 1979, с. 22, 190.

² Лобанов-Ростовский А. Русская родословная книга. СПб., 1895. Т. 1, с. 36.

³ Там же, с. 36, 37, 424; Лукомский В., Тройницкий С. Списки лицам, высочайше пожалованным дипломами с гербами на дворянское достоинство Всероссийской империи и царства Польского. СПб., 1911, с. 13; Родословная книга дворянства Московской губернии, т. 1, под ред. Л. М. Савелова, б/д, с. 85.

⁴ Список генералам, штаб и обер-офицерам всей Российской армии с показанием чинов, фамилий и знаков отличия. СПб., 1828, с. 462; 1829, с. 42; 1831, с. 47, 50, 754; 1832, с. 40; ЦДВИА СРСР, ф. 489, оп. 1, спр. 3869, арк. 18 зв.; ф. 395, оп. 71, спр. 1900, арк. 3 зв.

⁵ ЦДВИА СРСР, ф. 489, оп. 1, спр. 3869, арк. 18 зв.; Георгиевские кавалеры Отечественной войны. — Военно-исторический сборник, 1911, № 3, с. 128.

денами⁶. Після повернення в Росію він деякий час був командиром 43-го егерського полку 3-ї бригади⁷. З 1818 р. І. І. Байков — генерал-майор, начальник артилерії 7-го піхотного корпусу, а з 1820 р. — черговий генерал 2-ї армії⁸.

У 1830 році І. І. Байков уже служив у Києві. Його прізвище зазначено у списку генералів і штаб-офіцерів, «имеющих отдельные части и состоящих по армии»⁹. В 30-х роках він вийшов у відставку, про що свідчить документ 1837 р.¹⁰ В Києві І. І. Байков жив у власному будинку на Печерську, а за річкою Либідь у Хотівській волості Київського повіту володів хутором площею 62 дес. Цією землею раніше володіли селяни київської околиці Звіринець, потім нею володів дворянин Демінський, а від нього вона перейшла до Байкова¹¹.

Хутір, за прізвищем його володаря, одержав назву «Байкова». Розташований він був між кладовищем і Протасовим яром, приблизно там, де нині розташована трикотажна фабрика ім. Р. Люксембург¹².

Селяни околиці Звіринець прагнули повернути ці землі собі і почали скаржитися на нового хазяїна у міську думу¹³. Вона не змогла вирішити це питання і звернулася до міністра державного майна, який прийняв компромісне рішення: зважаючи на те, що І. І. Байков посадив там фруктовий сад, побудував житла, лазню, клуню, цегельний завод, залишити хутір за ним. Половина податків, що сплачував І. І. Байков, йшла в казну, а половина — на користь звіринських селян¹⁴.

І. І. Байков згадується в документах 1830, 1831, 1834, 1837, 1838 і 1847 років¹⁵.

Згодом назва «Байкова» поширилася на навколишню місцевість. Так, на північ від селища Деміївка знаходилася височина, яка пізніше одержала назву «Байкова гора». Там у 1839 р. відкрито православне, лютеранське і католицьке так зване Новостроєнське кладовище, яке згодом було названо Байковим¹⁶. Вулиця Дяковська (сучасна Байкова) розділила кладовище на старе і нове¹⁷.

⁶ Судравский В. Н. Кавалеры ордена святого Великомученика и Победоносца Георгия за 140 лет (1769—1909).— Восный сборник, 1910, № 12, с. 245; Георгиевские кавалеры Отечественной войны.— Военно-исторический сборник, 1911, № 3, с. 128; ЦДВІА СРСР, ф. 489, оп. 1, спр. 3869, арк. 18 зв.—19; ф. 395, оп. 71, спр. 1900, арк. 3 зв.

⁷ Столетие военного министерства 1802—1902. СПб., 1904. Т. 2, кн. 2, с. 341, Приложение, с. 18—19.

⁸ ЦДВІА СРСР, ф. 395, оп. 71, спр. 1900, арк. 3.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 533, оп. 2, спр. 558, арк. 63, 80, 100.

¹⁰ Там же, ф. 442, оп. 1, спр. 2257, арк. 49.

¹¹ КОДА, ф. 1542, оп. 1, спр. 246, арк. 1, 2; Київський міський архів з постійним складом документальних матеріалів (далі — КМА), ф. 17, оп. 4, спр. 2806, арк. 2.

¹² Там же (назва «хутір Байковщина» згадується ще у 1907 та 1909 роках, як володіння Інженерного відомства. ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 660, спр. 166, арк. 5; КМА, ф. 163, оп. 7, спр. 1780, арк. 75 зв.).

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 491, оп. 45, спр. 5, арк. 102—102 зв., 103, 104, 110, 126, 129—129 зв.

¹⁴ Там же, арк. 102—103.

¹⁵ Там же, ф. 533, оп. 2, спр. 558, арк. 63, 80, 100; спр. 1013, арк. 2, 5; ф. 422, оп. 1, спр. 2257, арк. 49, 57, 58, 60 зв., 62 зв.; спр. 6970, арк. 1; ф. 491, оп. 45, спр. 5, арк. 104; КОДА, ф. 1542, оп. 1, спр. 246, арк. 2.

¹⁶ Закревский Н. В. Описание Киева. М., 1868. Т. 1, с. 383; КОДА, ф. 1542, оп. 1, спр. 18; Захарченко М. Киев теперь и прежде. К., 1888, с. 276. Останній автор вказує іншу дату виникнення кладовища — 1831 рік. Коли саме воно одержало назву «Байкове», нам невідомо, але в 50-х роках XIX ст. така назва вже існувала (Памятная книжка Киевской губернии на 1856 год. К., 1855, с. 150, 163; Обзор г. Киева и план с его описанием. К., 1860, с. 16; КОДА, ф. 1542, оп. 1, спр. 27, арк. 6).

¹⁷ КМА, ф. 163, оп. 7, спр. 1691, арк. 1, 5, 8, 8 зв., 9; спр. 1621, арк. 2 зв.

Частину гори населення використовувало для випасу своєї худоби, а в 60—90-х роках XIX ст. армійські частини проводили там військові заняття¹⁸.

Поблизу від хутора Байкова знаходився лісовий гай, що пізніше одержав назву «Байковий». З 70-х років XIX ст. він став місцем проведення народних гулянь. Спритні ділки орендували цю місцевість, споруджували на ній майданчики для розваг і одержували від цього чималі прибутки¹⁹. (Ця земля, як і хутір Байкова, з 50-х років XIX ст. належала Військово-інженерному відомству).

Західна частина Байкової гори — район сучасних вулиць Профінтерну, Псковської, провулків Профінтерну, Псковського та інших — це колишня околиця Байкова (інші назви — поселення Байкової гори, Забайков'є)²⁰. Оскільки ця земля, як і околиця Звіринець, входила до складу Хотівської волості Київського повіту і губернії, Звіринецька церква у 50-х роках XIX ст. придбала тут землю, поділила її на ділянки і почала здавати в оренду бажаючим. Так виникло селище Забайков'є²¹.

Ця частина гори почала заселятися, очевидно, із середини XIX ст. Відомо, що до 1864 р. там було побудовано 77 житлових будівель, а через 10 років їх уже налічувалося 177 (29 мазанок і 148 дерев'яних). В них проживали 1010 чол. Це була типова околиця дореволюційного міста, брудна і невпорядкована. На її території спорудили 2 млини, пекарню, 15 кустарних майстерень, 2 магазини і 11 «питейних заведень»²².

У 1888 р. Звіринецька церква продала право здавати ділянки в оренду двом землевласникам, які зразу ж підвищили орендну плату. Тоді жителі звернулися в київську міську думу з проханням придбати землю у власність міста. У 1901 р. місто купило її у церкви і надало можливість 252 домовласникам поступово викупити свої ділянки²³.

Про включення в межі міста селища Забайков'є було прийнято рішення міської думи в лютому 1908 р.²⁴

Багато про що розповідають нам старі назви. Дбайливо, з великою повагою ставляться кияни до історії рідного краю. Нині колишні приміські селища і хутори впорядковані, утопають в зелені, перетворилися в райони міста з багатьма підприємствами комунального та культурно-побутового обслуговування.

¹⁸ Там же, ф. 17, оп. 5, спр. 83, арк. 1; ф. 163, оп. 7, спр. 1219, арк. 4; спр. 1388, арк. 1, 3.

¹⁹ Там же, ф. 163, оп. 7, спр. 604, арк. 1, 2.

²⁰ КОДА, ф. 1542, оп. 1, спр. 247, арк. 1; спр. 248, арк. 1.

²¹ Известия Киевской городской думы, 1889, № 11, с. 838.

²² Там же; Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым яром, Байкова гора и Демиевка с Саперной слободкою по переписи 2 марта 1874 г. К., 1875, с. 276, 277, 285, 395—399. (Підрахунки автора).

²³ Доклад комиссии по урегулированию земельных вопросов по Забайковью... в заседании 16—28 мая 1902 года и утвержденный г. Киевским губернатором к исполнению 6 июля 1902 г., № 1354. К., 1903, с. 1—12; КМА, ф. 163, оп. 7, спр. 1780, арк. 76.

²⁴ КМА, ф. 163, оп. 7, спр. 1780, арк. 172.

Трибуна молодого автора

Н. В. СТАРУНСЬКА (Київ)

ЛЕКЦІЙНА ПРОПАГАНДА ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» УРСР (1970—1975 рр.)

Будівництво комунізму в СРСР поряд із створенням економічного потенціалу передбачає всебічний розвиток самої людини. «Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей,—відзначалося на XXIV з'їзді КПРС,—комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹. Комуністична партія виходить з того, що ідеологічна робота стає дедалі могутнішим фактором у боротьбі за перемогу комунізму.

Підкреслюючи необхідність цілеспрямованої ідеологічної роботи, В. І. Ленін вказував, що переконання народних мас завжди буде одним з найважливіших завдань для партій, які борються за здійснення ідеалів майбутнього². Великого значення В. І. Ленін надавав лекційній пропаганді. Він високо оцінював результативність виступів з відкритими, тобто публічними, рефератами, коли «говориш до маси, безпосередньо спілкуєшся з нею, бачиш її, знайомишся з нею, впливаєш по-своєму»³.

На нинішньому етапі значення лекційної пропаганди у виховній роботі дедалі зростає. Навіть в умовах бурхливого розвитку масових засобів інформації лекція активно сприяє зміцненню зв'язків партії з народом. Лекційна пропаганда, як вказувалося у постанові ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди» (1978 р.), міцно увійшла в духовне життя країни, перетворилася у дійовий фактор формування наукового світогляду, активної життєвої позиції, високих ідейно-політичних і моральних якостей радянських людей, вона відіграє важливу роль у підвищенні ефективності виробництва і якості роботи⁴. ЦК КПРС високо оцінює діяльність представників радянської інтелігенції по пропаганді політичних і наукових знань.

Значна кількість представників інтелігенції бере участь у лекційній діяльності через Всесоюзне товариство «Знання» — добровільну організацію, яка покликана шляхом широкої пропаганди сприяти втіленню у життя Програми КПРС, створенню матеріально-технічної бази комунізму, формуванню комуністичних суспільних відносин, вихованню нової людини⁵. Комуністична партія розглядає Товариство як важливу ланку в системі ідеологічної роботи, як свого активного помічника.

У роки дев'ятої п'ятирічки інтелігенція Української РСР, об'єднана у товаристві «Знання», продовжувала вдосконалювати й розширювати свою лекційну діяльність. ЦК Компартії України, обласні, міські й районні комітети партії, як і в попередні роки, спрямовували роботу організацій Товариства, допомагали вдосконалювати лекційну пропаганду.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 94.

² Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 121.

³ Ленін В. І. Лист до І. Ф. Арманд, 8 березня 1917 р. — Повне збір. творів, т. 49, с. 382.

⁴ Рад. Україна, 1978, 5 берез.

⁵ Устав Всесоюзного общества «Знание». М., 1972, с. 3.

Чисельність республіканського товариства «Знання» за роки дев'ятої п'ятирічки зросла з 560 тис. до 636 тис. чол., або майже на 14%. Наприкінці п'ятирічки інтелігенція становила 96,4% всіх його членів⁶. Такому великому і висококваліфікованому складу було під силу розв'язувати завдання, які поставила партія перед працівниками ідеологічного фронту: «...зробити більш активною, цілеспрямованою пропаганду комуністичних ідеалів, конкретних завдань нашого будівництва»⁷.

Виконуючи ці партійні настанови, Президія товариства «Знання» Української РСР розробила і затвердила розгорнутий план заходів по пропаганді матеріалів і рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. Цим планом передбачалося широке залучення наукової інтелігенції до лекційної пропаганди, а також використання різноманітних форм роботи⁸.

Відразу ж після з'їзду члени товариства «Знання» активно включилися в роботу по пропаганді його рішень. Товариство організовувало виступи делегатів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України: партійних, радянських і господарських працівників, діячів науки і культури. На промислових підприємствах, у колгоспах, радгоспах, установах, в клубах і на агітпунктах проводились лекції і бесіди, тематичні вечори і конференції, суспільно-політичні читання, організовувалися лекторії і народні університети.

Так, в Кримській області за квітень—травень 1971 р. було прочитано 11287 лекцій, які роз'яснювали трудящим завдання, що їх висунули з'їзди. Тобто з'їздівській тематиці було присвячено половину всіх лекцій, які щомісяця читалися в області⁹. Було створено постійно діючі лекторії «Рішення XXIV з'їзду КПРС — у життя». Наприклад, у Бахчисарайському районі працювало 50 лекторіїв¹⁰.

Товариство «Знання» проводило і проводить велику роботу по роз'ясненню положень і висновків, які містяться у доповідях, промовах і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва.

Характерною особливістю діяльності інтелігенції у товаристві «Знання» є те, що вона, широко використовуючи різноманітні форми лекційної пропаганди, розкриває сутність важливих подій у житті країни, популяризує героїчні сторінки нашої історії, поширює політичні і наукові знання, роз'яснює необхідність мобілізації всіх сил для успішного виконання завдань, поставлених партією перед народом. Так, значна робота по організації суспільно-політичних читань була проведена у період підготовки і святкування 50-річчя утворення СРСР. Протягом 1972 р., наприклад, у Чернігівській області було прочитано близько 25 тис. лекцій, присвячених цій знаменній даті. Їх прослухали понад 1,5 млн. чоловік¹¹. Тобто на суспільно-політичних читаннях з названої тематики в області були присутніми близько однієї сьомої частини усіх слухачів, які відвідували того року лекції, організовані Товариством¹².

Розгортанню лекційної пропаганди напередодні ювілею велику ува-

⁶ Підраховано за даними: Общество «Знание» Украинской ССР. 1972—1976 годы: Краткий статистический справочник. К., 1977, с. 7.

⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 103.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4618, оп. 1, спр. 1332, арк. 10—11.

⁹ Підраховано за даними: Статистичний звіт про діяльність товариства «Знання» Української РСР, 1968—1971 рр. К., 1972, с. 10.

¹⁰ Архів Кримської обласної організації товариства «Знання», ф. постійного зберігання (далі — ПЗ), оп. 1, спр. 560, арк. 80—81.

¹¹ Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-660, оп. 1, спр. 288, арк. 6.

¹² Підраховано за даними: Общество «Знание» Украинской ССР, 1972—1976 годы: Краткий статистический справочник, с. 22.

гу приділяли партійні організації республіки. За ініціативою Донецького обкому Компартії України правління обласної організації товариства «Знання» з жовтня 1971 р. щомісяця проводило тижні союзних республік. До травня 1972 р. з успіхом пройшли тижні РРФСР, України, Білорусії, Вірменії, Литви, Казахстану, Азербайджану. 32 лектори з цих республік виступили у 22 містах і районах області і прочитали 270 лекцій, кількість слухачів яких перевищила 36 тис. чоловік¹³. Всю пропагандистську роботу, присвячену 50-річчю утворення СРСР, в тому числі й лекційну, успішно спрямовували партійні комітети, багато первинних партійних організацій, зокрема Закарпатської області^{14–15}. Велику за своїми масштабами роботу провели організації товариства «Знання» Української РСР у період підготовки до 70-річчя II з'їзду РСДРП, 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 40-річчя стахановського руху та ін.

Широкого розмаху набула лекційна діяльність Товариства у період підготовки до XXV з'їзду партії, під час всенародного обговорення проекту «Основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки». Вчені, спеціалісти народного господарства, передовики і новатори виробництва палко схвалювали цей проект і запевняли лєнінський Центральний Комітет нашої партії, що віддадуть всі свої сили і знання для втілення у життя планів десятої п'ятирічки.

В усіх областях України було створено лекторії «Назустріч XXV з'їзду КПРС», «Партія — розум, честь і совість нашої епохи» та ін. Через райони Закарпатської, Кримської, Одеської областей пролягли маршрути агітпоїздів. На місцевому матеріалі лектори переконливо показували ті величезні зміни, які відбулися за період між з'їздами партії у кожному місті, районі, підприємстві, колгоспі. Члени товариства «Знання» вважали своїм обов'язком допомогти трудящим в усій повноті усвідомити величезне значення цих історичних звершень, масштабність завдань, які мали розв'язувати партія і народ у десятій п'ятирічці. Таким чином, кожна важлива подія в житті радянського народу стає предметом широкої роз'яснювальної роботи членів товариства «Знання» Української РСР, які в своїх лекціях завжди акцентують увагу слухачів на необхідності брати діяльну участь у виконанні завдань економічного та соціального розвитку, своїх особистих зобов'язань, що безумовно позитивно позначається на зростанні продуктивності праці, підвищенні трудової і політичної активності радянських людей.

Організації товариства «Знання» проводять роботу серед усіх верств населення, різних соціальних, професійних, демографічних груп, вікових категорій людей.

У досліджуваний період організації Товариства більше уваги почали приділяти лекційній пропаганді серед робітничого класу. У виробничих колективах великого поширення набули суспільно-політичні читання і цикли лекцій з актуальних проблем соціально-економічного розвитку радянського суспільства. Такі цикли лекцій, Дні науки, Дні лектора з успіхом проводилися на ударних будовах дев'ятої п'ятирічки.

Великого позитивного досвіду роботи по підвищенню ролі лекційної пропаганди у мобілізації творчих сил і внутрішніх резервів виробничих колективів на успішне виконання народногосподарських планів дев'ятої п'ятирічки набула Київська організація товариства «Знання». У лекціях, що проводилися, наприклад, первинною організацією заводу «Лєнінська кузня», не тільки відображувалися підсумки соціалістичного

¹³ Архів Донецької обласної організації товариства «Знання», ф. ПЗ, протокол II пленуму правління, 1972 р., с. 37.

^{14–15} ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 747, арк. 73.

змагання, а й розповідалося, яким чином було досягнуто найкращих результатів роботи¹⁶.

Часто члени Товариства виступали перед будівельниками. Так, для робітників будівельних підприємств м. Єнакієвого у 1974 р. зони прочитали 421 лекцію — на 29 більше, ніж у 1973 р. За участю первинних організацій Товариства в будівельних організаціях і на підприємствах будівельної індустрії було проведено 8 теоретичних і виробничих конференцій, 48 тематичних вечорів, 24 усних журнали. Первинні організації Товариства цементного заводу і заводу великоблочного домобудівництва у своїй роботі використовували цикли лекцій¹⁷.

Важливе місце займала пропаганда серед трудівників села, особливо у період збирання врожаю. Так, влітку 1973 р. у райони Кримської області виїжджало 45 лекторів, які прочитали понад 300 лекцій. З 25 по 28 липня у Нижньогірському, Кіровському, Советському і Ленінському районах працювала агітбригада з 17 лекторів. Вони прочитали близько 200 лекцій, які прослухали майже 17 тис. чоловік¹⁸.

Значна увага приділялася пропаганді серед молоді, яка становить більш як половину населення нашої республіки. Члени Товариства керуються положенням XXIV з'їзду КПРС: «Партія приділяла і приділятиме велику увагу її (молоді. — Н. В.) проблемам, турботам, інтересам... Це — наше майбутнє, наша зміна»¹⁹.

Трудове виховання підрастаючого покоління у роки дев'ятої п'ятирічки було одним з провідних питань, яким займалися організації Товариства у Донецькій області. Тут організовувалися тематичні вечори, на яких вшановували трудові династії шахтарів, металургів, хліборобів. Проводилися професійні посвячення молоді. У 1971 р. в області було прочитано 85 тис. лекцій з молодіжної тематики, що становило 28% усіх лекцій, прочитаних того року в області²⁰. У роки дев'ятої п'ятирічки кількість лекційних заходів серед молоді зросла на 30%. Широко використовувалися такі форми пропаганди, як цикли лекцій, народні університети, школи «Знання про природу», клуби молодого воїна²¹.

Цікаво проходили випуски усних журналів для молоді, які проводили Одеська обласна організація Товариства і обласний комітет комсомолу. Ветерани Великої Вітчизняної війни в Кіровоградській області готували юнаків до служби в армії, з успіхом проводили вечори молоді, такі як «З чого починається Батьківщина», «Бойові ордени на грудях твого батька»²². Велику увагу роботі серед робітничої молоді, яка мешкає у гуртожитках, приділяли лектори Жовтневої районної організації товариства «Знання» Кривого Рога: у 17 гуртожитках цього району постійно читалося не менш як 2—3 лекції у місяць²³.

Однак треба зауважити, що в цілому в молодіжній аудиторії ще недостатньо пропагувалися знання з історії партії, філософії, політичної економії, наукового комунізму. Адже саме ці галузі знання становлять

¹⁶ Архів Всесоюзного товариства «Знання», протокол № 6 засідання президії, 1974 р., пункт 8, додаток, арк. 257.

¹⁷ Архів Донецької обласної організації товариства «Знання», ф. ПЗ, протокол № 4 засідання президії правління, 1975 р., пункт 1, арк. 3.

¹⁸ Архів Кримської обласної організації товариства «Знання», ф. ПЗ, оп. 1, спр. 614, 1973 р., арк. 133.

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 85.

²⁰ Підраховано за даними: Статистичний звіт про діяльність товариства «Знання» Української РСР за 1968—1971 рр., с. 10.

²¹ Архів Донецької обласної організації товариства «Знання», ф. ПЗ, протокол III пленуму правління, постанова про роботу серед молоді, 1975 р., с. 2.

²² Архів товариства «Знання» УРСР, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 1423, арк. 31—32.

²³ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Р-4466, оп. 1, спр. 245, арк. 9.

основу виховання молодого покоління. В деяких бесідах ще слабо розкривалися питання трудової дисципліни, комуністичної моралі, роль праці у формуванні особи. Інколи лекції для молодіжної аудиторії мали освітній чи розважальний характер.

У період дев'ятої п'ятирічки через товариство «Знання» УРСР з кожним роком читалося дедалі більше лекцій на підприємствах, в установах, жеках. Так, у 1971 р. було прочитано 4720,1 тис. лекцій, а у 1975 р.— 5431,2 тис. Всього за роки п'ятирічки кількість лекцій становила 25 млн., їх прослухало 1371,5 млн. чол., що на 239,6 тис. чоловік більше, ніж у попередній п'ятирічці²⁴.

Найбільша кількість лекцій читалася у колгоспах і радгоспах. Проте потребують ретельного вивчення причини зниження як абсолютної кількості, так і питомої ваги лекцій, розрахованих на аудиторію, пов'язану із сільськогосподарським виробництвом. Протягом 1971—1975 рр. їх кількість зменшилася з 2413,1 тис. до 2283,2 тис., а питома вага — з 51,1 до 42%²⁵.

Значне місце у масовій лекційній пропаганді серед трудящих займали ті її форми, які дають змогу поширювати знання комплексно, у певній системі. Розвитку таких форм, як ленінські народні школи і університети, теоретичні конференції, популярні лекторії, в роки дев'ятої п'ятирічки надавалося великого значення. Кількість народних університетів збільшилася з 5530 у 1971/1972 навчальному році до 7502 у 1975/1976, а кількість слухачів в них зросла відповідно з 1,2 млн. до 1,8 млн. чол. Близько половини слухачів університетів — робітники і колгоспники, майже 40% — молодь. До роботи в народних університетах залучалося дедалі більше викладачів вузів, пропагандистського активу. Їх кількість за роки п'ятирічки зросла з 131,1 тис. до 136,6 тис. чол.²⁶

Розширення і вдосконалення діяльності народних університетів сприяли збільшенню обсягу лекційної пропаганди, поліпшенню її змісту. Під час Всесоюзного огляду народних університетів у 1973—1975 рр. їх кількість значно зросла у Донецькій, Жданівській, Краматорській, Макіївській міських організаціях товариства «Знання». Позитивною тенденцією розвитку університетів Кримської області стало розширення їх проблемної спрямованості. У більшості народних університетів Київської області склалися сталі педагогічні колективи, 231 їх викладач мав у 1975 р. вчений ступінь, що сприяло поліпшенню всього навчального процесу.

Досягнення у розвитку народних університетів у республіці були безперечні. Проте використані не всі можливості для ефективного застосування цієї важливої форми самоосвіти трудящих. Мережа університетів розвивалася недостатньо рівномірно. Мали ще місце недоліки в навчально-виховній роботі.

Поряд з вдосконаленням суспільно-політичної і тематичної спрямованості лекцій, запровадженням системних форм поширення знань, в центрі уваги науково-методичних рад і секцій постійно перебували питання підвищення якості і ефективності лекції.

Одним з найважливіших шляхів підвищення ефективності лекційної пропаганди є постійне вдосконалення кваліфікації лекторів. Ленінська

²⁴ Підраховано за даними: Общество «Знание» Украинской ССР. 1972—1976 годы: Краткий статистический справочник, с. 19, 21.

²⁵ Там же, с. 20, 26.

²⁶ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 576, арк. 67; Общество «Знание» Украинской ССР. 1972—1976 годы: Краткий статистический справочник, с. 43, 45.

настанова: «Впливати на маси *переконаванням...*»²⁷ ставить перед усіма пропагандистськими кадрами високі вимоги. Діяльність Комуністичної партії по підвищенню ідейно-теоретичного рівня інтелігенції сприяє тому, що вона практикою своєї лекційної роботи вносить дедалі помітніший вклад у справу виховання трудящих. Пропагандистська діяльність радянської інтелігенції відзначається високою ідейністю, дієвістю, наступальним характером, оперативністю, дохідливістю²⁸.

Про значення, якого Комуністична партія надає питанням підвищення теоретичного і культурного рівня пропагандистів, свідчить постанова ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії»²⁹. Оцінки, висновки і рекомендації, що містяться у цій постанові, мають принципове значення для всіх ідеологічних організацій. Постанова ЦК КПРС, заходи, проведені Президією правління товариства «Знання» УРСР, його місцевими організаціями під керівництвом партійних органів, сприяли поліпшенню функціонування системи навчання і виховання лекторських кадрів, яка включає в себе семінари-наради, науково-методичні конференції, університети і школи лекторської майстерності, молодого лектора тощо.

Значно поліпшили роботу з лекторськими кадрами місцеві організації товариства «Знання». В ряді областей вона стала більш чіткою і системною. Зокрема, у Дніпропетровській, Харківській, Полтавській областях було організовано обласні постійно діючі семінари лекторів з різних галузей знань. Високо був оцінений громадськістю досвід по підготовці лекторів у Харківському авіаційному інституті³⁰. Згідно з вимогою ЦК КПРС Херсонська обласна організація товариства «Знання» провела значну роботу по зміцненню своїх рядів, по поліпшенню якісного складу лекторських кадрів. Це дало змогу у 1974—1975 рр. збільшити кількість лекторів на 635 чол., при цьому звільнивши тих членів товариства, які не брали участі у його діяльності³¹.

Більше уваги стало приділятися підготовці лекторських кадрів з молоді. Так, у 1975 р. в районах Київської області налічувалося 29 шкіл молодого лектора, створених при навчальних закладах. 1,5 тис. юнаків і дівчат були їх слухачами³².

Підвищення ефективності і якості лекційної пропаганди значною мірою зумовлено розширенням участі в ній науковців академічних та науково-дослідних установ, а також професорсько-викладацького складу вищої школи. У першій половині 70-х років кількість цієї категорії членів Товариства в УРСР збільшилася на 44,3%³³.

Таким чином, лекційна діяльність інтелігенції у товаристві «Знання» переконливо свідчить про зростання її соціальної активності на етапі розвинутого соціалізму. Відданість радянської інтелігенції ідеям лєнінізму, справі Комуністичної партії яскраво виявляється в активній пропаганді цих ідей, у боротьбі за їх втілення у життя.

²⁷ Ленін В. І. План доповіді про підсумки VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) на зборах Петроградської організації 8 (21) травня 1917 р.—Повне збір. творів, т. 32, с. 431.

²⁸ Див.: Брежнєв Л. І. Актуальные вопросы идеологической работы КПСС. М., 1978. Т. 1, с. 202.

²⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. М., 1978. Т. 11, с. 445—452.

³⁰ Артоболевский И. И. Статьи и выступления по вопросам работы общества «Знание». М., 1979, с. 62.

³¹ Архів товариства «Знання» УРСР, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 1630, арк. 14.

³² Архів Київської обласної організації товариства «Знання», ф. ПЗ, протокол II пленуму правління, 1975 р., с. 2.

³³ Підраховано за даними: Общество «Знание» Украинской ССР. 1972—1976 годы: Краткий статистический справочник, с. 9.

Консультації з проблем методологічного семінару «Зростання керівної ролі Комуністичної партії— закономірність будівництва соціалізму і комунізму»

КЕРІВНИЦТВО КПРС РОЗВИТКОМ ЕКОНОМІКИ НА ЕТАПІ ЗРІЛОГО СОЦІАЛІЗМУ

У розробці сучасної економічної політики, її стратегії і тактики, вдосконаленні форм і методів планування та управління КПРС спирається на надійний фундамент марксизму-ленінізму, на теоретичну і практичну спадщину В. І. Леніна. Необхідність оволодіння наукою управління В. І. Ленін розглядав як одне з найважливіших завдань Радянської влади. «Це, — писав Володимир Ілліч, — найважче завдання, бо справа йде про організацію по-новому найглибших, економічних, основ життя десятків і десятків мільйонів людей»¹.

Партія розглядає економічні завдання з широких соціальних позицій. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев підкреслював, що «для партії і Радянської держави, як і провіщав Ленін, економіка — це головна політика, політика, від успіхів якої у вирішальній мірі залежить поступальний рух радянського суспільства до комунізму і зміцнення міжнародних позицій нашої соціалістичної держави»².

Все це надає особливої актуальності темі «Керівництво КПРС розвитком економіки на етапі зрілого соціалізму», що рекомендується для вивчення слухачам методологічного семінару «Зростання керівної ролі комуністичної партії — закономірність будівництва соціалізму і комунізму». Заняття з цієї теми можна провести за таким планом:

1. Суть економічної стратегії КПРС на сучасному етапі.
2. Керівництво КПРС розвитком промисловості.
3. Животворність аграрної політики партії.

У 70-і роки партія здійснила поворот всієї нашої економіки в бік інтенсифікації, підвищення ефективності і якості, загострила увагу на кінцевих результатах господарської діяльності. Початок цьому повороту поклав грудневий (1969 р.) Пленум ЦК КПРС, який обговорив принципові питання розвитку економіки і намітив шляхи підвищення ефективності виробництва та вдосконалення управління³. Першорядне значення серед вжитих партією заходів мало створення великих виробничих об'єднань. КПРС розглядала дальшу концентрацію виробництва як об'єктивну необхідність, що впливає з небаченого збільшення масштабів радянського народного господарства і пов'язана з науково-технічною революцією.

Розвиваючи далі ідею зміцнення союзу науки і виробництва, партія висунула завдання створення науково-виробничих комплексів. «Серйозний ефект, — говорилося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, — може дати в багатьох випадках об'єднання науково-дослідних закладів з підприємствами, створення потужних науково-виробничих комплексів»⁴. У промові товариша Л. І. Брежнева на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК відзначався як позитивний досвід АН УРСР у галузі створення і забезпечення успішної діяльності ряду

¹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 162—163.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 35.

³ Там же, с. 42.

⁴ Там же, с. 65.

комплексів, що об'єднують науково-дослідні інститути і промислові підприємства. На кінець 1979 р. в промисловості країни налічувалося 3947 виробничих і науково-виробничих об'єднань, до складу яких входило понад 17,5 тис. підприємств. Їх частка у підсумках реалізації промислової продукції становила 47,1%. Тоді ж на території Української РСР функціонувало 816 таких об'єднань. Вони включали в себе 3400 виробничих одиниць і самостійних підприємств, що випускали 56% промислової продукції⁵.

Економічна стратегія партії починається з постановки завдань, з висунення фундаментальних, довгочасних цілей, найвищою серед яких є неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя трудящих. Вона включає в себе і чітке визначення засобів, тих шляхів, які ведуть до поставлених цілей. Як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, «це — динамічний і пропорційний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства»⁶.

Комуністична партія не лише проголосила курс на підвищення ефективності виробництва, а й визначила головні напрями роботи щодо його здійснення. Великі резерви підвищення ефективності виробництва вона вбачає у вдосконаленні структури важкої індустрії. КПРС послідовно проводить лінію на прискорений розвиток тих її галузей, які забезпечують зниження витрат виробництва, збільшення виходу кінцевої продукції, підвищення продуктивності праці.

Один з основних напрямів ефективності виробництва у промисловості полягає у зниженні матеріаломісткості, економії сировини й матеріалів. Другим важливим напрямом є більш раціональне використання трудових ресурсів, зниження трудових затрат, насамперед за рахунок скорочення ручної та важкої фізичної праці. Третій напрям — це істотне підвищення якості вироблюваної продукції і, відповідно, розвиток виробництв, що забезпечують розв'язання цього завдання⁷. Комуністична партія постійно дбає про вдосконалення провідних галузей важкої індустрії, від яких залежить розвиток усього народного господарства. Про постійну увагу ЦК КПРС до цих галузей свідчить хоча б той факт, що лише протягом 1971—1975 рр. з питань розвитку машинобудування і металургії було прийнято 8 постанов ЦК, хімії і нафтохімії — 5, паливно-енергетичної бази — 3, реконструкції і капітального будівництва — 8 постанов⁸.

На XXV з'їзді КПРС було поставлено завдання «добитися глибоких якісних зрушень у структурі і технічному рівні народного господарства, істотно змінити саме його обличчя»⁹. Тому партія покладає особливу відповідальність на працівників галузей, які покликані забезпечити всі сфери народного господарства сучасними машинами і устаткуванням. На розвиток цих галузей розраховані комплексні програми, що мають охопити дві-три п'ятирічки.

Серйозна увага звертається на поліпшення якісних характеристик машин і устаткування, створення механізованих систем для різних галузей народного господарства. Партія ставить завдання добитися того, щоб «...досягнення науки швидко втілювались не тільки в окре-

⁵ Народное хозяйство СССР в 1979 г. Статистический ежегодник, М., 1980, с. 133; Комуніст України, 1980, № 6, с. 9.

⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, с. 44.

⁷ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 66—67.

⁸ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1972. Т. 10; М., 1978. Т. 11; М., 1978. Т. 12. Підрахунки авт.

⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 49.

мих — хай найблискупіших — експериментах і виставочних зразках, а й у тисячах і тисячах нових видів продукції, починаючи від унікальних машин і кінчаючи всім, що зв'язане з поліпшенням умов праці і побуту людей»¹⁰.

Завдяки постійній увазі КПРС до вітчизняного машинобудування як основи технічного переозброєння всього народного господарства, творчій активності самих машинобудівників, дедалі міцнішому союзу науки і виробництва в нашій країні досягнуто визначних успіхів у розвитку цієї важливої галузі. Нині народне господарство СРСР характеризують не лише гігантські масштаби, але й високий рівень технічної оснащеності. У 1979 р. в промисловості країни налічувалося понад 160 тис. механізованих поточкових і автоматичних ліній, 83,5 тис. комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів і виробництв, понад 6 тис. автоматизованих підприємств¹¹. Лише на машинобудівних підприємствах України в середині 1980 р. діяло понад 9 тис. механізованих, поточкових і автоматичних ліній, на комплексну механізацію і автоматизацію було переведено більш як 3,7 тис. дільниць і цехів, комплексно механізовано 24 промислових підприємства, здійснено 163 тис. заходів по впровадженню нової техніки з річним економічним ефектом 1,3 млрд. крб.¹²⁻¹³.

КПРС наполегливо і послідовно працює над розв'язанням такого вузлового завдання, як дальше вдосконалення управління економікою і планування, вбачаючи в цьому один з головних шляхів підвищення ефективності виробництва. Важливою ланкою в поліпшенні керівництва економікою є вдосконалення організаційної структури і методів управління. Ставиться завдання створити систему управління групами однорідних галузей (наприклад, паливно-енергетичної, транспортної, виробництва і переробки сільськогосподарської продукції тощо). Наша країна першою в світі перейшла до планування в загальнодержавному масштабі. Досвід СРСР уважно вивчають і запозичують багато держав світу. Це накладає на нашу країну підвищені вимоги у справі дальшого розвитку планової системи. Постанова ЦК КПРС про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних та державних органів (1979 р.), а також постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979 р.)¹⁴ це — надзвичайно важливі документи, спрямовані на реалізацію економічної стратегії партії. В них накреслено широку і чітку програму дальшого вдосконалення керівництва народним господарством відповідно до вимог розвинутого соціалізму.

З початку десятиї п'ятирічки по всій країні розгорнулося соціалістичне змагання за підвищення ефективності виробництва і якості роботи, в ході якого виникали цінні патріотичні починання. Багато з них були схвалені ЦК КПРС, Радою Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Значного поширення набув рух під девізом «П'ятиріччі якості — робітничу гарантію», розпочатий з ініціативи колективу Московського електромеханічного заводу ім. Володимира Ілліча. Трудівники лєнінградських об'єднань «Кировский завод» і «Позитрон» стали зачинателями руху «Від високої якості роботи кожного — до високої ефективності праці колективу», а підприємств Ростовської області — «Працювати без відстаючих!», який був розвинутий далі під девізом «За високу ефективність роботи кожного трудового колективу».

¹⁰ Там же, с. 53.

¹¹ Правда, 1980, 5 сент.

¹²⁻¹³ Комуніст України, 1980, № 6, с. 11.

¹⁴ Коммунист, 1979, № 12, с. 3—5.

Завдяки постійній увазі партії до розвитку районів Сибіру там створені найбільші територіально-виробничі комплекси. Такі з них, як Західносибірський, Братський, Павлодарсько-Екібастузький, Оренбурзький, Нижньокамський та інші, забезпечили в десятій п'ятирічці практично весь приріст видобутку нафти і газу, значну частину виробництва електроенергії, видобутку залізної руди, вугілля, виробництва вантажних машин і тракторів¹⁵.

Важливим джерелом розвитку радянської економіки є найповніше використання виробничих потужностей. Зусиллями радянського народу в нашій країні створений могутній економічний і науково-технічний потенціал. Досить сказати, що вартість основних виробничих фондів СРСР на початок 1980 р. перевищувала трильйон карбованців.

На XXV з'їзді партії ставилося завдання добитися високих показників розвитку народного господарства при зменшенні темпів зростання капіталовкладень. «Ми визнаємо,— говорив товариш Л. І. Брежнев,— доцільним піти на це, тому що вважаємо важливим перенести наголос на повніше використання діючого устаткування, вже створених потужностей. Це і є лінія на інтенсифікацію народного господарства»¹⁶.

У відповідь на Лист ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ до трудящих країни «Про поліпшення використання резервів виробництва і посилення режиму економії в народному господарстві» (1970 р.)¹⁷ трудові колективи промисловості, будівництва і транспорту республіки включилися в боротьбу за економію матеріальних і трудових ресурсів. Під час Всесоюзних оглядів резервів виробництва, що стали традиційними, вносяться цінні пропозиції, спрямовані на економію сировини і палива, підвищення технічного рівня виробництва та продуктивності праці.

Особливо важливе значення, як підкреслювалося на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС, має економія металу. Металурги та машинобудівники країни, в тому числі Української РСР, розгорнули боротьбу за підвищення якості і економію металу шляхом впровадження більш досконалої технології його обробки, полегшення конструкції машин, рішучого скорочення відходів і браку.

Великим резервом підвищення ефективності виробництва партія вважає здійснення реконструкції діючого устаткування заводів і фабрик. Держава свідомо йде на вкладання великих коштів у цю важливу справу. Так, лише в 1979 р. в нашій країні в реконструкцію підприємств було вкладено близько 20 млрд. крб.¹⁸ У 1977 р. колективи Південного гірничо-збагачувального комбінату і будівельні організації Кривбасу запропонували здійснити реконструкцію збагачувальної фабрики без зупинки виробництва. Дніпропетровський обком Компартії України не лише схвалив цю ініціативу, а й сприяв її поширенню на інших підприємствах. Місцеві партійні комітети провели значну роботу щодо координації дій організацій різного підпорядкування, партійно-політичного забезпечення запланованого¹⁹.

Партія проголосила десяту п'ятирічку п'ятирічкою ефективності і якості, поставивши в центрі уваги трудових колективів одне з важливих завдань економічного розвитку. «Проблему якості, — наголошував товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — ми розуміємо

¹⁵ Правда, 1980, 5 сент.

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 50.

¹⁷ КПСС в резолюциях..., т. 10, с. 200—215.

¹⁸ Правда, 1980, 20 мая.

¹⁹ Щербинский В. Ленинское единство слова и дела.— Коммунист, 1980, № 6, с. 27.

дуже широко. Вона охоплює всі сторони господарської діяльності. Висока якість — це збереження праці і матеріальних ресурсів, зростання експортних можливостей, а в кінцевому підсумку краще, більш повне задоволення потреб суспільства. Ось чому на підвищення якості продукції повинні бути націлені весь механізм планування і управління, вся система матеріального і морального заохочення, зусилля інженерів і конструкторів, майстерність робітників»²⁰.

Значний досвід боротьби за високу якість продукції нагромаджено і в нашій республіці. Певних успіхів у цій справі досягли, зокрема, колективи Львівщини. ЦК КПРС у постанові «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці та впровадженню комплексної системи управління якістю продукції»²¹ (1975 р.), вказав, що ця система істотно впливає на підвищення технічного рівня та ефективності виробництва, надійності та довговічності вироблюваної продукції. Комплексна система управління якістю продукції впроваджена на більшості машинобудівних підприємств, виробничих об'єднань легкої, харчової, лісової і деревообробної промисловості. Добре відомий в країні досвід Сумського машинобудівного об'єднання ім. М. В. Фрунзе по використанню комплексної системи управління ефективністю виробництва і якістю продукції, який дістав високу оцінку ЦК Компартії України і Президії ВЦРПС²².

Економіка СРСР — це не проста сума економік окремих союзних республік, а єдиний народногосподарський організм, що забезпечує високі і стабільні темпи підвищення продуктивності праці і ефективності суспільного виробництва. Для економіки розвинутого соціалізму характерними є високий динамізм, пропорційність розвитку. Важливе місце в міжреспубліканських економічних зв'язках належить взаємним поставкам сировини, устаткування, готових виробів. За рахунок таких поставок з братніх республік Українська РСР забезпечує на одну чверть потреби розташованої на її території індустрії, в тому числі лісової і деревообробної — наполовину, машинобудування і легкої промисловості — більш як на 40% і т. д. З свого боку, Радянська Україна постачає в інші республіки значну частину продукції машинобудування, чорної металургії, вугільної і хімічної промисловості, цукру, тваринного і рослинного масла та інших видів продукції²³. Саме завдяки допомозі трудящих братніх республік Українська РСР достроково, до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, виконала соціалістичні зобов'язання, взяті після XXV з'їзду КПРС, про реалізацію в десятий п'ятиріччі понад план промислової продукції не менше як на 4 млрд. крб.²⁴

XXV з'їзд КПРС поставив чіткі і конкретні завдання перед будівельниками країни: «Будувати швидко, економічно і на сучасній технічній основі — ось складові високої ефективності в капітальному будівництві»²⁵. Армія будівельників країни в десятий п'ятиріччі становила великий загін робітничого класу — понад 10 млн. чол.²⁶ Своєчасне введення в дію і освоєння нових потужностей має першорядне

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 49—50.

²¹ КПСС в резолюциях..., т. 12, с. 35—39.

²² Комуніст України, 1980, № 6, с. 12.

²³ Щербинский В. Великая сила братского единения.— Коммунист, 1979, № 1, с. 34.

²⁴ Доповідь товариша В. В. Щербицького на зборах партійного активу республіки 3 липня 1980 року.— Комуніст України, 1980, № 8, с. 17.

²⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 51.

²⁶ Правда, 1980, 14 лютого.

Значення не лише для успішного виконання планів поточної п'ятирічки, а й для створення міцної бази дальшого нарощування економічного потенціалу країни в наступній, одинадцятій п'ятирічці.

В республіці виконано великий обсяг капітального будівництва. Як відзначалося у доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського на зборах партактиву республіки, присвяченого підсумкам червневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС, в республіці за чотири роки освоєно 74,5 млрд. крб. капітальних вкладень. До ладу діючих стало понад 1600 великих, оснащених сучасною технікою і технологією об'єктів і потужностей²⁷.

За роки десятої п'ятирічки в Українській РСР введені на повну проектну потужність Запорізька і Вуглегірська теплові електростанції, перша черга Чорнобильської АЕС, вугільні шахти ім. Героїв космосу і № 10 «Великомостівська», нафтопереробний завод в Лисичанську, домenna піч на Комунарському металургійному заводі, киснево-конверторний цех на «Азовсталі», ряд комплексів по виробництву мінеральних добрив та ін.²⁸⁻²⁹

Листопадовий (1979 р.) Пленум ЦК КПРС, глибоко і всебічно проаналізувавши розвиток народного господарства за чотири роки п'ятирічки, дав гостру критичну оцінку роботи ряду галузей народного господарства, вказав на невиконання окремими підприємствами виробничих планів, накреслив широку програму вдосконалення управління в усіх ланках господарського механізму, підвищення відповідальності кожного працівника, зміцнення дисципліни на всіх робочих місцях, на всіх ділянках роботи³⁰. У доповіді товариша Л. І. Брежнєва на червневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося: «Ми поставили перед собою таке капітальне завдання, як підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Воно повинно бути постійно в полі нашого зору. Необхідно й далі думати, як прискорити науково-технічний прогрес, зміцнити трудову і державну дисципліну, забезпечити впевнене зростання продуктивності праці»³¹.

Нове трудове піднесення в країні викликали рішення червневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС про скликання чергового XXVI з'їзду КПРС та постановою Центрального Комітету партії «Про соціалістичне змагання за гідну зустріч XXVI з'їзду КПРС». Великого розмаху, зокрема, набрало змагання під лозунгами «XXVI з'їздові КПРС — 26 ударних декад», «П'ятиріччі — ударний фініш. XXVI з'їзду КПРС — гідну зустріч!». Нових звершень у передз'їздівському змаганні добилися трудящі нашої республіки — гірники Донбасу, машинобудівники Києва, енергетики Запоріжжя, хлібороби Харківщини і тваринники Київщини та трудівники інших міст і областей УРСР.

ЦК Компартії України схвалив починання залізничників республіки, які включилися у змагання під девізом «Вантажам п'ятирічки — тисячу кілометрів на добу!». Великою трудовою перемогою будівельників стало спорудження у Миколаєві глиноземного заводу.

Гідне місце в розробці економічної стратегії партії займають рішення жовтневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС. У промові, з якою виступив на Пленумі товариш Л. І. Брежнєв, дано глибокий аналіз підсумків десятої п'ятирічки і планів на перший рік п'ятирічки одинадцятої. В ній відзначалося, що в центр практичної роботи в галузі економіки партія висунула зростання рівня життя народу. За п'ять років

²⁷ Правда, 1980, 4 люля.

²⁸⁻²⁹ Щербинський В. Ленинское единство слова и дела.— Коммунист, 1980, № 6, с. 20.

³⁰ Коммунист, 1980, № 9, с. 4.

³¹ Комуніст України, 1980, № 7, с. 6—7.

з національного доходу на підвищення добробуту радянських людей виділено на 329 млрд. крб. більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці³². Велика увага у промові товариша Л. І. Брежнєва була звернута на прискорення темпів науково-технічного прогресу в народному господарстві, підкреслено важливу роль машинобудування та вдосконалення технології виробництва у піднесенні продуктивності праці. Пленум висловив тверду впевненість у тому, що трудящі СРСР зустрінуть XXVI з'їзд КПРС новими трудовими звершеннями, зроблять усе для успішного виконання першого року одинадцятої п'ятирічки.

В умовах зрілого соціалізму Комуністична партія приділяє величезну увагу розвитку аграрного сектора економіки країни. Життєвість і сила економічної політики КПРС в галузі сільськогосподарського виробництва полягає в її глибокій науковості і реалістичності, в тому що вона повною мірою відповідає сподіванням народу, враховує конкретні умови розвитку радянського суспільства.

Питання неухильного піднесення сільського господарства уважно розглядалися на XXIII—XXV з'їздах КПРС і XXIII—XXV з'їздах Компартії України. Широке коло проблем аграрної економічної політики в умовах зрілого соціалізму стало предметом глибокого, всебічного аналізу на пленумах ЦК КПРС та засіданнях його Політбюро, вклад яких у дальший розвиток марксистсько-ленінського вчення про роль сільськогосподарського виробництва в комуністичному будівництві є особливо значний. В 60-і—70-і роки питання дальшого вдосконалення економіки громадського аграрного виробництва розглядалися на пленумах ЦК КПРС загалом 17 разів³³, були постійно в полі зору ЦК Компартії України, обкомів і райкомів партії, первинних парторганізацій колгоспів та радгоспів.

Визначальною рисою розв'язання економічних завдань ленінської аграрної політики в умовах зрілого соціалізму є комплексний підхід, що знаходить відображення в державних планах економічного і соціального розвитку СРСР, союзних і автономних республік. Започаткована на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС і розвинута в рішеннях XXIII—XXV з'їздів партії і наступних пленумів ЦК КПРС, зокрема липневого (1978 р.), ця політика спрямована на створення необхідних економічних умов, які б забезпечували належний рівень господарювання колгоспів і радгоспів та всебічну інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі досягнень науково-технічного прогресу; дотримання ленінського принципу матеріальної заінтересованості, що передбачає органічне поєднання загальнонародних, колективних та особистих інтересів; здійснення широкої програми соціального розвитку села³⁴. Товариш Л. І. Брежнєв на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК партії вказував: «В економічному і соціальному розвитку сільське господарство країни зробило великі кроки вперед. Це було визнано і високо оцінено найвищим форумом нашої партії — XXV з'їздом КПРС. З'їзд, як відомо, визначив також завдання партії по розвитку сільського господарства в десятій п'ятирічці»³⁵.

Комуністична партія і Радянська держава, дбаючи про розвиток аграрного сектора економіки, вжили заходів до перерозподілу коштів

³² Правда, 1980, 22 окт.

³³ Див.: КПСС в резолюциях... М., 1972. Т. 8—10; М., 1978. Т. 11—12. Підрахунки авт.

³⁴ Див.: КПСС в резолюциях..., т. 8, с. 502—505.

³⁵ Брежнев Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. К., 1978, с. 4.

³⁶ Там же, с. 5.

у народному господарстві, різкого збільшення капітальних вкладень у громадське сільськогосподарське виробництво. Якщо до березневого (1965 р.) питома вага капітальних вкладень у сільське господарство становила 20%, то у восьмій п'ятирічці — 23, у дев'ятій — 26, а в роки десятиї п'ятирічки — більш як 27% ³⁶.

Все це стало запорукою створення для сільського господарства сучасної промислової бази, серйозних зрушень у справі його індустріалізації. Виникли такі самостійні галузі, як сільське будівництво, меліорація та водне господарство, машинобудування для тваринництва і кормовиробництва, комбікормова і мікробіологічна промисловість, нещодавно почало функціонувати виробничо-наукове об'єднання по агрохімічному обслуговуванню сільського господарства («Союзсільгоспхімія») з відділеннями в союзних республіках. В УРСР вони функціонують в усіх областях та районах. Нині для потреб сільського господарства країни організовано серійне виробництво понад 1800 видів найменувань машин і технічних засобів, які включені в систему технічного забезпечення галузі. Ще більш як 200 найменувань рекомендовано до виробництва, багато знаходиться у стадії розробки ³⁷.

Рік у рік зростають поставки селу якісно відмінної від попередніх зразків різноманітної техніки. Наприклад, у 1979 р. сільське господарство УРСР одержало 52 тис. тракторів, 3,4 тис. зернозбиральних та 6,1 тис. силосозбиральних комбайнів, 5,6 тис. дощувальних машин і установок, 43,7 тис. вантажних автомашин. Це значно більше, ніж надходило їх у середньому на рік під час восьмої п'ятирічки. На початок 1980 р. парк тракторів у сільському господарстві становив 408 тис., зернозбиральних комбайнів — 88 тис., вантажних автомашин — 310 тис. штук ³⁸.

Дійовим фактором піднесення землеробства та тваринництва є дедалі ширше використання мінеральних добрив, в результаті чого врожай зернових збільшується майже наполовину, та застосування різноманітних кормових добавок. Лише в 1979 р. сільськогосподарському виробництву республіки поставлено в перерахунок на умовні одиниці 14 683 тис. т мінеральних добрив (майже в 1,6 раза більше, ніж у 1970 р.) та 515,8 тис. т хімічних добавок (в 6 разів більше, ніж у 1970 р.) ³⁹. Велике значення для правильного, наукового застосування мінеральних добрив у громадському сільськогосподарському виробництві має проведення хімічного аналізу ґрунтів та складання на його основі спеціальних карт. Це дає можливість визначити, які добрива, відповідно до хіміко-фізичних властивостей земельних угідь, належить вносити на те чи інше поле. В роки десятиї п'ятирічки в УРСР нагромаджено великий досвід раціонального використання мінеральних добрив ⁴⁰.

Великий вплив на піднесення економіки колгоспів і радгоспів справляє комплексна механізація, що охоплює дедалі більше галузей сільського господарства. На Україні, наприклад, її рівень у виробництві зернових культур досяг 99%, соняшнику — 96, кукурудзи — 92, цукрових буряків — 91, картоплі — 89%. У галузі тваринництва він в умовах розвинутого соціалізму зріс у 3,5 раза ⁴¹.

Домінуючою тенденцією розвитку економіки сільського господарства є те, що цей процес відбувається за рахунок інтенсивних фак-

³⁷ Див.: Горбачев М. Актуальные вопросы сельского хозяйства и его эффективности.— Коммунист, № 11, 1980, с. 45.

³⁸ Див.: Украинская ССР в цифрах в 1979 году. К., 1980, с. 63.

³⁹ Украинская ССР в цифрах в 1979 году, с. 62—63. Підрахунки авт.

⁴⁰ Рад. Україна, 1980, 13 верес.

⁴¹ УІЖ, № 10, 1978, с. 25.

торів, насамперед неухильного піднесення продуктивності праці, завдяки чому в Українській РСР, наприклад, було забезпечено зростання суспільного сільськогосподарського виробництва в роки семирічки, у восьмій, дев'ятій, а також десятій п'ятирічках. При цьому підвищення продуктивності праці в землеробстві і тваринництві відбувається більш високими темпами, ніж в інших галузях колгоспного і радгоспного виробництва.

Комуністична партія, Радянський уряд приділяють постійну увагу вдосконаленню економічної роботи на селі. Протягом 60-х років в усіх колективних господарствах республіки запроваджено посади економістів, поліпшено якісний склад бухгалтерських працівників. Нині економісти, головні бухгалтери колгоспів і радгоспів та їх заступники мають вищу й середню спеціальну освіту, належну кваліфікаційну підготовку. В усіх господарствах на громадських засадах діють бюро та групи економічного аналізу, а в переважній більшості колгоспів і радгоспів — економічні чи техніко-економічні ради тощо.

Протягом 60-х — 70-х років значно посилилася роль госпрозрахунку як важливого фактора соціалістичного господарювання на селі. У першій половині цього періоду госпрозрахунок було впроваджено в усіх колгоспах і радгоспах, а в другій — він дістав застосування і в економічній діяльності їх виробничих підрозділів — бригад, ферм тощо, які почали працювати на основі конкретних кошторисних завдань і планів. Завдяки цьому постійно вдосконалювалася структура громадського сільськогосподарського виробництва, неухильно зростала роль економічних факторів господарювання⁴².

Дійовим засобом комплексного розв'язання завдань піднесення сільськогосподарського виробництва стали плани соціально-економічного розвитку, які в умовах зрілого соціалізму знайшли широке застосування і в селах нашої республіки. Вони виникли в роки восьмої п'ятирічки у кращих господарствах Львівщини на основі використання досвіду передових колективів промислових підприємств. Незабаром практика складання планів соціально-економічного розвитку була поширена на цілі райони Львівської і Харківської областей, а в роки дев'ятої та десятої п'ятирічок — успішно застосована на Донеччині й Черкащині. Ці плани передбачали комплексне розв'язання всієї сукупності соціально-економічних, соціально-культурних, ідеологічних, спортивно-масових та інших питань.

Інтенсивними чинниками піднесення економіки сільськогосподарського виробництва є постійно зростаюча індустріалізація, дедалі ширше впровадження досягнень науки і техніки, передових прийомів і методів праці, прогресивної технології, високоврожайних сортів зернових та технічних культур, високопродуктивних порід худоби і птиці.

В країні проводиться велика робота по введенню в господарський оборот земель, що раніше не використовувалися — були зайняті під дорогами, рекультивовані на місцях шахтних розробок, кар'єрів тощо. Так, протягом восьмої — десятої п'ятирічок у республіці додатково введено в експлуатацію понад 370 тис. га землі⁴³. Водночас, відповідно до вказівок ЦК КПРС та ЦК Компартії України, були здійснені широкі заходи щодо меліорації сільськогосподарських угідь, які після цього дають на 30—40%, а подекуди й наполовину вищі врожаї зернових, технічних, овочевих та кормових культур, ніж на богарних землях.

⁴² Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР. Вдосконалення організаційної структури колгоспів республіки. 1980 р.

⁴³ Поточний архів Держплану УРСР. Земельні фонди. 1980 р.

Тільки протягом 1970—1979 рр. площі зрошуваних земель розширилися в республіці в 1,1 раза і становлять 1932 тис. га. За цей же час площі осушуваних земель зросли в 1,5 раза і досягли 2445 тис. га⁴⁴. Про ефективність експлуатації зрошуваних земель свідчить досвід Кримської області, де меліоративні роботи розпочалися в 1961 р. Вже в 1976 р. всі затрати на спорудження рисових систем повністю окупилися, і господарства одержали 82 млн. крб. чистого прибутку⁴⁵.

Комуністична партія в умовах розвинутого соціалізму вживала дійових заходів до постійного зміцнення економіки сільськогосподарського виробництва, посилення заінтересованості колгоспів і радгоспів у неухильному збільшенні виробництва різноманітної продукції, вдосконаленні міжгосподарських контактів. Липневий (1978 р.) Пленум ЦК КПРС наголосив також на необхідності більш досконалих і чітких зв'язків між державою і колективними господарствами в питаннях заготівель, встановлення республікам, областям, районам, колгоспам та радгоспам єдиного плану закупок сільськогосподарської продукції усіх видів на п'ять років, з розбивкою по роках. З метою посилення заінтересованості господарств у збільшенні виробництва продукції, зокрема тваринницької, партія і уряд прийняли постанову про підвищення з 1 січня 1979 р. закупівельних цін (без зміни діючих роздрібних) на молоко, баранину, вовну, каракуль, картоплю, окремі види овочів з таким розрахунком, щоб забезпечити рентабельність виробництва цієї продукції в колгоспах і радгоспах⁴⁶. Від цього практичного заходу господарства одержали прибутки в сумі 3 млрд. 200 млн. крб. на рік⁴⁷.

Значна увага приділяється в нашій країні і вдосконаленню податкової політики щодо колгоспів. Вона спрямована на те, щоб постійно стимулювати економічне піднесення громадського господарства. Зокрема, в третьому році десятиї п'ятирічки від сплати прибуткового податку були звільнені колгоспи, які мають рентабельність нижчу 25% (проти 15% раніше), що сприяло істотному поліпшенню діяльності цих колективних господарств країни, у тому числі УРСР. Досить сказати, що в республіці налічується близько третини колгоспів, рентабельність яких нижча 25%⁴⁸. Передбачено також істотне підвищення розмірів відшкодування втрат радгоспів від стихійного лиха за рахунок державного бюджету в розмірі 1 млрд. крб. У 1977 р. з колгоспів та радгоспів було списано заборгованість по позичках Держбанку на загальну суму, що становила по країні 7 млрд. крб. Крім того, господарствам надано відстрочку на 12 років у погашенні взятих раніше кредитів на 4 млрд. крб. ЦК КПРС узагальнив багатющу практику вдосконалення й розвитку сільського господарства в умовах зрілого соціалістичного суспільства і, втілюючи в життя ідеї XXV з'їзду КПРС, прийняв постанову «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (1976 р.). У цьому історичному документі визначено перспективи розвитку сільського господарства, піднесення його економіки. У постанові наголошується, що спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції є магістральним

⁴⁴ Украинская ССР в цифрах в 1979 году, с. 65. Підрахунки авт.

⁴⁵ Див.: Плани партии по мелиорации воплощаются в жизнь. М., 1976, с. 249.

⁴⁶ Див.: Л. И. Брежнев. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР, с. 29.

⁴⁷ УІЖ, 1978, № 10, с. 30.

⁴⁸ Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР. Річний звіт колгоспів за 1979 р.

шляхом дальшого розвитку сільського господарства, зниження собівартості продукції землеробства і тваринництва⁴⁹.

Перспективи поглиблення спеціалізації громадського сільськогосподарського виробництва в нашій республіці накреслено у постанові жовтневого (1976 р.) Пленуму ЦК Компартії України «Про заходи по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції»⁵⁰. В роки дев'ятої і десятої п'ятирічок кількість міжгосподарських підприємств і організацій в Українській РСР збільшилася в 2,1 раза. У них беруть участь 61,6 тис. колгоспів, радгоспів та інших господарських та кооперативних підприємств і організацій⁵¹. На кінець десятої п'ятирічки спеціалізованими господарствами республіки вироблялося близько 53% яловичини, 69% — свинини, 64% — м'яса птиці, 63% — молока, 90% — яєць тощо.

Діяльність спеціалізованих сільськогосподарських підприємств відзначається високою економічною ефективністю та рентабельністю. Так, у спеціалізованих господарствах Львівщини по виробництву яловичини собівартість продукції майже вдвічі нижча, ніж у неспеціалізованих.

Комуністична партія постійно дбає про закріплення кадрів у сільськогосподарському виробництві та створення необхідних умов для їх плідної діяльності. У вересні 1977 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по підвищенню ефективності використання сільськогосподарської техніки, поліпшенню її зберігання, забезпеченню колгоспів і радгоспів кадрами механізаторів і закріпленню їх у сільському господарстві»⁵². У листопаді того ж року постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи по стимулюванню переходу спеціалістів сільського господарства на роботу керівниками відділень, бригад, ферм та інших підрозділів середньої ланки виробництва в колгоспах і радгоспах» було намічено провести велику роботу щодо поліпшення використання спеціалістів сільського господарства, посилення їх ролі в піднесенні економіки сільськогосподарського виробництва⁵³.

З новою силою на необхідності творчого розв'язання стратегічних проблем економіки сільського господарства наголосив жовтневий (1980 р.) Пленум ЦК КПРС. У виступі на ньому товариша Л. І. Брежнєва зазначалося, що Політбюро Центрального Комітету партії прийняло рішення про підготовку продовольчої програми, покликаної органічно з'єднати питання розвитку сільського господарства і обслуговуючих його галузей промисловості, заготівель, зберігання, транспортування і переробки продукції, розвитку харчової індустрії і торгівлі продовольчими товарами. Цей агропромисловий, продовольчий комплекс має плануватись, фінансуватись і управлятись як єдине ціле, забезпечуючи високі кінцеві результати⁵⁴.

Поряд з вражаючими, незаперечними успіхами в галузі економіки народного господарства, зазначалося на жовтньому Пленумі, мають місце й значні труднощі та недоліки. Чимало з них викликані об'єктивними причинами — несприятливими погодними умовами, вичерпанням природних багатств і переміщенням добувних галузей промисло-

⁴⁹ КПСС в резолюциях..., т. 12, с. 273—288.

⁵⁰ Див.: Советская Украина. К., 1977, с. 58.

⁵¹ Украинская ССР в цифрах в 1979 году, с. 61. Підрахунки авт.

⁵² КПСС в резолюциях..., т. 12, с. 531—545.

⁵³ Рад. Україна, 1977, 11 листоп.

⁵⁴ Рад. Україна, 1980, 22 жовт.

вості на Північ і Схід. До цього додаються і суб'єктивні, пов'язані з недоліками в роботі: механізм управління і планування, методи господарювання і виконавська дисципліна не відповідають зростим сучасним вимогам. В цьому одна з головних причин невиконання планів по ряду позицій, подекуди незадовільної роботи підприємств, недоліків і вузьких місць в народному господарстві⁵⁵.

КПРС всемірно дбає про забезпечення комплексного підходу до проблем соціально-економічного розвитку країни, з'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, вдосконалення управління народним господарством. «Попереду у нас,—говорив товариш Л. І. Брежнев у виступі на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС,— велика робота. У вісімдесяті роки повинно бути завершено переведення економіки на рейки інтенсивного розвитку, повинно бути різко підвищено продуктивність і якість праці. Неодмінною умовою виробничих успіхів залишаються піднесення рівня господарської роботи, виховання у кадрів діловитості, відповідальності й ініціативи»⁵⁶. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» — проекті ЦК КПРС — дано докладну характеристику досягнень радянського народу за роки десятиї п'ятирічки і визначені основні перспективи дальшого економічного і соціального розвитку країни. Порівняно з дев'ятою п'ятирічкою національний дохід СРСР збільшився на 400 млрд. крб., промислова продукція — на 717 млрд. крб., продукція сільського господарства — на 50 млрд. крб.⁵⁷ Ставиться завдання забезпечити дальший економічний прогрес суспільства, глибокі якісні зрушення в матеріально-технічній базі народного господарства на основі прискорення темпів науково-технічного прогресу. Успішне здійснення цих завдань сприятиме дальшому впевненому просуванню нашої країни по шляху комуністичного будівництва.

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ),
М. Р. ПЛЮЩ (Київ)

ЛІТЕРАТУРА

- Ленін В. І. Про продовольчий податок.— Повне збір. творів, т. 43.
Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт.— Повне збір. творів, т. 44.
Останні листи і статті В. І. Леніна. 23 грудня 1922 р.— 2 березня 1923 р.— Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45.
Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971.
Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976.
Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976.
Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6.
Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови, привітання, статті, спогади. К., 1979. Т. 7.
Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 21 жовтня 1980 року. К., 1980.
Щербицкий В. Великая сила братского единения. — Коммунист, 1979, № 1, с. 24—36.
Щербицкий В. Ленинское единство слова и дела. — Коммунист, 1980, № 6, с. 17—32.
Горбачев М. Актуальные вопросы сельского хозяйства и его эффективности.— Коммунист, 1980, № 11, с. 36—49.
Матеріали липневого (1978 року) Пленуму Центрального Комітету Компартії України. К., 1978.
Соломко Е. Т. Аграрна політика КПРС в дії. К., 1980.
Социальная политика КПСС в условиях развитого социализма. М., 1979.
До нових звершень у комуністичному будівництві. К., 1980.

⁵⁵ Правда, 1980, 25 окт.

⁵⁶ Рад. Україна, 1980, 22 жовт.

⁵⁷ Рад. Україна, 1980, 2 груд.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ГРУДНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1905 р. НА УКРАЇНІ В МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Мемуарна література є специфічним історичним джерелом. Своєрідність його виявляється в тому, що воно більше, ніж інші види джерел, несе на собі відбиток особистості автора, тобто є значною мірою суб'єктивним. Однак ця особливість відіграє й позитивну роль: вона дає можливість відчутти колорит епохи, конкретніше і яскравіше відтворити події. Ніякому іншому виду документів такі якості не властиві. Крім того, спогади учасників подій можуть бути єдиним свідченням про них. Водночас мемуари потребують дуже обережного й ретельного підходу до їх аналізу, детальної перевірки й зіставлення з іншими джерелами, бо вони нерідко створюються через великий проміжок часу після описуваних подій, без використання тогочасних записів або інших документів, що збільшує вірогідність помилок і неточностей. Проте наявність негативних моментів не означає, що цей вид джерел не може використовуватися дослідниками. Навпаки, для створення повної картини зображуваних подій історики мають залучати і спогади їх учасників, бо лише комплексне використання різноманітних видів джерел дає найефективніший результат. Однак дослідники ще не приділили належної уваги вивченню мемуарів з історії першої російської революції. Лише окремі аспекти теми дістали відображення в історичній літературі¹.

Автор даного огляду поставила за мету проаналізувати вміщені в періодичній пресі та збірниках документів спогади учасників грудневого збройного повстання 1905 р. на Україні, прослідкувати, як проходив процес їх публікування, а також з'ясувати, що дають ці мемуари історикам в їх практичній роботі.

Публікація мемуарів з історії грудневого збройного повстання на Україні найбільш інтенсивно відбувалася в 20-х і 50-х роках. Це було пов'язано із святкуванням 20-, 25- й 50-річного ювілеїв революції 1905—1907 рр. У 20-х роках велику роботу в цьому напрямі проводили Центральний та місцеві істпарти та їх друковані органи.

Так, у 12 номері журналу «Пролетарская революция» за 1925 р. було опубліковано спогади Л. М. Фінкельштейна про збройне повстання в Люботині^{1-а}. Автор в основному об'єктивно виклав хід грудневих подій, показав, що влада фактично перейшла до рук робітників, яких підтримали й селяни. Однак власне історію «Люботинської республіки» висвітлено ним досить поверхово. До того ж він не дав чіткої класової оцінки подій.

Розповідаючи про діяльність Катеринославської військової організації більшовиків, М. Неменов у своїх спогадах цілком слушно стверджує, що восени 1905 р. вона добре поставила агітаційну роботу в Бердянському та Феодосійському полках². Цей факт підтверджується й іншими документами³, а також самим ходом подій. Відомо, що солдати цих полків вирішили не піднімати зброї проти страйкуючих ро-

¹ Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: Історіографічний нарис. К., 1970; Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в першій російській революції: Огляд джерел.— Архів України, 1975, № 6; його ж. Источники по истории большевистских организаций Украины периода первой русской революции.— В кн. Вопросы источниковедения истории первой русской революции. М., 1977.

^{1-а} Фінкельштейн Л. М. «Люботинская республика»: Воспоминания. — Пролетарская революция, 1925, № 12.

² Неменов М. Киевская и Екатеринославская военные организации в 1905 г. — Пролетарская революция, 1926, № 4.

³ Екатеринославщина в революции 1905—1907 гг.: Сб. документов и материалов. Днепрпетровск, 1975, с. 199, 227—230; Революция 1905—1907 гг. в России: Документы и материалы. Высший подъем революции 1905—1907 гг. Вооруженные восстания. Ноябрь—декабрь 1905 г. М., 1966. Ч. III, кн. 1, с. 54—55.

бітників⁴. Однак автор згадує тільки про прийняття ними відповідної резолюції і більше ніяких даних не повідомляє.

Більша частина мемуарів, присвячених історії грудневого збройного повстання на Україні, публікувалася в 20-х роках у журналі Всеукраїнського істпарту «Літопис революції». Зокрема, в 1924—1925 рр. в ньому було вміщено спогади учасників революційних подій у Харкові К. Басалига та С. Брайніна.

У 1905 р. К. Басалиго проводив агітаційну роботу серед солдатів місцевого гарнізону. У своїх спогадах він підтверджує факт існування військово-бойового штабу при Харківському комітеті РСДРП. Цікаві відомості повідомляє К. Басалиго і про бойові робітничі дружини Харкова — їх склад, організацію, військове навчання, наголошуючи, що до них входили «головним чином, більш свідомі робітники»⁵. Дещо відрізняється від загальновідомого опис К. Басалигом подій 12 грудня на заводі Гельферіх-Саде, учасником яких він був. За його словами, в той день на заводі мав відбутися звичайний мітинг. Однак документи, а також інші очевидці тих же подій свідчать про те, що за наперед розробленим планом підприємство мало стати одним з пунктів збору озброєних робітників перед початком виступу. Про це ж говориться, зокрема, і в примітці редакції журналу, в якому публікувалися спогади⁶. Не викликає довіри й повідомлення К. Басалига про те, що нібито 12 грудня на заводі Гельферіх-Саде був присутній Артем. З інших джерел відомо, що він знаходився у паровозобудівників і звідти повів бойову дружину на допомогу оточеним військами та поліцією повсталим робітникам заводу Гельферіх-Саде⁷.

Для більшості мемуарів 20-х років характерним є суто хронологічний принцип викладу. Дещо відійшов від нього у своїх спогадах С. Брайнін. Він не тільки розглядає події в хронологічному порядку, а й виділяє окремі тематичні питання. Так, у спогадах досить докладно висвітлено історію створення бойових дружин у Харкові⁸. Розповідаючи про агітаційну роботу в міському гарнізоні, С. Брайнін підкреслює її велике значення для піднесення революційної активності й свідомості солдатських мас. Показано керівну роль більшовиків у процесі підготовки повстання. При цьому наголошується, що за ними йшли не тільки передові робітники, а й ті, котрі формально примикали до меншовиків. Харківські більшовики хотіли на практиці здійснити тактику лівого блоку (серед повсталих на заводі Гельферіх-Саде були й представники дрібнобуржуазних партій — меншовиків та есерів). Аналізуючи грудневі події, автор зазначив, що підготовка збройного повстання в Харкові проходила двома шляхами (створення бойових дружин і посилення роботи серед солдатських мас).

Грудневі події в Катеринославі також дістали відображення в мемуарній літературі. Коротка згадка про них є у спогадах А. Ю. Калона⁹. Він, зокрема, повідомляє про діяльність Катеринославського бойового страйкового комітету (але не вказує на його коаліційний характер) і робітничих дружин міста. У спогадах ідеться, зокрема, про збори чечелівської бойової дружини після початку страйку (8 грудня), її напади на поліцію та жандармів з метою придбання зброї.

Дещо повніше про грудневі події в Катеринославі розповідають робітники Брянського заводу¹⁰, хоча загалом революційним подіям у грудні 1905 р. вони при-

⁴ Революция 1905—1907 гг. на Украине. К., 1955. Т. 2, ч. 1, с. 768—769.

⁵ Басалиго К. Революционное движение в Харькове в 1905—1906 гг.—Летопись революции, 1924, № 1, с. 127.

⁶ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 1, с. 583; Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции: Сб. документов и материалов. Харьков, 1955, с. 257; Брайнин С. Октябрь—декабрь 1905 г. в Харькове.—Летопись революции, 1925, № 5—6, с. 126.

⁷ Астахов В. И., Кондуфор Ю. Ю. Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии. Харьков, 1955, с. 86—87.

⁸ Брайнин С. Октябрь—декабрь 1905 г. в Харькове.—Летопись революции, 1925, № 5—6.

⁹ Калон А. На Чечелевке в 1905 г.: Странички из воспоминаний. — Летопись революции, 1925, № 5—6.

¹⁰ Меринков И., Андронов С., Миллер И., Трошин И. Брянский завод в 1905 г.—Летопись революции, 1926, № 3—4.

ділили невелику увагу. Так, у спогадах ідеться про створення бойового страйкового комітету в Катеринославі, називаються прізвища його членів, але, на відміну від попередніх мемуарів, підкреслюється коаліційний характер останнього. Прийняття рішення про роззброєння поліції й жандармів, запровадження контролю за рухом на залізниці, діяльність по придбанню зброї, робота серед селянства свідчать про прагнення комітету відігравати роль органу влади. Авторі спогадів вважають, що він фактично регулював усе господарське життя в місті. Однак це твердження не зовсім точне, оскільки влада бойового страйкового комітету поширювалася тільки на робітничі райони Катеринослава¹¹.

Велику кількість з опублікованих у «Літопису революції» спогадів присвячено грудневим подіям на Катерининській залізниці та в Донбасі.

І. І. Шмиров у статті про революційний рух у Луганську безпосередньо на історії грудневого повстання не спиняється, але повідомляє, що в жовтні в місті було створено бойову дружину на чолі з О. Я. Пархоменком, згадує про збори коштів на озброєння не тільки серед робітників, а й серед місцевої ліберальної буржуазії, про практичні військові заняття, які проводили робітники¹². Однак із спогадів незрозуміло, чому луганська бойова дружина не прийшла на допомогу повсталім горлівцям.

Грудневому збройному повстанню 1905 р. у Донбасі присвячено мемуари А. Коломойцева¹³. Однак вони настільки не відповідають реальному ходу подій, що виникає сумнів, чи був автор їх очевидцем і учасником. Так, він стверджує, що горлівське повстання тривало три дні, хоча загальновідомо, що воно почалося 16-го грудня, а вже 17-го відбувся бій між робітничими дружинами й царськими військами¹⁴. Це зумовлено, очевидно, належністю автора до меншовицького крила РСДРП і свідчить, що в 20-х роках при публікуванні мемуари не досить ретельно перевірялися, як це мало місце в даному випадку.

У ювілейному номері журналу, присвяченому 20-й річниці першої російської революції, надруковано спогади кількох учасників збройного повстання 1905 р. у Донбасі¹⁵. Публікації передую історична довідка про грудневі події на Катерининській залізниці. Крім того, у примітках до спогадів редакція вмістила коротке повідомлення про їх авторів. У самих мемуарах розповідається про створення страйкових комітетів на залізниці, організацію й озброєння бойових дружин на станціях Гришине, Авдіївка, Дебальцеве, Ясинувата. Учасники революційних подій С. Квитницький та Н. Боровий описують хід повстання у Горлівці, причому другий дає загалом правильну їх картину, а перший дещо спотворює. Так, С. Квитницький пише, що бій у Горлівці почався о 6-й годині ранку¹⁶, в той час як Н. Боровий та інші автори, а також документи свідчать про те, що це сталося на дві години пізніше¹⁷.

Неузгоджені дані зустрічаються в цих же спогадах і про існування зв'язків між Катеринославським бойовим страйковим комітетом й аналогічними комітетами на станціях Катерининської залізниці. Так, у Дебальцеве, за словами С. Квитницького, приїжджали представники страйкового комітету з Катеринослава Железняк та Соколов¹⁸. І. Камишников, навпаки, відзначає слабкість контактів місцевих комітетів

¹¹ Див.: Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. 1, с. 81; Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. II, ч. 1, с. 526; Екатеринославщина в революции 1905—1907 гг., с. 222—223.

¹² Шмиров И. Из истории революционного движения в Луганске.— Летопись революции, 1924, № 3.

¹³ Коломойцев А. Из истории 1905 г. в Донбассе (Пережитое).— Летопись революции, 1925, № 4.

¹⁴ Донбасс в революции 1905—1907 гг.: Сб. документов и материалов. Сталино, 1957, с. 135—136.

¹⁵ Вооруженное восстание на Екатерининской железной дороге. (Воспоминания участников).— Летопись революции, 1925, № 5—6.

¹⁶ Там же, с. 243.

¹⁷ Там же, с. 227; Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. 1, с. 110.

¹⁸ Летопись революции, 1925, № 5—6, с. 241.

з Катеринославом¹⁹. Ці повідомлення є підтвердженням того факту, що систематичного зв'язку між центром і провінцією не було, але з боку Катеринославського бойового страйкового комітету мали місце окремі спроби контактів і керівництва страйковим рухом на місцях. Автори спогадів розповідають також про спільні мітинги робітників і селян, про виїзди представників пролетаріату для проведення революційної роботи в села, що знаходилися поблизу станцій Дебальцеве та Авдіївка. Розглядаючи питання про страйкові комітети на станціях, вони називають прізвища їх членів, але не розкривають партійної належності останніх і не вказують конкретно, хто ж керував цими комітетами та бойовими дружинами. Андрійченко повідомляє неправильні дані про участь ясинуватської бойової дружини в горлівських подіях, стверджуючи, що вона прибула до Горлівки 17 грудня о 10-й годині ранку, коли бій уже йшов, і тому нібито не взяла в ньому участі²⁰. Насправді ж ясинуватська дружина дісталася до Горлівки 16 грудня ввечері, але не вступила в бій і повернулася в Ясинувату через те, що її командир сумнівався в його успішному закінченні²¹. Не відповідає дійсності й твердження Андрійченка про те, що в Горлівці перебували юзівські дружинники.

Події грудня 1905 р. в Олександрівську висвітлюються у спогадах П. П. Татка²². Автор цілком слушно зауважує, що олександрівські робітники почали безпосередню підготовку до повстання з кінця листопада. Місцем виготовлення й зберігання зброї вони обрали залізничні майстерні. Там же відбувалося створення й навчання бойових дружин. П. П. Татко пише, що повсталим олександрівцям подали допомогу робітники Синельникового. Однак історію грудневих подій він викладає недостатньо чітко й непослідовно.

Спогади учасників революційних подій публікувалися також у збірниках документів і матеріалів, що видавалися місцевими іспартами до ювілею революції 1905—1907 рр. у Росії²³. Певний інтерес щодо цього становить збірник Катеринославського іспарту. Як зазначалося в передмові, «...редакція збірника приділила менше уваги спогадам, які за давністю літ, що пройшли з часу подій, можуть бути з помилками, і приділила більше уваги різним архівним матеріалам»²⁴. Однак у той час учасники подій могли б допомогти своїми спогадами відтворити картину тих днів з яскравими, характерними деталями.

Активний учасник революційних подій 1905 р. на Катеринославщині І. Ю. Захаренко у своїх спогадах, розміщених у цьому збірнику, розповідає про діяльність Катеринославської Ради робітничих депутатів, її бойового страйкового комітету в дні грудневого страйку²⁵.

У невеликих за обсягом мемуарах І. Меренкова повідомляється про діяльність створеної при Катеринославській Раді робітничих депутатів спеціальної агітаційної колегії для роботи на селі²⁶. Автор сам брав участь у її роботі, виступав з промовами на мітингах у селах Верхньодніпровського повіту. Робота серед селянства, організована Радою, сприяла зміцненню його союзу з робітничим класом.

¹⁹ Там же, с. 231.

²⁰ Там же, с. 250.

²¹ Высший подъем революции, ч. III кн. 1, с. 110; Исторический архив, 1955, № 1, с. 148.

²² Татко. 1905 год в Заднепровье.— Летопись революции, 1925, № 5—6.

²³ Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906 гг. (К 20-летию юбилею революции 1905 г.). Екатеринослав, 1924; На баррикадах. 1905 год в Александровске. Сборник 1. Запорожье, 1925; Материалы по истории революционных событий 1905 г. на территории, ныне входящей в Артемовский округ (К 20-летию юбилею революции 1905 г.). Артемовск, 1925; 1905 год на Криворожье (Памятные дни по воспоминаниям участников и очевидцев). Кривой Рог, 1925; На баррикадах 1905 года. Енакиев, 1931.

²⁴ Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации..., с. VI.

²⁵ Там же, с. 126—130.

²⁶ Там же, с. VI.

І. К. Шевченко викладає у своїх спогадах хід основних революційних подій у Катеринославі, що сталися протягом усього 1905 р., але детальніше спиняється на створенні Ради та її бойового страйкового комітету²⁷. Загалом він правильно висвітлює події, однак допускає окремі неточності. Так, у спогадах пишеться, що «... на початку грудня Рада робітничих депутатів заявила про своє існування і приступила до роботи». Насправді ж Катеринославська Рада була створена наприкінці жовтня і тоді ж почала свою діяльність²⁸. Неточно вказано автором і дати одержання телеграм про початок всеросійського загального страйку (6-го грудня замість 7-го) і виступу в самому Катеринославі (7-го грудня замість 8-го)²⁹. Шевченко наводить деякі дані, що характеризують бойовий страйковий комітет як орган влади. Він згадує суперечку між більшовиками і меншовиками щодо його назви. Більшовики наполягали назвати новостворюваний орган бойовим комітетом, меншовики — просто страйковим. Спогади Шевченка також підтверджують факт існування зв'язків між більшовиками Катеринослава й Москви.

Член Катеринославського бойового страйкового комітету А. Фабричний у своїх спогадах всупереч загальновідомим фактам * твердить, що ініціатива в організації Катеринославської Ради належала меншовикам³⁰. У ході страйку, пише він далі, керівна роль перейшла до більшовиків і бойовий страйковий комітет мав яскраво виражений більшовицький характер. І тут же сам собі заперечує, твердячи, що Рада не йшла в наступ, чекаючи вказівок з центру. Слід підкреслити, що Катеринославський бойовий страйковий комітет був коаліційним органом. Між більшовиками й меншовиками, які входили до нього, точилася гостра боротьба. Протидія останніх і призвела до того, що бойовий комітет не вжив рішучих наступальних заходів у ході грудневого страйку. Розповідаючи про зайняття царськими військами Катеринославського вокзалу, А. Фабричний безпідставно заявляє, нібито робітники не чинили їм ніякого опору. Публікація має багато й інших неточностей. Навряд чи була необхідність вмішувати цей матеріал у названому збірнику без ретельної його перевірки.

У тому ж збірнику опубліковано мемуари Трача — члена синеельниківської бойової дружини, що виїхала на допомогу повсталим олександрівцям³¹. Серед членів синеельниківської соціал-демократичної організації, пише Трач, не було єдності в питанні про підтримку олександрівців. У спогадах називаються прізвища дружинників, які взяли участь в олександрівському повстанні.

З інших видань певний інтерес становить збірник Артемівського істпарту. Більшість спогадів, опублікованих у ньому, присвячено горлівському збройному повстанню. Вони висвітлюються мемуаристами загалом правильно, але деякі факти потребують уточнення або ж коментарів. У збірнику вміщено також спогади учасників грудневих подій 1905 р. у Гришиному, на Юр'ївському заводі, станції Попасній тощо.

Укладачі збірника Олександрівського істпарту пішли іншим шляхом. Спогадам учасників подій відведено в ньому дуже мало місця. Однак уся його друга частина, що висвітлює події 1905 р., складається з матеріалів мемуарного характеру, які були піддані перевірці на зборах учасників подій.

У збірнику Криворізького істпарту надруковано мемуари колишнього меншовика Ф. Нетреби про грудневі події на станції Долгінцеве.

Мемуари про 1905 р. у Єнакієвому опубліковано окремою збіркою. Проте вони мають надто загальний характер, містять багато неточностей і помилок.

У другому номері журналу Катеринославського товариства політкаторжан і засланих «Тюрьма, каторга и ссылка» було надруковано ще один варіант спогадів

²⁷ Там же, с. 130—147.

²⁸ Демочкин Н. Н. Советы 1905 года — органы революционной власти. М., 1963, с. 199; Катеринославщина в революции 1905—1907 гг., с. 191.

²⁹ Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации..., с. 141; Исторический архив, 1955, № 1, с. 136—139.

* Див.: Петровський Г. І. З революційного минулого. К., 1958, с. 38—39.

³⁰ Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации..., с. 276—285.

³¹ Там же, с. 415—421.

Трача про грудневі дні в Синельниковому та Олександрівську³². Автор пише про розкол у синельниківській соціал-демократичній організації, що стався, коли вирішувалося питання про допомогу олександрівським робітникам. Незважаючи на опір меншовиків, підкреслює Трач, група дружинників виїхала до Олександрівська і 14 грудня взяла участь у бою. Однак у спогадах не дається загальна картина подій, а оповідається лише окремі епізоди, очевидцем і учасником яких був сам автор. Розповідається, зокрема, про те, що синельниківська дружина роззброїла жандармів на станціях Синельникове, Славгород, Софіївка, і що в олександрівському повстанні взяли участь нижньодніпровські дружинники.

До мемуарної літератури належать також щоденники та біографічні записи учасників і сучасників революційних подій. У зв'язку з цим необхідно згадати про щоденник групи РСДРП і голови Ради робітничих депутатів Єнакієвого Г. Ф. Ткаченка-Петренка. Він вів його у в'язниці, чекаючи суду разом з іншими учасниками грудневого повстання в Донбасі. На основі цих нотаток, а також інших матеріалів Н. Вольський написав біографічний нарис про Г. Ф. Ткаченка-Петренка³³.

У 20-ті роки нерідко публікувалися також спогади рядових учасників революції, які, звичайно, не могли дати її широкої картини і часто навіть правильно оцінити. В мемуарах такого роду відсутні, за незначними винятками, будь-які висновки й узагальнення, класова оцінка подій. Лише окремим їх авторам вдалося показати роль більшовиків в організації грудневого збройного повстання, оцінити складність обстановки, непримиренної боротьби революційних соціал-демократів з представниками дрібнобуржуазних партій. Дещо докладніше в таких спогадах відображено історію революційного руху на Катеринославщині, створення й діяльність Катеринославської Ради робітничих депутатів. Інші ж Ради залишилися поза увагою авторів. Хоч вони й хотіли показати, що в грудневих подіях 1905 р. брало участь і трудяще селянство, але судити про це конкретно по мемуарній літературі неможливо.

Низький рівень археографічної обробки матеріалів, відсутність передмов та редакційних приміток, а також відомостей про авторів і часто навіть їх ініціалів зумовлені, очевидно, відсутністю в той період спеціалістів відповідної кваліфікації, а також тим, що методика подібних публікацій ще не була розроблена — отже, загальним рівнем розвитку історичної науки.

Наприкінці 20-х років публікування мемуарів з історії революції 1905—1907 рр. та історії грудневого збройного повстання практично припиняється. Інтерес до цієї проблеми знову зростає в 50-і роки у зв'язку із святкуванням піввікового ювілею першої російської революції. Поряд з історичними дослідженнями в той період побачили світ і спогади учасників подій 1905—1907 рр. Вони друкувалися в журналах, газетах, виходили окремими збірками.

Так, у 1955 р. з'явився збірник спогадів про події 1905 р. в Донбасі³⁴. Він відкривається статтею Г. І. Петровського «Сторінки минулого», яка охоплює досить великий проміжок часу, в тому числі й грудневі дні в Катеринославі. Григорій Іванович підтвердив факт прибуття до Катеринослава в грудні 1905 р. представника з Москви, який виступив на загальних зборах Катеринославської Ради робітничих депутатів з доповіддю про московське грудневе повстання. Г. І. Петровський розповідає також про участь трудящих у революційному русі в багатьох населених пунктах Донбасу, створення там місцевих Рад, про сутички з поліцією та військами в Гришиному, Авдіївці, Ясинуватій. Однак він помилково називає грудневі події в Луганську боями і ставить їх в один ряд з подіями в Авдіївці, Гришиному та Горлівці³⁵.

У збірнику опубліковано спогади колишнього вчителя з Горлівки А. С. Гречнева, який восени 1905 р. проводив агітаційну роботу серед розквартированих у селищі сол-

³² Трач. Краткая биография-воспоминание. — Тюрма, каторга и ссылка, 1924, № 2.

³³ Вольский Н. Григорий Федорович Ткаченко-Петренко (Опыт биографии). — Летопись революции, 1927, № 3.

³⁴ 1905 год в Донбассе: Из воспоминаний участников первой русской революции. Сталино, 1955.

³⁵ Там же, с. 9.

датів, а в грудневі дні очолював місцеву бойову дружину. Він розповідає про становище в Горлівці напередодні повстання, про створення страйкового комітету та його діяльність, зокрема про те, що комітет прагнув охопити своєю роботою не тільки залізничників, а й гірників. Оцінюючи роботу серед солдатів, він зазначив, що позитивних результатів вона в той час не дала. У спогадах ідеться також про те, що восени 1905 р. в селищі проводилося збирання зброї та коштів для її придбання. Однак з розповіді не можна зрозуміти, хто ж займався цією справою: партійна організація чи страйковий комітет. А. С. Гречнев дав правильну картину подій 17 грудня в Горлівці й підтвердив, що було розроблено загальний план наступу. Однак він дещо завищує кількість дружинників, що прибули до Горлівки на допомогу повсталим. Насправді їх налічувалося не 6—7 тис., а 4 тис. чол.³⁶

Д. К. Поранич висвітлює події осені й зими 1905 р. в Алчевську³⁷. Він спирається на діяльність місцевої Ради робітничих депутатів, яку він очолював, але, на жаль, не вказує, коли вона була створена. Рада, зазначає Поранич, змогла взяти владу в свої руки в грудні й стати повноправним господарем становища тільки завдяки тому, що спиралася на бойову дружину, основний склад якої становили робітники заводу Дюмо.

Певний інтерес викликають спогади колишнього телеграфіста станції Горлівка В. О. Ісиченка про створення й роботу страйкового комітету, членом якого він був³⁸.

О. О. Ларіошенко — учасник революційного виступу на Веровській копальні — у своїх спогадах повідомляє, що в грудні 1905 р. там було створено штаб бойової дружини³⁹. Веровські дружинники виїхали на допомогу горлівцям, але запізнилися — повсталі вже відступили з вокзалу.

Про хід грудневих подій у Луганську розповідає у своїх мемуарах Д. П. Осипенко⁴⁰. Відомо, що луганські дружинники не взяли участі в горлівському бою. Автор повідомляє, що вони готувалися йти на допомогу горлівцям, але чому ж все-таки не виїхали в Горлівку з його спогадів так і не стає зрозумілим.

У 1958 р. окремою книжкою вийшли мемуари Г. І. Петровського — спогади, статті й промови⁴¹. Історія грудневих подій на Катеринославщині висвітлюється, зокрема, в статті «З революційного минулого», яка являє собою виступ Г. І. Петровського на зборах комсомольського активу Дніпропетровська. Він був вперше опублікований у 1938 р., а в 1957 р. ще раз друкувався у збірнику «Великі роки»⁴².

Г. І. Петровський приділяє велику увагу створенню Катеринославської Ради робітничих депутатів. Він підкреслює, що вирішальну роль у цій справі відіграли більшовики. Рада проводила роботу не тільки серед робітників, а й серед жителів навколишніх сіл. Для цього було створено спеціальну групу агітаторів. Розповідаючи про грудневий страйк, Григорій Іванович згадав про створення бойового страйкового комітету та спеціальної військової комісії при ньому. Однак суперечить відомим фактам його висловлювання про те, що тільки в грудневі дні почалася організація збройних сил для боротьби з царськими військами. Питання про створення бойових дружин та придбання зброї стояло на порядку денному вже навесні 1905 р.⁴³ На жаль, Г. І. Петровський не розглянув діяльності Ради в грудневі дні, її бойового страйкового комітету, не показав ролі більшовиків у ньому, не дав чіткої оцінки його діяльності, хоч він був не рядовим учасником подій, а виконував обов'язки секретаря Ради робітничих депутатів.

³⁶ Революция 1905—1907 гг. в России. М., 1975, с. 266.

³⁷ 1905 год в Донбассе..., с. 29—37.

³⁸ Там же, с. 38—48.

³⁹ Там же, с. 57—66.

⁴⁰ 1905 год в Донбассе, с. 49—56.

⁴¹ Петровський Г. І. З революційного минулого. К., 1958.

⁴² Його ж. Великі роки. К., 1957.

⁴³ Сенчакова Л. Т. Боевая рать революции: Очерк о боевых организациях РСДРП и рабочих дружинах 1905—1907 гг. М., 1975, с. 53.

Спогади Г. І. Петровського було надруковано і в журналі «Литературный Донбасс»⁴⁴. Як і в попередній праці, Григорій Іванович і тут приділив велику увагу діяльності Катеринославської Ради робітничих депутатів, яка прагнула охопити своїм впливом не тільки пролетарські маси, а й селянство, а також дрібнобуржуазні верстви, тобто на практиці хотіла здійснити лєнінську тактику лівого блоку. Г. І. Петровський згадує, що в ході грудневого страйку в Катеринослав приїжджали делегати з місць за допомогою та вказівками. Представники Ради, у свою чергу, виїжджали в села, організовували там мітинги.

У журналах публікувалися спогади багатьох учасників революційних подій. Так, у тому ж номері «Литературного Донбасса» було вміщено статтю В. О. Ісиченка про грізний 1905 р. у Горлівці⁴⁵. Однак вона має суто описовий характер і зовсім не містить висновків.

Історію жовтневих і грудневих подій у Харкові висвітлено в мемуарах Д. М. Басалиги⁴⁶. Автор коротко спиняється на подіях 12 грудня на заводі Гельферіх-Саде, безпосереднім учасником яких він був. Д. М. Басалиго підтверджує відомий факт, що 12 грудня разом з робітниками мали виступити два полки харківського гарнізону. Однак уночі напередодні повстання солдатів було обеззброєно, а їх керівників заарештовано. Спільний виступ робітників і солдатів, що передбачався, свідчить про високий рівень підготовки харківського повстання, про велику агітаційну роботу більшовиків серед міського гарнізону. Викликає, однак, сумнів твердження автора про те, що протягом усіх наступних днів у Харкові відбувалися бої з урядовими військами, під час яких досить сильний опір чинили робітники залізничних майстерень. Цей факт не підтверджується ніякими іншими документами.

Мемуари учасників грудневого збройного повстання публікувалися і в газетах. Як правило, це спогади рядових учасників революції, дуже невеликі за обсягом, часто мають літературну обробку.

Найґрунтовнішою з усіх цих публікацій є спогади П. Спесивцева про листопадові й грудневі події 1905 р. у Харкові⁴⁷. Їх автор поставив за мету показати закономірність збройного виступу 12 грудня. Він підкреслював, що жовтневі події в Харкові були важливим етапом підготовки повстання, що керівну роль у справі його організації відіграли більшовики.

Про революційні виступи у Донбасі в грудні 1905 р. писали І. І. Клименко, Є. Є. Заїка, С. Я. Бескоровайний, О. О. Ларіоценко, Т. Ф. Руденко⁴⁸. С. А. Нечитайло та П. Абакуменко поділилися своїми спогадами про груднєве повстання в Олександрівську⁴⁹.

Багато мемуарів було опубліковано до 50-річного ювілею першої російської революції. Піввіку, що минули після тих подій, безперечно наклали значний відбиток на спогади їх учасників. Часто в них висвітлюються тільки загальні питання, або, навпаки, окремі епізоди, іноді автори плутають дати подій, неточно викладають їх хід. Таким чином, вони стали лише підтвердженням уже відомих фактів і практично дали мало нового порівняно з тим, що вже було відомо. Публікація їх була випадковою, несистематизованою і нецільспрямованою. Видавці та укладачі не зробили сво-

⁴⁴ Петровский Г. И. Страницы прошлого.— Литературный Донбасс. 1955. Кн. 27.

⁴⁵ Исиченко В. А. В те грозные годы.— Там же.

⁴⁶ Басалиго Д. Н. На баррикадах в Харькове.— Октябрь, 1955, № 12.

⁴⁷ Спесивцев П. Ноябрьская демонстрация и декабрьское вооруженное восстание в Харькове: Воспоминания участника первой русской революции, бывшего рабочего завода Гельферих-Саде. — Красное знамя, 1955, 3 нояб.

⁴⁸ Боровик Б. Воспоминания ветеранов: Встреча участников горловского вооруженного восстания с молодежью.— Социалистический Донбасс, 1955, 8 июня; Бескоровайний С. Я. Розповідь учасника горлівського збройного повстання в грудні 1905 р.— Радянська Донеччина, 1955, 6 листоп.; Ларіоценко О. Горлівчанам, моїм внукам.— Там же, 1955, 22 груд; Мялов М. Іскри спалахнули полум'ям.— Там же.

⁴⁹ Владимиров Б. Рассказывает старый рабочий: К 50-летию первой русской революции.— Запорожская правда, 1955, 22 дек.; Абакуменко П. 50 лет назад.— Там же.

їх приміток та коментарів до мемуарів. Однак у газетних публікаціях короткі відомості про авторів все ж є, хоча відсутні, наприклад, дані про їх партійну належність у період першої російської революції.

Окремо треба сказати про збірник «1905 год в Донбассе». Опубліковані в ньому мемуари, безсумнівно, становлять інтерес для вчених і читачів, що цікавляться подіями першої російської революції. Однак і він має характерні для інших подібних видань недоліки: відсутні передмова редакції, відомості про авторів мемуарів, посторінкові примітки.

Спогади учасників революції 1905—1907 рр. публікувалися і в спеціальних збірниках, що вийшли до її 65- та 70-річного ювілеїв⁵⁰. У 1978 р. Дніпропетровське обласне видавництво випустило збірник спогадів катеринославських робітників⁵¹, що охопив великий період — 1893—1917 рр. До нього увійшли також мемуари учасників революції 1905—1907 рр. І. Г. Меренкова, І. Ю. Захаренка та Ф. П. Татка. У збірнику «Первая русская...» опубліковано спогади Д. М. Басалиги та А. С. Гречнева про події 1905 р. на Україні. Всі вищезгадані збірники є перевиданням статей з журналів або з окремих книжок. Окремо слід відзначити збірник «Революцией призванные», в якому дано ґрунтовну передмову до подій 1893—1917 рр. у Катеринославі, характеристику всіх мемуарів, короткі відомості про авторів, редакційні примітки й коментарі.

З публікацій останнього періоду необхідно назвати книжку П. О. Моїсеєнка, в якій згадується й про збройне повстання в Горлівці⁵². Досить докладно історію грудневого збройного повстання у Донбасі висвітлив К. Є. Ворошилов⁵³. Описуючи революційні події, він спирається здебільшого на документальні джерела, спогади інших учасників і значно менше — на власні враження. У книжці є аналіз причин поразки повстання.

Дедалі більше практикується така форма спогадів, як літературні записи. Останні потребують уважнішого ставлення з боку дослідників. Рівень цих публікацій на відміну від попередніх в основному відповідає сучасному рівню розвитку історичної науки.

Вивчення мемуарів сприяє повнішому освоєнню документальної бази історії першої російської революції, дальшому поглибленому дослідженню проблеми в цілому. Ця справа набуває ще більшої ваги, якщо врахувати, що джерелознавчий аналіз документів і матеріалів відстає від їх публікування.

Мабуть доцільно було б видати спогади учасників грудневих подій 1905 р. на Україні окремою тематичною збіркою. Однак для того, щоб помістити в ньому правдиві й достатньо докладні дані про авторів, а також подати примітки й коментарі, необхідно провести велику попередню роботу. Крім того, такий збірник, безсумнівно, потребує ґрунтовної передмови з викладом подій, про які йдеться, на рівні досягнень сучасної історичної науки.

О. А. ДИЧЕНКО (Київ)

⁵⁰ Великие, незабываемые дни: Сб. воспоминаний участников революции 1905—1907 гг. М., 1970; Первая русская...: Сб. воспоминаний активных участников революции 1905—1907 гг. М., 1975.

⁵¹ Революцией призванные: Воспоминания екатеринославских рабочих. 1893—1917. Днепропетровск, 1978.

⁵² Моисеенко П. А. Воспоминания старого революционера. М., 1966.

⁵³ Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни. М., 1968. Кн. 1.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ДО НОВИХ ЗВЕРШЕНЬ У КОМУНІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ. ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ.

Редкол.: Лихолат А. В. (відп. ред.),

Вітрук Л. Д., Іщенко М. Г.,

Маковійчук І. М., Скаба А. Д.

Київ: Наук. думка, 1980, 236 с.

Узагальнення досвіду будівництва нового суспільства, розробка теоретичних питань розвинутого соціалізму, дослідження закономірностей його переростання в комунізм, проблеми науково-технічного прогресу — ці та інші актуальні питання теорії і практики комуністичного будівництва в нашій країні постійно перебувають у центрі уваги марксистсько-ленінського аналізу особливостей сучасного суспільного розвитку, конкретних прикладах і фактах висвітлюється зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в усіх сферах життя радянського суспільства.

В збірнику розкрито шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму, переходу до інтенсивних методів господарювання, підвищення ефективності виробництва та поліпшення якості роботи. Переконливим показником здійснення соціально-економічної програми КПРС є постійне зростання національного доходу — основного джерела народного добробуту.

Книга відкривається статтею А. В. Лихолата. В ній розглянуто ряд важливих теоретичних питань — вчення про розвинутий соціалізм, про партію робітничого класу, переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, про радянський народ як нову історичну спільність людей тощо.

У статті Ю. О. Курносова знайшли своє висвітлення питання науково-технічного прогресу в промисловому виробництві, підвищення його ефективності та ін. В міру зростання й ускладнення економіки країни особливого значення набувають система управління нею, успішне функціонування всього господарського механізму. В статті узагальнюється досвід роботи партійних організацій України по вдосконаленню управління виробництвом, переведенню підприємств і організацій різних галузей матеріального виробництва і сфери обслуговування на нові методи планування та економічного стимулювання (перехід на дво- і триланкову систему управління). За

даними на 1 січня 1978 р., у промисловості республіки діяло 764 виробничих і науково-виробничих об'єднання, 338 автоматизованих систем і підсистем управління (с. 45).

Одним з основних факторів підвищення ефективності суспільного виробництва є зростання продуктивності праці. На великому фактичному матеріалі в збірнику проаналізовано досвід діяльності партійних та громадських організацій по розгортанню соціалістичного змагання за дострокове введення в дію й освоєння нових виробничих потужностей, зростання фондів і дачі тощо. Питанням соціалістичного змагання, боротьби за зниження матеріальності, економії сировини і матеріалів — одного з найважливіших напрямів підвищення ефективності виробництва — присвячена стаття Ю. В. Сиволоба.

Органічною, невід'ємною частиною політичного курсу КПРС є аграрна політика. В умовах розвинутого соціалізму її дієвість виявляється в неухильному розвитку сільського господарства. Ці проблеми проаналізовані в статті П. П. Панченка.

На сторінках рецензованої книги висвітлено також питання піднесення матеріального добробуту радянських людей протягом останніх десятиріч. Автори (Л. Д. Вітрук, Р. А. Худяк) звернули особливу увагу на постійне зростання реальних доходів населення нашої країни, підвищення зарплати, розширення суспільних фондів споживання, поліпшення соціально-побутових умов і організації охорони здоров'я трудящих, розглянули основні напрями дальшого зближення рівня добробуту, культури й умов праці трудівників міста і села, подолання суттєвих відмінностей між фізичною і розумовою працею.

В умовах зрілого соціалізму на основі принципів демократичного централізму і соціалістичного федералізму, радянської соціалістичної демократії відбувається двоєдиний процес всебічного зміцнення загальнонародної багатонаціональної Радянської держави і національної державності. Про це йде мова в статті Є. П. Галач. Автор узагальнила досвід Рад у вирішенні різноманітних питань соціально-економічного, політичного і культурного життя трудящих, у широкому залученні їх до управління країною.

Важливе місце в рецензованому збірнику займають проблеми духовного розвитку радянського суспільства. Партія завжди приділяла велику увагу художній творчості мас як невід'ємній частині загальнопартійної справи. Автори статей глибоко і всебічно проаналізували діяльність партії

по дальшому розвитку радянської літератури і мистецтва (І. М. Маковійчук), а також художньої творчості трудящих в умовах розвинутого соціалізму (М. Г. Іщенко). Л. А. Шевченко підкреслила роль культурного співробітництва народів СРСР у збагаченні єдиної радянської культури.

Будівництво комуністичного суспільства партія розглядає як комплексне завдання, в якому економічній і соціально-політичній проблеми органічно зв'язані з формуванням нової людини. Складовою частиною цього процесу є виховання молоді в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Тому цілком закономірно, що дані питання знайшли своє відображення на сторінках збірника, зокрема в статті Т. В. Фінікова.

У статті А. Д. Скаби висвітлено багатогранну діяльність КПРС і Радянського уряду на міжнародній арені, яка спрямо-

вана на послідовне здійснення ленінського зовнішньополітичного курсу, втілення в життя Програми миру, проголошеної на XXIV з'їзді КПРС.

На нашу думку, збірник набагато виграє, якщо в ньому було розглянуто питання ідеологічної роботи партії серед трудящих, а не лише серед студентської молоді, ідеологічного забезпечення виконання рішень XXV з'їзду КПРС, показано роль комсомолу, профспілок, інших громадських організацій в розв'язанні важливих завдань комуністичного будівництва. Однак вказані недоліки не знижують загальної позитивної оцінки рецензованого видання. Воно буде корисним для істориків, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

З. О. СІЛЬЧЕНКО (Київ),
А. Г. СЛЮСАРЕНКО (Київ)

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ
ВНУТРИПАРТИЙНОЙ РАБОТЫ
В УСЛОВИЯХ
РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА.
ИЗ ОПЫТА
ПАРТОРГАНИЗАЦИЙ УКРАИНЫ.**

Редкол.: Крючков Г. К., Шевченко В. Ф.,
Василенко В. К.

К.: Политиздат Украины, 1979. 375 с.

В міру того, як ускладнюються завдання комуністичного будівництва, а до свідомих історичної творчості залучаються широкі маси трудящих, роль КПРС неухильно зростає. Це питання нині посідає ключове місце в теорії і практиці партійного будівництва. Автори рецензованої книги розглянули як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори зростання керівної ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві. Такий підхід, на наш погляд, цілком правомірний. По-перше, об'єктивні й суб'єктивні фактори нерозривно зв'язані між собою, як сторони єдиного, цілісного процесу. З іншого боку, як відзначав Л. І. Брежнев, «тепер, коли масштаби і складність завдань комуністичного будівництва об'єктивно вимагають посилення керівної ролі партії, ми думаємо і про шляхи розвитку самої партії, зміцнення її ідейної і організаційної єдності, про більш глибоке наукове обґрунтування всієї партійної та ідеологічної роботи в суспільстві»¹.

¹ Брежнев Л. І. Комуністичний рух вступив у смугу нового піднесення. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971, т. 2, с. 422.

В праці підкреслюється, що марксистсько-ленінська теорія — це наукова основа всіх практичних дій ленінської партії. Партійні організації республіки, керуючись вченням Маркса, Енгельса, Леніна, положеннями й висновками, що містяться в рішеннях з'їздів КПРС, пленумів ЦК КПРС, у доповідях і виступах Л. І. Брежнева, інших керівників партії та уряду, будують свою діяльність на науковій основі, свідомо відбираючи засоби, прийоми й методи боротьби, які, за словами В. І. Леніна, здатні при пайменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати².

Важливе значення також мають внутрішній стан і розвиток самої партії. Політичний, ідеологічний, моральний потенціал КПРС, її здатність виступати вождем і організатором мас насамперед визначають люди, яких вона об'єднує. Тому в книзі особливе місце відведено висвітленню роботи партійних організацій по зміцненню рядів партії. Цілеспрямована діяльність ЦК Компартії України, партійних комітетів, первинних парторганізацій, як відзначається в праці, дала змогу поліпшити якісний склад останніх. Якщо в 1962—1965 рр. серед кандидатів у члени КПРС було 43,3% робітників, то в 1976—1978 рр. — 57,8%. Значно зросла кількість колгоспників — членів партії. Серед нового поповнення (загалом було прийнято 186,8 тис. чоловік) 71,2 тис. механізаторів, 32,1 тис. тваринників. Це стосується й спеціалістів народного господарства, вчителів, лікарів, діячів науки, літератури

² Див.: Ленін В. І. Що відбувається в Росії? — Повне зібр. творів, т. 9, с. 198.

і мистецтва. Наприклад, на Україні майже кожний третій інженер, технік, кожний четвертий агроном, зоотехнік, ветлікар — **комуніст** (с. 84). **Партійні організації** приділяють значну увагу прийому в члени КПРС наукових працівників. При цьому, як відзначає В. В. Щербинський, мова йде про індивідуальний добір у партію тих учених, які активно проявили себе в науці й громадському житті.

Автори монографії комплексно підходять до висвітлення даного питання. Однак цей процес не вичерпується, як зазначається в деяких дослідженнях, прийомом нових членів, а, по суті, лише починається. В книзі відмічено цікаві факти, що свідчать про активну діяльність парторганізацій Вінницької, Донецької, Київської, Львівської, Харківської та інших областей республіки по вдосконаленню форм і методів ідейно-політичної роботи з молодими комуністами. На початок 1979 р. кандидати в члени партії і комуністи з партійним стажем до 5 років становили 17,6% від загального кількісного складу Комуністичної партії України (с. 139).

В праці на значному фактичному матеріалі показано, як партійні комітети й організації Української РСР створюють сприятливі умови для творчої участі всіх комуністів у загальнопартійних справах. Послідовно дотримуючись принципів виборності й звітності партійних органів, вони забезпечують нормальну обстановку для здійснення колективного керівництва, підвищення персональної відповідальності й зміцнення дисципліни комуністів, творчо розвивають критику і самокритику, реалізують критичні зауваження й пропозиції членів і кандидатів у члени КПРС, безпартійних. Так, міськком і райкоми партії Тернопільської області всі зауваження, які висловлюються на пленумах, зборах, активах, у первинних партійних організаціях, протягом 3—5 днів систематизують й заносять у спеціальні картки (із зазначенням терміном виконання). Про практичну реалізацію пропозицій і зауважень обов'язково інформуються комуністи. Періодично аналізується робота, яку провели в цьому напрямі первинні парторганізації. В 1976—1978 рр. на засіданнях бюро міськкому і райкомів партії з даного питання заслухано звіти 32 парторганізацій (с. 221).

У комплексі заходів, що забезпечують зростання керівної ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві, важливе місце посідає правильна кадрова політика, постійне вдосконалення форм і методів діяльності партійних комітетів. Партійні організації республіки, керуючись рішен-

нями з'їздів партії, постановами ЦК КПРС, вказівками Л. І. Брежнєва з питань кадрової політики, поліщують добір і розстановку кадрів, доають про їх ідейне загартовування, підвищують персональну відповідальність комуністів за стан справ на всіх ділянках своєї роботи. Про це красномовно свідчать наведені в монографії факти. За п'ять з половиною років, що пройшли після квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК Компартії України, питання практичного здійснення кадрової політики 77 разів розглядалися на пленумах обкомів і Київського міськкому партії й майже 1600 — на засіданнях їх бюро і секретаріатів. На бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії було заслухано звіти 380 парткомів, понад 5300 первинних парторганізацій (с. 256).

Цілеспрямована робота партійних організацій республіки з кадрами забезпечила, як відзначають автори, значні якісні зміни в їх складі. Зокрема нині практично в усіх міськкомках і райкомках партії серед секретарів, керівних працівників міських і райвиконкомів — спеціалісти провідної галузі народного господарства даного міста чи району. Якщо в 1966 р. 30,7% секретарів первинних парторганізацій мали вищу освіту, то в 1979 р. — уже 59,7% (с. 264).

Досвідчені керівники, як відомо, загартовуються в дії. Саме на практиці перебіраються їх здатність організувати й згуртувати людей, політичні й моральні якості. Тому в монографії відводиться особливе місце аналізу форм і методів діяльності партійних комітетів, первинних партійних організацій по мобілізації трудящих на виконання важливих завдань комуністичного будівництва. Зокрема в книзі узагальнено позитивний досвід роботи міськкому і райкомів партії м. Києва по прискоренню темпів науково-технічного прогресу, впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво, а також багатьох партійних комітетів Дніпропетровської, Харківської, Запорізької, Львівської та інших областей республіки по організації трудящих на боротьбу за виконання планів розвитку народного господарства.

Потрібно також відзначити високий ідейно-політичний і науковий рівень дослідження, що базується на ґрунтовних документальних матеріалах, частина яких публікується вперше. Цю колективну працю з інтересом зустріли партійні працівники, пропагандисти, політінформатори, спеціалісти-дослідники.

М. О. БУЦЬКО (Київ),
Є. В. ПАІЛЬКІВ (Тернопіль)

СОВЕТСКАЯ УКРАИНА В ГОДЫ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ
1941—1945.

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ
В ТРЕХ ТОМАХ.

Редкол.: Юрчук В. И. (председатель),

Бабко Ю. В., Возианов В. Ф.,

Григоревич Д. Ф., Грушецкий И. С.,

Гуркин В. В., Дементьев В. Т.,

Клоков В. И., Кондуфор Ю. Ю.,

Корниенко А. И., Кузьменко В. В.,

Курас И. Ф., Луцев Н. И., Митюков А. Г.
(заместитель председателя).

Тронько П. Т., Федоров А. Ф.

К.: Наукова думка, 1980.

Напередодні 35-річчя Перемоги Радянського народу у Великій Вітчизняній війні вийшов з друку збірник документів і матеріалів «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945» у 3-х томах, підготовлений Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, Інститутом історії АН УРСР, Центральним архівом Міністерства оборони СРСР і Центральним державним архівом Жовтнєвої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Такий представницький склад організацій, що виступили упорядниками видання, визначив його високий науковий і політичний рівень. Радянська історіографія нагромадила вже чималий досвід у справі публікації архівних матеріалів. Це й добілки окремі збірники документів, присвячені важливим подіям у житті партії і радянського народу, а також документальні праці, в яких розглянуто основні напрями розвитку соціалістичної економіки, культури, науки, політики. Значна частина цих видань, в яких висвітлено історію області, краю, республіки й Радянського Союзу в цілому, має локальний характер.

Рецензований збірник документів відрізняється від інших не лише тим, що охоплює надзвичайно складний і важливий період в історії Радянської України, а й тим, що в ньому вперше в практиці видання подібних документальних праць згруповано цілі комплекси матеріалів різних відомств і організацій. Це дало змогу якнайповніше показати керівну роль Комуністичної партії в організації перемоги радянського народу над фашизмом, нездоланність суспільної системи соціалізму, її економічні, організаційні можливості, дружбу народів СРСР, безприкладний героїзм і мужність воїнів Червоної Армії.

В праці вміщено близько 1600 документів (переважно більшість яких публікується вперше), а також 300 фотографій. У збірнику широко використано матеріали з архівосховищ Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при

ЦК КПРС, партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ЦДАЖР СРСР, деяких інших партійних та державних архівів, збірники документів з історії Великої Вітчизняної війни й т. ін.

За своїм характером і видом — це постанови, РНК, ДКО, ЦК ВКП(б), Укази Президії Верховної Ради СРСР, республіканських центральних партійних органів та урядів, накази Верховного Головнокомандуючого, постанови, звернення військових рад фронтів і армій, донесення політуправління і політвідділів, документи нелегально-го ЦК КП(б)У і підпільних обласних комітетів партії, ЦШПР і УШПР, партизанських формувань, комсомольських органів та організацій, які діяли на тимчасово окупованій території України.

Документи, вміщені в першому томі, хронологічно охоплюють період від початку Великої Вітчизняної війни (22 червня 1941 року) до корінного перелому в ході війни (18 листопада 1942 року). Це був найважчий час для нашого народу, його Збройних Сил, коли ворог цією величезних втрат зміг захопити значну частину радянської території. Опубліковані матеріали розповідають про розгортання масового патріотичного руху, спрямованого на розгром німецько-фашистських загарбників, заходи Комуністичної партії і Радянського уряду по організації відсічі агресору. Партія розгорнула величезну воєнно-організаційну роботу по виконанню директиви ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 29 червня 1941 року, в якій було накреслено програму по мобілізації всіх ресурсів країни на розгром окупантів. ЦК ВКП(б) вимагав, щоб партійні, радянські органи на місцях, громадські організації виявляли максимум оперативності, ініціативи у справі вирішення важливих питань даного моменту.

В першому томі особливе місце займають документи, в яких висвітлено діяльність цих місцевих органів, що була спрямована на практичну реалізацію розробленої партією програми воєнної перебудови всього життя країни. Серед них — інформації обкомів, міськомів та райкомів партії про проведення оборонних робіт, створення винищувальних загонів і народного ополчення, мобілізацію всіх виробничих можливостей країни для успішного виконання найважливіших замовлень фронту.

Науково значимими і в той же час надзвичайно хвилюючими є матеріали, присвячені героїчним діям радянських воїнів у перших кровопролитних боях з гітлерівцями. Вони красномовно розповідають про героїзм бійців і командирів, їх відданість справі партії.

Центральний Комітет приділяв особливу увагу посиленню політичного впливу у військах. У кінці червня було прийнято рішення про воєнну мобілізацію комуністів і комсомольців. В армію були направлені члени ЦК, секретарі обкомів і міськомів, сотні тисяч рядових членів ВКП(б).

Вміщені в першому томі документи свідчать також про всенародну допомогу фронту, перебазування підприємств республіки в глибину країни, розгортання партизанського руху у ворожому тилу.

В матеріалах другого тому висвітлюються основні напрями діяльності партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій Радянської України в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (19 листопада 1942 р.—кінець 1943 р.).

У той час зазнала повного краху гітлерівська стратегія «бліцкригу». Якщо розгром гітлерівців під Москвою ознаменував остаточний поворот у подіях війни, то її вирішальним етапом стала героїчна Сталінградська битва.

Після нищівної поразки під Курськом провалилася остання спроба гітлерівського командування захопити стратегічну ініціативу. Зростаюча сила Червоної Армії базувалася на воєнно-господарських досягненнях радянського народу, який під керівництвом Комуністичної партії здобув величну перемогу над німецько-фашистськими окупантами. Саме ці 2-і теми — діяльність партії і Радянського уряду по зміцненню воєнно-економічної могутності СРСР і висвітлення воєнних успіхів радянських військ у боях з фашистськими загарбниками — провідні в збірнику і, зокрема, в його другій книзі. Однак не менш важливе значення мають також документи, в яких показано, як Компартія вирішувала питання дальшого розвитку народної війни у ворожому тилу, відбудови зруйнованого окупантами народного господарства у визволених районах республіки, мобілізації трудящих на подання всебічної допомоги наступаючим частинам Червоної Армії.

Крім важливих партійних документів, у другому томі вміщено матеріали центральної, республіканської преси, фронтових і армійських газет, які нині мають особливу вагу та цінність для дослідників.

В праці чи не вперше в історичній літературі з такою документальною повнотою висвітлено багатогранну діяльність військових Рад фронтів і армій, які не лише здійснювали воєнне й політичне керівництво військами, але й виконували функції органів державної влади у місцевостях, що перебували на воєнному становищі, відігравали особливу роль в справі організації матеріально-технічного забезпечення Збройних Сил.

Вміщені в томі документи УШПР характеризують розвиток партизанського руху в тилу ворога. Деякі з них введено в науковий обіг уперше: наприклад, постанова ЦК КП(б)У від 15 липня 1943 року «Про стан і дальший розвиток партизанського руху на Україні», постанови нелегального ЦК КП(б)У.

Про події третього завершального періоду Великої Вітчизняної війни розповідають матеріали третього тому збірника. В літопису боротьби СРСР проти фашизму даний

період займає особливе місце. Близкучі перемоги радянських армій на фронтах війни — прямий наслідок постійно зростаючої могутності Союзу РСР, його доблесних Збройних Сил, непорушної морально-політичної єдності народів нашої Батьківщини, їх непохитної віри в перемогу.

Зміст і обсяг документів тому саме й визначається подіями цього завершального етапу Великої Вітчизняної війни. В них зокрема розповідається про діяльність партійних організацій Української РСР по мобілізації трудящих на подання допомоги фронту, на ліквідацію наслідків окупації німецько-фашистськими загарбниками території республіки, дальший розвиток всенародної боротьби в тилу ворога.

Особливістю матеріалів третього тому є те, що вони в переважній своїй більшості мають підсумковий, узагальнюючий характер. І це закономірно, адже вже в умовах війни було проведено значну роботу по історичному узагальненню й висвітленню причин і характеру другої світової війни, джерел Перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною, могутності Збройних Сил країни. Деякі з них були опубліковані, а інші залишалися в архівосховищах.

Документи збірника підкреслюють той незаперечний факт, що велична перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні стала можливою завдяки тому, що маси трудящих очолила партія комуністів. Вона організувала, надихнула, ідейно озброїла наш народ на боротьбу з фашизмом.

До позитивних якостей праці необхідно віднести велику кількість фотодокументів та ілюстрацій. Слід відзначити значний і добре підготовлений науково-довідковий апарат: іменний і географічний покажчик, перелік документів і скорочених слів. Особливий інтерес являють собою примітки до кожного тому. Крім пояснення подій і фактів, у них вміщено історичні довідки про бойові частини, армії, фронти, окремих осіб, які боролися за визволення Української РСР від гітлерівських окупантів, розкрито значення деяких важливих документів, що, наприклад, розповідають про всенародну боротьбу в тилу ворога, героїчну працю радянських людей в ім'я перемоги. Слід відзначити високий науковий рівень приміток, їх інформативність.

Якщо ж говорити про недоліки рецензованої книги — їх взагалі важко уникнути при підготовці такого великого за обсягом видання, — то авторам, на нашу думку, слід було б більш широко використати документи партії і уряду УРСР останніх років, в яких вміщено нові факти і дані, зроблено важливі висновки щодо вкладу українського народу в перемогу над неадекватним ворогом.

У праці зустрічаються також неохайно сформульовані заголовки документів.

У цілому ж рецензований збірник — цінне як у науковому, так і в політичному

плані видання. Зібрані в ньому матеріали допомагають яскравіше й глибше розкрити велич безсмертного подвигу радянського народу, є хорошою базою для дальшої

розробки актуальних питань історії Великої Вітчизняної війни.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ)

В. Г. Коновалов.

БАРОМЕТР ПОКАЗЫВАЕТ БУРЮ.

Одесса: Маяк, 1980, 271 с., 16 с. ил.

Рецензована книга належить перу досвідченого дослідника і популяризатора революційного минулого трудящих Одеси В. Г. Коновалова. Автор вже давно відомий широкому колу читачів за книгами «Иностранная коллегия», «Герои одесского подполья», «Подвиг Алмаза», «Схватка у Черного моря», «Елена» и «Красный флаг над Одессой».

Нова праця В. Г. Коновалова охоплює період з початку 90-х років до жовтня 1905 р. Як відомо, це був час, коли капіталізм вступив у стадію імперіалізму, загострилися всі його суперечності; розпочався пролетарський період визвольного руху; боротьба за організацію марксистської партії привела до утворення на II з'їзді РСДРП ленінської партії більшовиків; розвиток революційного руху вилився в першу російську революцію; в Росію перемістився центр світового революційного руху.

Ці історичні події в книзі висвітлюються на конкретному фактичному матеріалі революційного руху та діяльності соціал-демократів, більшовиків Одеси. При цьому автор, насамперед, звертає увагу на змалювання подій, фактів та учасників цього руху. Значний інтерес викликають сторінки про перші марксистські гуртки і групи, структуру і внутрішнє життя Одеської соціал-демократичної організації, боротьбу місцевих іскрівців проти «економістів», їх листування з редакцією «Искры», шляхи доставки в місто ленінської газети. Добре показано перехід Одеської організації РСДРП на ленінсько-іскрівські позиції, участь у II з'їзді партії. Після з'їзду, схваливши його рішення, Одеська організація оформилася як організація більшовицької партії. Вона брала активну участь в утворенні і діяльності Південного бюро ЦК РСДРП, яке стало опорою В. І. Леніна в боротьбі за скликання III з'їзду партії. З достатньою повнотою і чіткістю з'ясовано питання про обрання В. І. Леніна делегатом III з'їзду РСДРП від Одеської організації, боротьбу більшовиків за виконання рішень з'їзду, революційні події в Одесі і на Чорному морі в 1905 р.

У висвітленні названих питань В. Г. Коновалов додає елементи нових знань, вносить деякі доповнення і уточнення. В книзі названо до 200 прізвищ активних і рядових

соціал-демократів, учасників революційного руху в Одесі. Заслугує схвалення спроба простежити наступний шлях політичної діяльності ряду осіб. У тексті та посторінкових примітках подаються біографічні довідки на 55 діячів Одеської соціал-демократичної організації. Не можна без хвилювання читати сторінки про героїчний революційний шлях І. М. Калашникова, Г. П. Матлахова, А. П. Медяника, болгарського революціонера І. Г. Загубанського та інших соціал-демократів.

В. Г. Коновалов визначив жанр книги як документальну повість. Проте за змістом і стилем викладу вона є скоріше історико-партійним дослідженням, до якого включені елементи літературної розповіді, діалоги, біографії, портретні характеристики, уривки документів, авторські пошуки і знахідки, відгуки перших читачів-рецензентів. Напевне, не всім читачам сподобається такий підхід, але книга читається з інтересом.

Позитивно оцінюючи наукові задуми і все зроблене автором, не можна не побачити, однак, і серйозних недоліків. Нерідко, некритично йдучи за документами, він потрапляє в полон непотрібної розважальності. А головне — в книзі трапляються необґрунтовані твердження, однобічні оцінки подій та їх учасників. Так, наприклад, висвітлює автор соціал-демократичні гуртки і групи Одеси в 90-ті роки. Намагаючись довести загальноміський характер групи Ю. М. Стеклова, І. М. Калашникова і Г. В. Циперовича, він не помічає її слабких сторін (с. 11—14). Але достатньо звернутися до спогадів Ю. М. Стеклова, щоб переконатися в тому, що одеські соціал-демократи тоді ще не розуміли необхідності створення єдиної пролетарської партії, не бачили в селянстві революційну силу, працювали більше серед ремісників¹. Без належного критичного аналізу подається і діяльність наступних соціал-демократичних груп, хоч наявні джерела дають для цього необхідний матеріал². Залишилося без відповіді питання, чому одеські соціал-демократи не взяли участі в I з'їзді РСДРП. Між тим, недоліки і помилки 90-х років зумовили перехід ряду соціал-демократів на позиції «економізму» і меншовизму. Відповідь на питання про причини такої ево-

¹ Стеклов Ю. М. Борцы за социализм. М., 1918, с. 258, 259, 275.

² Див.: Рабочее движение в Одессе (1894—1896 гг.). Из воспоминаний одессита. Женева, 1903, с. 6—24.

люції цих соціал-демократів мав би дати зміст книги.

Висвітлюючи організаційну структуру Одеської соціал-демократичної організації періоду 1898—1900 рр. В. Г. Коновалов пише, що вона складалася під впливом ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» (с. 37). Та це твердження не відповідає дійсності. В ленінському «Союзі боротьби» не було ні «Агітаторських зборів», ні «Дискусії», які склали основу структури соціал-демократичної організації Одеси (с. 37—40). Насправді, це була структура типово «економістської» організації, що захоплювалася демократизмом на шкоду централізму і конспірації, який оракувало ідейної та організаційної єдності.

Оцінку Одеського комітету РСДРП, коли він був органом «економістів», зведено до переліку персонального складу, не визначено ні програмних, ні тактичних поглядів, не вказано на його боротьбу з «Іскрою» (с. 42—48). Навіть ленінська оцінка комітету як організації антиіскрівської, «борьбістської» відірвана автором від розділу і віднесена в інше місце (с. 108).

Боротьба за створення марксистської партії в Росії розгорнулася в період перед буржуазно-демократичною революцією. У ній брали участь не тільки послідовні пролетарські революціонери-ленінці, а й ті, хто не йшов далі буржуазно-демократичних перетворень, хто був носієм дрібнобуржуазної ідеології і після II з'їзду РСДРП виявився в таборі меншовизму. Дослідники з цього періоду, виходячи з методологічних вимог історизму і партійності, безперечно, мають враховувати цю суперечність, розкривати джерела майбутніх незгод серед іскрівців, не замовчувати конкретних фактів опортуністичної еволюції частини з них. Звичайно, і читачі зацікавлені в тому, щоб одержати не однобоке, прикрашене, а вірне, діалектичне висвітлення діяльності таких осіб.

Підходячи з цієї точки зору до рецензованої книги, не можна не бачити подекуди некритичне ставлення автора до відбору і характеристики включених до неї осіб. Серед прізвищ, названих у праці, зустрічаються як активні працівники, так і випадкові люди. В числі позитивно відзначених осіб є немало таких, які пізніше стали ідейними і політичними противниками більшовизму. Біографічні довідки стосуються здебільшого відомих осіб, і обходять багатьох з тих, хто став на шлях боротьби з більшовизмом. Більше того, сам факт такого переходу, як правило, не відзначається або ігнорується, чи навіть безпідставно заперечується.

Звернемося до прикладів. Так, позитивно висвітлюється і характеризується діяльність іскрівців К. І. Захарової, Й. Б. Басовського і М. М. Мрост. При цьому жодним словом не згадується, що після II з'їзду РСДРП вони стали активними меншовиками, боролися проти більшовицької пар-

тії³. Те ж саме слід сказати про М. Н. Винокура, який одержав позитивну оцінку (с. 26—28, між 96—97), але був бундівцем і лише в 1918 р. вступив у РКП(б)⁴. Ряд меншовиків безпідставно названо більшовиками. До них, насамперед, відноситься Я. Ю. Боград (с. 213, 214), який відійшов від меншовиків і став більшовиком лише восени 1917 р.⁵ Про Ф. Д. Моравського сказано, що на початку 1905 р. він очолював більшовицьку друкарню, де й був заарештований (с. 136—137). Насправді, Моравський був меншовиком, пізніше ліквідатором, одним із лідерів української націоналістичної соціал-демократичної організації «Спілка»⁶. Такої ж еволюції зазнав один з братів Стечкін — П. М. Стечкін (с. 34)⁷. Не слід було без застережень писати про більшовизм А. Л. Цейтліна та Д. І. Новомірського-Кириловського (с. 120, 216, 232), оскільки він був короткочасним. У 1905 р. Цейтлін відійшов від більшовицької організації, згодом став оборонцем, вороже поставився до Жовтневої революції, а Новомірський-Кириловський перейшов до анархістів, був їх ідеологом, знову вступив у партію більшовиків після громадянської війни⁸.

Автор твердить, що колишній «економіст», керівник Одеського комітету РСДРП в 1900—1902 рр. М. І. Батирев перейшов на позиції більшовизму. На доказ цього ним наводиться той факт, що М. І. Батирев у період реакції співробітничав у більшовицьких виданнях (с. 44—45). Але в той час чимало меншовиків-партійців співробітничало з більшовиками проти ліквідаторів, не перестаючи бути меншовиками. Таким був, як це давно встановлено, і Батирев⁹.

Слід було чіткіше сказати про партійність М. П. Павловича (Вельтмана), Ю. М. Стеклова, Г. В. Циперовича і Л. І. Рузера. В довідці про М. П. Павловича не відзначено, що він до Жовтневої революції був меншовиком, у розповіді про Г. В. Циперовича, — що він вступив у ряди більшовицької партії в 1919 р. (с. 11, 17)¹⁰. Читач має знати, що Ю. М. Стеклов був одним з організаторів антиіскрівської групи «Боротьба», після II з'їзду РСДРП хи-

³ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России 1900—1903 гг. М., 1970, т. 3, с. 641—642, 670, 700.

⁴ Десятилетия революционного движения в России. Библиографический словарь. М., 1933. Т. V, вып. II, с. 843—844.

⁵ Там же, М., 1931, вып. I, с. 401, 402.

⁶ Летопись революции. 1924. № 2, с. 140.

⁷ 1905 рік на Київщині. К., 1926, с. 281, 284.

⁸ Пролетарская революция, 1925, № 6, с. 20, 22; Политическая каторга и ссылка. М., 1930, с. 237.

⁹ Десятилетия революционного движения в России. Т. V, вып. I, с. 256—257.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 44, с. 634; т. 48, с. 500.

тався між більшовиками і меншовиками, остаточно порвав з оборонцями і перейшов до більшовиків у 1917 р. (с. 17)¹¹. Точношою мала бути і довідка на Л. І. Ружера (с. 93). Адже він вступив у більшовицьку партію, як сам визнавав, в числі «міжрайонців» у 1917 р.¹² В позитивному плані розповідається про І. П. Лазарева (с. 213). Але цей «діяч» в 1917 р. був викритий як провокатор, що діяв за завданням охоранки з літа 1905 р. Цей факт повідомлявся в літературі в 1926 р.¹³ До того ж, ще у 1905 р. О. С. Шаповалов в листах до редакції «Пролетарія» вказував на підозрілу поведінку Лазарева¹⁴.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 19, с. 567.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КГРС, ф. 70, оп. 3, спр. 59, арк. 32, 33.

¹³ 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине. Кн. вторая. Одесса, 1926, с. 95—97.

¹⁴ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины. К., 1964, с. 692—694, 696—698, 814.

STOWARZYSZENIE LUDU
POLSKIEGO W KROLESTWIE
POLSKIM.
GUSTAW EHRENBURG
I "ŚWIETOKRZYŻCY".

Wrocław. Wyd. Polskiej Akademii Nauk.
1978, 477 p.

СОДРУЖЕСТВО ПОЛЬСКОГО НАРОДА
В КОРОЛЕВСТВЕ ПОЛЬСКОМ.
ГУСТАВ ЭРЕНБЕРГ
И «СВЕНТОКШИЖЦЫ».

Вроцлав. Изд-во Польской Академии наук,
1978, 477 с.

Історія польського національно-визвольного руху, зокрема періоду значного його піднесення в 30-х—50-х роках XIX ст. має велике пізнавальне і наукове значення. Саме в той час за словами В. І. Леніна, традиції боротьби за національне визволення в Польщі були сильні й глибокі і «...повна перемога демократії в Європі була дійсно неможлива без відновлення Польщі»¹.

Однією з найбільших таємних організацій польських революціонерів-демократів після поразки повстання 1830—1831 рр. стала утворена у 1835 р. організація «Sto-

Na serjозний докір заслуговує ілюстративний матеріал. Напевне, за задумом автора, вклейка між с. 96 і 97 мала містити фотографії революціонерів-ленінців. Але до неї потрапили меншовики К. І. Захарова і Й. В. Басовський, бундівець М. Н. Винокур та інші особи, доцільність вміщення фотографій яких надто сумнівна. Нічим іншим, крім недогляду художника, не можна пояснити оформлення обкладинки книги про революційний рух в Одесі сюжетом, який відноситься до Брянського заводу в Катеринославі¹⁵.

Отже, рецензована книга поряд з позитивними моментами містить ряд недоліків, які знижують її науковий рівень та ідейно-виховну роль. Вона свідчить про те, що автори і видавництва повинні вимогливіше ставитися до підготовки і публікації праць про революційне минуле робітничого класу та його славної партії.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

¹⁵ Див.: Революційна слава України. Фотоальбом. К., 1978, с. 36—37.

warzyszenie Ludu Polskiego» — «Співдружність польського народу» (СПН). Історія її створення й діяльності давно стала предметом дослідження в історіографії ПНР². Певною мірою проблематика, що стосується усієї організації, висвітлена і в працях радянських дослідників³.

² Lopuszański Bolesław. Stowarzyszenie Ludu Polskiego. Kraków, 1975; Barszczewska Alina. Szymon Konarski. Warszawa, 1976; Sokolowska Stefania. Młoda Polska. Wrocław—Warszawa, 1972; Lukaszewicz Witold. Szymon Konarski. Warszawa, 1948; Mościcki Henryk. Szymon Konarski. Warszawa, 1949; Kiniewicz Stefan. Konspiracje Galicyjskie (1831—1845). Warszawa, 1950.

³ Бортников А. И. К истории русско-польских революционных связей в 30-х гг. XIX в. — Славянский сборник, Воронеж, 1958, вып. 1; Борис В. О. Про програму «Співдружності польського народу». — Українське слов'язнознавство. 1970, № 1; Лебедева Г. М. Новые материалы о «Содружестве польского народа и Шимоне Конарском». — Из истории общественно-политического движения в России XIX в. М., 1967; Марахов Г. И. Деятельность Содружества польского народа на Правобережной Украине в 1835—1839 гг. — Связи революционеров России и Польши в XIX — начале XX в. М., 1968; Смирнов А. Ф. Революционные связи России и Польши.

¹ Ленін В. І. Національне питання в нашій програмі. — Повне збір. творів, т. 7, с. 226.

Проте ряд питань історії СПН ще не вивчені. Основною причиною цього можна вважати недостатнє використання архівних документів, епістолярних джерел, які розкидані в різних країнах і часто малодоступні спеціалістам. До того ж вказані документи написані різними мовами (російською, німецькою, французькою та ін.) і досі не систематизовані. Потрібні зусилля багатьох науковців і роки наполегливої праці, щоб дослідити все, що пов'язане з діяльністю СПН.

Рецензована книга є помітним кроком у цьому напрямі. Вона відкриває нову серію — «Польський суспільно-політичний рух і літературне життя 30—50-х рр. XIX ст. Дослідження і матеріали», яка є результатом творчого співробітництва істориків та літературознавців ПНР і СРСР*.

Книга містить статті радянських й польських авторів, матеріали, що включають документи програмного та агітаційно-пропагандистського характеру, а також слідчі документи офіційних осіб та урядових установ. Змістовний вступ академіка Стефана Кеневича знайомить читача із специфікою діяльності СПН та загальним змістом збірки документів.

У першій частині книги автори висвітлюють програму, тактику і діяльність СПН, зокрема в Кракові, Галичині та різних місцевостях Королівства (Царства) Польського. Великий науковий інтерес викликає стаття В. А. Дьякова «Організація Співдружності польського народу в Королівстві Польському» (с. 11—71). На документальному матеріалі, який автор зібрав переважно у центральних архівах Москви, змальовано процес утворення та діяльності СПН у Варшаві та інших містах Королівства Польського. Радянський дослідник зазначає, що виникненню СПН передували такі таємні організації, як «Демократичне товариство», «Молода Польща» і «Люд Польський», створені емігрантами за межами Польщі. Вони мали великий вплив на утворення й формування осередків СПН, у тому числі й на території Королівства Польського. В. А. Дьяков підкреслює, що основною базою організації були Краків та Галичина. Саме там виникли її перші осередки, створено керівний орган «Zbór Główny» («Головний збір»), формувалися групи емісарів тощо. В Кракові 1835 р. було підписано псевдонімами програмний документ, що свідчив про утворення СПН. З цього ж міста розпочав свій шлях Шимон Конарський — один з відомих діячів

польського національно-визвольного руху, організатор осередків СПН на Правобережній Україні, в Білорусії та Литві.

Цінні відомості наведено в статтях Марії Уніон. Автори висвітлюють питання утворення «Співдружності польського народу» у Варшаві, її літературної діяльності, розповідають про керівника СПН Густава Еренберга, розкривають походження назви організації — «свентокшижці».

Особливої уваги заслуговує стаття В. О. Бориса і І. М. Нефедова «Програмні документи Співдружності польського народу та інші матеріали про її діяльність в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові». Пошук документів СПН, який тривав кілька років, дав позитивні наслідки. Так В. О. Борисові вдалося знайти групу першоджерел, серед яких — перший варіант статуту СПН, його вдосконалений текст, статут «Селянського союзу», жіночого товариства та доповнення до них. Отже, знайдено основні варіанти початкових та наступних програмних документів СПН, що діяли на території Галичини, Королівства Польського, на Правобережній Україні, в Білорусії та Литві.

В. О. Борис і І. М. Нефедов зробили аналіз виникнення й розвитку програми «Співдружності польського народу», деяких важливих питань діяльності цієї організації. Проте виявлені документи не дають повної відповіді на багато питань, пов'язаних з існуванням СПН. Справа в тому, що крім згаданих статутів, були ще й різного роду документи у відділеннях організації. Зокрема, в архівах Києва, Мінська та Вільнюса зберігається чимало недосліджених матеріалів: листи, статuti, відозви, слідчі матеріали тощо.

Хоч у рецензованій книзі й подано лише невелику частину документальних джерел, вони, безумовно, являють собою великий науковий інтерес. Увазі читача пропонуються не лише програмні документи і матеріали слідчих органів про діяльність керівників СПН — Густава Еренберга, Михайла Ольшевського, Мечислава Правдивова-Вижиковського та ін., а також документи Варшавської слідчої комісії, доповідна І. Ф. Паскевича імператору Миколі I про закінчення слідства і суду над членами таємної організації.

Опубліковані документи свідчать, що СПН боролася за повалення царського самодержавства, відновлення Польської держави за свободу в межах буржуазно-демократичної республіки. Так, згідно з першим статутом, який мав 71 параграф, планувалося об'єднати всі патріотичні сили і встановити демократію. «Свобода, — зазначалося в ньому, — є право кожної людини користуватися моральними і фізичними силами на свій розсуд» (с. 161). Однак статут висловлював ідеї утопічного соціалізму і відстоював так звану гармонію всіх класів — дворян, селян та інших верств населення, в чому якраз і виявилася обмеженість польських революційних демократів.

М., 1962; Сергієнко Г. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. К., 1971.

* Робота по виданню томів даної серії здійснюється з польського боку Комітетом історичних наук, Комітетом наук з літератури, Інститутом літературних досліджень та Інститутом історії ПАН, а з радянського — Інститутом слов'янознавства і балканістики АН СРСР.

У цілому статут та інші документи СПН проголошували демократичні й революційні принципи, які не виходили за межі буржуазної республіки. Велике значення мала, зокрема, постановка питання про створення дружніх взаємозв'язків між усіма народами та засудження поневолення. Висунуте положення «Люди всіх країн є браття між собою» (с. 163) лунало як гасло, що закликало народи на боротьбу проти тиранії, за свободу і братерство.

З дальшим розвитком політичних поглядів революціонерів-демократів до статуту СПН було внесено деякі уточнення, доповнення та пояснення, зокрема, стосовно структури організації її управління, правил прийому до неї нових членів, способів агітації й пропаганди серед населення, фор-

мування повстанських загонів тощо. Крім того, з'явилися доповнення із селянського питання (с. 175—176), були розроблені також принципи створення жіночих відділень. Таким чином, опубліковані документи значно розширили джерелознавчу базу вивчення історії СПН.

На жаль, рецензована книга не позбавлена й окремих недоліків. Так, майже нічого не говориться про зв'язки СПН з її відділеннями на Правобережній Україні, Білорусії та Литві. Зустрічаються друкарські помилки. В цілому ж рецензоване видання заслуговує позитивної оцінки. Безумовно, книга зацікавить спеціалістів-істориків як Польської Народної Республіки, так і Союзу РСР.

Г. І. МАРАХОВ (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

17—18 листопада 1980 р. у Полтаві відбулася республіканська конференція, присвячена питанням історичного краєзнавства. Конференцію організували відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР, кафедра історії СРСР і УРСР Полтавського педінституту, Міністерство освіти та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури УРСР. В її роботі взяли участь провідні вчені-історики України та ряду міст РРФСР, викладачі вузів, шкіл, а також студенти Полтави.

Учасникам конференції надіслали привітання віце-президент АН СРСР, акад. АН СРСР П. М. Федосєєв, Полтавський обком Компартії України, Міністерство освіти УРСР.

На конференції працювало чотири секції, на яких було заслухано й обговорено понад 80 наукових доповідей і повідомлень. На пленарному засіданні з доповіддю виступив зав. відділом історико-краєзнавчих досліджень, голова Правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, акад. АН УРСР П. Т. Троп'яко — «Стан і завдання історичного краєзнавства Української РСР». Довідач розкрив важливе значення вивчення історії рідного краю для комуністичного виховання трудящих, етапи розвитку історичного краєзнавства, як невід'ємної складової частини історичної науки. У доповіді говорилося також про необхідність підготовки кваліфікованих кадрів істориків-краєзнавців у вузах республіки та про створення фундаментальних історико-краєзнавчих праць.

Ряд важливих питань був порушений у доповіді заст. міністра освіти УРСР, канд. істор. наук В. М. Курило — «Історичне краєзнавство у вузах і школах УРСР», який, зокрема, наголосив, що викладання історії і суспільствознавства у вищих навчальних закладах і школах повинно базуватися на краєзнавчому матеріалі. З цікавими доповідями виступили секретар Полтавського обкому Компартії України, канд. істор. наук І. Ю. Горобець — «Полтавщина напередодні XXVI з'їзду КПРС», канд. істор. наук П. П. Толочко (Київ) — «Походження і ранні етапи розвитку Києва» (До 1500-річчя заснування).

Змістовними були доповіді і повідомлення науковців на секції «Теоретичні питання історичного краєзнавства». Ленінському вченню про історичне значення культурної

спадщини для виховання трудящих присвятила свою доповідь заслужений діяч науки, д-р істор. наук К. І. Стецюк (Київ). Про місце і значення історичного краєзнавства в історіографії розповів чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Київ). Форми і методи краєзнавчої роботи в СРСР у період становлення історико-краєзнавчої науки висвітлив у своїй доповіді д-р істор. наук В. І. Стрельський (Київ). Розвиток інтернаціональних зв'язків і співробітництва трудящих споріднених областей і братніх країн соціалізму охарактеризували чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова (Київ) та д-р істор. наук І. М. Кулінич (Київ). Про досвід публікації матеріалів з краєзнавчої тематики розповів заст. головного редактора «Українського історичного журналу», д-р істор. наук М. В. Коваль.

З великим інтересом учасники конференції заслухали повідомлення канд. істор. наук С. З. Заремби (Київ) — «До питання про предмет історичного краєзнавства (історіографічний огляд)», канд. істор. наук Л. П. Маркітан (Київ) — «Кінофотодокументи як джерело до вивчення пам'яток історії та культури СРСР», канд. мистецтвознавства В. І. Тимофійєнка (Київ) — «Проблеми дослідження південно-українських міст як комплексних зон з пам'ятками історії та культури».

У другій секції розглядалися дослідження, присвячені історії міст і сіл УРСР, підприємств, колгоспів і радгоспів. Аналіз і критичну оцінку літератури з історико-заводської тематики подав у своєму повідомленні — «До 50-річчя реалізації на Україні постанови ЦК ВКП(б) про створення історії заводів» д-р істор. наук Є. М. Склярєнко (Київ). Про основні джерела з історії фабрик і заводів та їх використання у наукових дослідженнях розповів канд. істор. наук Л. І. Євселевський (Кременчук). Про недостатнє висвітлення окремих проблем з історії заводів говорив у своєму повідомленні — «Проблеми формування робітничих кадрів у працях з історії заводів Полтавщини» канд. істор. наук В. Є. Лобурець (Полтава).

Про історію колгоспів і радгоспів йшлося в повідомленнях д-ра істор. наук, проф. П. М. Денисовця (Полтава) — «Сторінки радянсько-болгарської дружби (із історії комуніст. ім. Д. Благоєва)» та О. Г. Задніпровського — «Історія

радгоспів Донбасу — актуальна тема історичного краєзнавства».

Учасники третьої секції обговорили питання методики викладання історичного краєзнавства у вузах та історико-краєзнавчої роботи в середній школі. Тут виступили доктор істор. наук В. Г. Сарбей (Київ), І. С. Павлик (Миколаїв), О. М. Полухіна (Миколаїв), І. І. Федько (Миколаїв) та ін.

На четвертій секції розглядалися питання історико-краєзнавчих досліджень на Полтавщині. З цікавими доповідями і повідомленнями виступили кандидати істор. наук А. М. Аббасов (Воронеж), В. Н. Жук (Полтава) та В. В. Румянцева (Київ).

Учасники конференції, зокрема, акад. АН УРСР П. Т. Тронько, доктори істор. наук Ю. О. Тихонов (Москва), Є. М. Скляренко, В. І. Стрельський, М. В. Коваль, І. М. Кулінич, канд. істор. наук С. В. Віднянський (Київ) виступили з доповідями перед робітниками і колгоспниками області, в студентських аудиторіях.

Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства стала помітною подією в науковому житті республіки. Її теоретичні і практичні висновки сприятимуть дальшому розвитку історичного краєзнавства на Україні.

Ю. З. ДАНИЛЮК (Київ)

ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ «ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»

27 жовтня 1980 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося засідання Української зональної секції Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР.

Вступним словом засідання відкрив директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуров. Багато уваги на засіданні було приділено обговоренню плану-проспекту додаткового історіографічного тому до десяти томної «Історії Української РСР», яку нині готує до друку колектив інституту. З інформацією виступив зав. відділом історіографії та історичних зв'язків України із зарубіжними країнами, д-р істор. наук І. С. Хміль, який наголосив, що відповідно до постанови Президії АН УРСР від 12 квітня 1979 р. Інститут повинен підготувати додатковий том з історіографії України. Складність полягає в тому, що на 40 друк. аркушах необхідно викласти історіографічний матеріал, на основі якого було створено багатотомну «Історію Української РСР» українською і російською мовами. Для написання текстів будуть залучені провідні історіографи Інституту історії АН УРСР та вузів республіки.

В обговоренні плану-проспекту взяли участь члени-кореспонденти АН УРСР Ю. Ю. Кондуров і Ф. П. Шевченко, доктори істор. наук І. М. Кулінич, А. В. Санцевич, В. Г. Сарбей та Р. Г. Симоненко, канд. істор. наук Н. В. Комаренко. У своїх виступах вони визначили, що план-проспект має ряд недоліків. Оскільки даний том відповідає конкретній праці — десяти томній «Історії Української РСР», то в ньому повин-

но бути десять розділів, вступна частина і висновки, в яких необхідно дати історіографію установи, де створювалася дана фундаментальна праця. Кожний розділ має містити критику буржуазної та буржуазно-націоналістичної історіографії.

Виступаючи також наголосили, що в історіографічному дослідженні слід глибоко висвітлити такі проблемні питання: керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії в будівництві нового суспільства, радянський народ — нова історична спільність людей, дружба народів СРСР. З метою апробації матеріалу «Українському історичному журналу» вже зараз необхідно замовляти і друкувати статті з історіографічної проблематики.

Засідання ухвалило зобов'язати відділ історіографії доопрацювати план-проспект і передати його на обговорення у відділ інституту, скласти пам'ятку для авторів по написанню текстів. Роботу над підготовкою історіографічного тому включити в плани дослідної роботи на 1981—1982 рр.

Другим питанням порядку денного засідання стояло затвердження тем дисертаційних досліджень. Були затверджені теми аспіранту Сімферопольського державного університету ім. М. В. Фрунзе Ф. Ф. Щербині «Критика американської та англійської історіографії з проблем внутрішньої та зовнішньої політики Афганістану після другої світової війни» та аспіранту кафедри історіографії Донецького державного університету А. М. Михненко «Відбудова народного господарства Донбасу (1943—1950 рр.) в радянській історіографії 1943—1980 рр.»

С. Ю. КУЛІНСЬКА (Київ)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР З ІСТОРІЇ КИЄВА

29 жовтня 1980 р. в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві відбувся науково-теоретичний семінар «Економічний розвиток Києва у XV—на початку XX ст.», присвячений 1500-річчю Києва. У його роботі взяли участь науковці Інституту історії АН УРСР, працівники ЦДІА УРСР, Державного історичного музею та викладачі Київського університету.

Відкриваючи семінар, директор ЦДІА УРСР Л. З. Гісцова наголосила на актуальності розробки ряду наукових проблем історичного минулого Києва. Вона ознайомила учасників семінару з роботою працівників архіву по виявленню і систематизації архівних документів, пов'язаних з історією міста.

Д-р істор. наук М. Ф. Котляр у доповіді «З історії економічного розвитку м. Києва в XV ст. — першій половині XVI ст.» охарактеризував розвиток та специфічні особливості ремісничого виробництва й торгівлі Києва, який перебував під владою Великого князівства Литовського. Він відзначив, що золотоординська навала загальмувала, але не змогла зупинити економічного життя міста. Зростала кількість населення, насамперед його ремісничо-купецька частина, існували цехи, які об'єднували ремісників багатьох спеціальностей. Високого рівня розвитку досягла торгівля, свідченням чого є перехід у XVI ст. до щоденних торгів. Автор зробив висновок про те, що, незважаючи на несприятливі умови, пов'язані з перебуванням Києва в державній системі феодальної Литви, відбувався неухильний економічний розвиток міста.

Канд. істор. наук І. М. Шекера виступив з доповіддю «Економічний розвиток Києва середини XVI—першої половини XVII ст.» Доповідач відзначив негативний вплив Люблінської унії 1569 р. на розвиток ремесла, промислів та торгівлі міста, а також розповів про посилення українсько-білоруських і українсько-молдавських зв'язків напередодні визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Старший архівіст ЦДІА УРСР В. В. Страшко у доповіді «Розвиток торгівлі м. Києва XVI—першої половини XVII ст. за документами актових книг Київського магістрату (ф. 62)» простежив

еволюцію міської торгівлі і правових норм, які її регламентували.

Співробітник архіву Г. В. Боряк у виступі «Київ XVI ст. в описах і мемуарах іноземців» охарактеризував таку групу історичних джерел, як подорожні щоденники, мемуари дипломатів, донесення папських нунців, листування державних і церковних діячів, що висвітлюють різні аспекти суспільно-політичного та економічного життя Києва XVI ст. Було розглянуто документи, які характеризують зростання території міста, його топографічні особливості, стан розвитку ремесла й торгівлі, відображають боротьбу киян проти соціального і національно-релігійного гніту шляхетської Польщі.

У повідомленні старшого архівіста О. М. Івахової дано розгорнуту характеристику документів господарчої частини Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, які зберігаються у ЦДІА (ф. 442). Особливо цінними є документи, які найбільш повно відтворюють картину заснування і розвитку перших промислових підприємств мануфактурного типу — річкових млинів, свічкових і цегельних заводів тощо. Значний інтерес для науковців становлять також матеріали, що розповідають про благоустрій міста, зокрема про впорядкування Хрещатика, будівництво трамвайних колій, організацію вуличного освітлення.

В заключному слові д-р істор. наук Г. Я. Сергієнко, відзначивши велике політичне значення святкування 1500-річчя Києва, підкреслив, що свій вклад у підготовку до цієї знаменної дати повинні внести всі науковці міста. В рамках заходів до ювілею Києва ЦДІА УРСР спільно з Інститутом історії АН УРСР організував уже два наукових семінари. Передбачається також проведення аналогічних семінарів з питань культури Києва, участі населення міста в антифеодальній та визвольній боротьбі народних мас України.

Учасники семінару ознайомилися з виставкою, на якій були представлені матеріали ЦДІА УРСР та ЦДАКФФД УРСР, що відображають соціально-економічне, політичне і культурне життя Києва протягом XVI—початку XX ст.

П. М. САС (Київ),
В. С. ШАНДРА (Київ)

ВИСТАВКА КНИГИ АКАДЕМІЇ НАУК УГОРЩИНИ

З 11 по 18 вересня 1980 р. у київській книжарні «Наукова думка» була відкрита виставка видань Академії наук Угорщини.

Угорське академічне видавництво представило на цій літературу останніх років з різних галузей. У 20 розділах виставки

експонувалося близько 300 видань угорською, англійською, французькою, німецькою і російською мовами.

Слід зазначити, що це була не перша зустріч видавців Академії наук УРСР і УНР. Книжки видавництва «Наукова думка» експонувалися на міжнародній виставці «Наукова книга в Європі», що проходила в 1978 р. у Будапешті з нагоди 150-річчя видавництва Академії наук Угорщини.

Серед фундаментальних досліджень угорських вчених слід відзначити праці І. Беренда та Д. Ранкі «Центральна Східна Європа у XIX і XX ст.», Т. Хайду «Угорська Радянська Республіка», Д. Юхаса «Угорська зовнішня політика. 1919—1945» та ін.

Значний інтерес становить монографія М. Майєр «Суспільно-політичні устремління Закарпатської (русинської) України. 1860—1910», в якій на основі широких архівних матеріалів досліджуються історичні доли селянства, пролетаріату, інтелігенції Закарпатської України.

Помітним явищем угорської історичної науки став збірник «Дослідження з історії

угорського профспілкового руху», наукові розвідки якого охоплюють історію профспілок з часів зародження профспілкового руху в Угорщині до періоду побудови розвинутого соціалістичного суспільства.

Не можна не згадати велике за обсягом двотомне видання, здійснене Національним комітетом угорських істориків до XV Міжнародного конгресу істориків, що проходив влітку 1980 р. у Бухаресті. Опубліковані у двох книгах російською, англійською, французькою, німецькою мовами праці є свого роду звітом угорських учених про найважливіші дослідження за останні п'ять років.

Ознайомившись з новими працями вчених Угорської Народної Республіки, численні відвідувачі виставки відзначили високий рівень сучасної науки Угорщини, культуру видавничої справи, якість художньо-поліграфічного оформлення книжок.

Виставка наукової книги Угорської Народної Республіки сприятиме дальшому розвитку дружніх і ділових зв'язків наших братніх народів.

Т. В. КЛИНЧЕНКО (Київ)

ЗУСТРІЧ З БОЛГАРСЬКИМ УЧЕНИМ

15 листопада 1980 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч з болгарським ученим, заступником завідуючого відділом науки ЦК БКП, д-ром істор. наук, проф. Константином Косевим.

У зустрічі взяли участь заст. директора, д-р істор. наук П. С. Сохань, члени-кореспонденти АН УРСР І. М. Мельникова, В. І. Клоков, доктори істор. наук І. М. Кулінич та І. С. Хміль.

Директор інституту, чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор ознайомив болгарського ученого з досягненнями колективу інституту за роки десятиї п'ятирічки, з досвідом підготовки і видання багатомовної «Історії Української РСР».

Під час бесіди, яка пройшла цікаво і змістовно, Константин Косев розповів про досягнення історичної науки в Болгарії, а також відповів на ряд запитань.

Після бесіди болгарський учений виступив перед колективом інституту з науковою доповіддю «Роль Росії у визволенні Болгарії від османського іґа», яку з великим інтересом заслухали присутні. Заст. директора П. С. Сохань подякував Константину Косеву, передав привітання усім болгарським ученим-історикам і побажав їм дальших успіхів у творчій діяльності.

Ю. І. ЗІНЧЕНКО (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Б. І. КОРОЛЬОВИМ

12 вересня 1980 р. на засіданні спеціалізованої Вченої ради при Київському ордені Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук заступником директора по науковій роботі Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ Б. І. Коро-

льовим на тему: «Ідейно-політична робота більшовиків України в період підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 — січень 1918 рр.)».

Офіційні опоненти д-ри істор. наук М. В. Рубан (Москва), О. М. Савокін (Москва), В. А. Чирко (Київ) та неофіційний опонент д-р істор. наук

П. М. Шморгун високо оцінили дослідження Б. І. Корольова. В дисертації комплексно досліджено важливі питання ідейно-політичної роботи більшовиків у період підготовки та проведення Великого Жовтня. Центральне місце дослідник відводить розкриттю ролі праці В. І. Леніна в політичному вихованні трудящих.

Високу оцінку дисертація Б. І. Корольова здобула й у відзивах на автореферат, які надіслали д-ри істор. наук В. Я. Доброхотов (Горький), В. А.

Єжов (Ленінград), Н. М. Якупов (Одеса), А. В. Лихолат (Київ), Ш. М. Черномаз (Харків), М. Ф. Сидорчук (Львів), М. Г. Гончаренко (Ворошиловград) та ін.

Спеціалізована Вчена рада одногласно висловила за те, щоб порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Б. І. Корольову вченого ступеня доктора історичних наук.

Г. Т. КІКАЛОВ (Київ)

ВШАНУВАННЯ ЗАСЛУЖЕНОГО ДІЯЧА НАУКИ УРСР, ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК К. І. СТЕЦЬОК З НАГОДИ ЇЇ ЮВІЛЕЮ

27 листопада 1980 р. на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування доктора історичних наук, заслуженого діяча науки УРСР Катерини Ісаківни Стецюк з нагоди її 75-річчя.

К. І. Стецюк народилася 23 листопада 1905 р. у с. Шпильки Київської області в сім'ї селянина. В 1928 р. вона закінчила Інститут народної освіти, а в 1935 р. — аспірантуру при Київському державному університеті ім. Г. І. Шевченка.

З 1938 р. К. І. Стецюк працює в Інституті історії АН УРСР. Член КПРС з 1940 р. У 1941 р. Катерина Ісаківна успішно захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, а в 1960 р. — докторську дисертацію.

В роки Великої Вітчизняної війни вона працювала політпрацівником евакогоспітально в м. Горькому. Після закінчення війни К. І. Стецюк — на науково-педагогічній роботі, багато років викладала історію СРСР у Київському державному університеті, педагогічному інституті ім. О. М. Горького.

Батьківщина високо оцінила наукову й громадську діяльність ювіляра, нагородивши її 7 медалями. В 1967 р. Катерина Ісаківна була удостоєна почесного звання заслуженого діяча науки УРСР.

К. І. Стецюк — відомий спеціаліст у галузі історії України доби феодалізму. Її перу належить 200 наукових праць, у тому числі монографії — «Вплив повстання Степана Разіна на Україну» (К., 1947), «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XVII ст.» (К., 1960). Вона брала активну участь у створенні таких колективних праць, як «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією» (К., 1954), «Історія Української РСР» (т. I, II)

— (К., 1967), «Великі звершення» (К., 1967), а також останнього видання «Історії Української РСР» (т. 2).

З поздоровленням до К. І. Стецюк звернувся заст. директора Інституту історії АН УРСР д-р істор. наук, проф. П. С. Сохань. У своєму виступі він відзначив, що Катерина Ісаківна, яка є одним з ветеранів Інституту історії АН УРСР, своїми науковими працями зробила певний вклад у розвиток радянської історичної науки.

Від колективу співробітників Інституту історії АН УРСР ювіляра привітали д-р істор. наук М. Н. Лещенко, секретар партійної організації Інституту чл.-кор. АН УРСР Герой Радянського Союзу В. І. Клоков, ст. наук. співроб., канд. істор. наук В. А. Смолій.

В. І. Клоков вручив К. І. Стецюк свідоцтво про занесення її до книги пошани Інституту історії АН УРСР.

Вшанування К. І. Стецюк у той же день відбулося й на засіданні президії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Голова правління Товариства акад. АН УРСР П. Т. Тронько відзначив її активну й плідотворну діяльність як голови Ревізійної комісії Товариства, члена ряду секцій і наукових рад Республіканського правління.

К. І. Стецюк проводить також велику громадсько-політичну роботу в Товаристві «Знання» УРСР. В 1966 р. Катерину Ісаківну обрано головою Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

В слові-відповіді ювіляр широким подякувала за високу оцінку її наукової й громадської діяльності й запевнила, що віддасть усі свої сили і знання справі Комуністичної партії, радянській історичній науці.

В. П. СИДОРЕНКО (Київ)

НОВІ КНИГИ

БРЕЖНЕВ Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 21 жовт. 1980 р.: Постанова Пленуму ЦК КПРС.— К.: Політвидав України, 1980.—15 с.

БОВИН А. Мир семидесятых: Полит. очерки.— М., Известия, 1980.—335 с.

БОГОМОЛОВ О. Т. Страны социализма в международном разделении труда.— М., Наука, 1980.—367 с.

БОКОВ Ф. Е. Весна Победы.— М.: Воениздат, 1980.—446 с.

Великий Октябрь и Африка.— М.: Наука, 1980.—279 с.

ВЛАДИМИРОВ С., ТЕПЛОВ Л. Курсом хельсинских договоренностей.— М.: Междунар. отношения, 1980.—224 с.

Восстание декабристов: Документы. Т. 17. Дела Верховного уголовного суда и следственной комиссии.— М.: Наука, 1980.—295 с.

ГОРБАТОВ О. М., ЧЕРКАССКИЙ Л. Я. Борьба СССР за обеспечение прочного и справедливого мира на Ближнем Востоке, 1967—1980. — М.: Наука, 1980. — 280 с.

ГОРДИН Я. А. Хроника одной судьбы: Худож.— докум. повесть о В. Н. Татищеве.— М.: Сов. Россия, 1980.—207 с.

ГРИЦЕНКО І. А., ЛІЩЕНКО М. А. Північна Буковина — споконвічна українська земля.— К.: т-во «Знання» УРСР, 1980.—48 с.

Депутати Верховної Ради Української РСР: Десяте скликання.— К.: Політвидав України, 1980.—357 с.

Деятельность Коммунистической партии по повышению ведущей роли рабочего класса в условиях развитого социализма: На материалах УССР.— К.: Вища школа, 1980.—311 с.

ДОКУКИН В. И. Критика буржуазных трактовок научно-технического прогресса при социализме.— М.: Высш. школа, 1980.—136 с.

ИВАНОВА Л. В. Формирование советской научной интеллигенции 1917—1927 гг. — М.: Наука, 1980.—392 с.

ЛАДЫГИН Б. Н., СЕДОВ В. И., УЛТАНБАЕВ Р. Р. Исторический опыт сотрудничества стран СЭВ.— М.: Мысль, 1980.—285 с.

ЛИХОЛАТ А. В. СССР — пример торжества национальной политики Коммунистической партии.— М.: Знание, 1980.—48 с.

Международное рабочее движение Вопросы истории и теории. Т. 4. Великий Октябрь и международный рабочий класс, 1917—1923.— М.: Мысль, 1980.—732 с.

Мир социализма в цифрах и фактах. 1917: Справочник.— М.: Политиздат, 1980.—127 с.

Мировой революционный процесс и современность.— М.: Наука, 1980.—469 с.

Народне господарство Української РСР у 1979 році: Стат. щорічник.— К.: Техніка, 1980.—367 с.

НИКИФОРОВ Л. А., ОСТРОВИДОВ Ю. П. Социалистическая Федеративная Республика Югославия: Справочник.— Изд. 2-е, доп.— М.: Политиздат, 1980.—126 с.

Первое сербское восстание 1804. — 1813 гг. и Россия; В 2-х кн. Кн. 1. 1804—1807. — М.: Наука, 1980.—479 с.

ПОДЛЕСНЫЙ П. Т. Американские концепции развития отношений с СССР.— М.: Наука, 1980.—183 с.

Против буржуазных фальсификаторов истории и политики КПСС.— М.: Политиздат, 1980.—286 с.

Пути формирования и источники пополнения рабочего класса развитых капиталистических стран.— К.: Наук. думка, 1980.—251 с.

САРКИСЯН Г. С. Благосостояние народа — цель социальной политики КПСС.— М.: Знание, 1980.—64 с.

СОБОЛЕВ В. П. Формирование активной жизненной позиции.— М.: Политиздат, 1980.—63 с.

Социалистическое народное хозяйство Крымской области [1945—1970.]: Сб. документов и материалов.— Симферополь: Таврия, 1980.—285 с.

УСАЧЕВ И. Г. Международная разрядка и США.— М.: Мысль, 1980.—221 с.

Учение, преобразующее мир.— К.: Политиздат Украины, 1980. — 336 с.

Формирование пролетариата: Проблемы историографии и источниковедения.— М.: Наука, 1980.—279 с.

ЧУГУНОВ А. И. Борьба на границе, 1917—1928: Из истории пограничных войск СССР.— М.: Мысль, 1980.—183 с.

ЧУЛАНОВ В. А. Современные советские рабочие: Передовые черты и социальная активность.— М.: Мысль, 1980.—215 с.